

СРБИЈА И ГЕОПОЛИТИЧКЕ ПРИЛИКЕ У ЕВРОПИ 1914. ГОДИНЕ

Уредници:
Миломир Стенић
Љубодраг П. Ристић

СРБИЈА И ГЕОПОЛИТИЧКЕ ПРИЛИКЕ У ЕВРОПИ 1914. ГОДИНЕ

Уредници:
Миломир СТЕПИЋ
Љубодраг П. РИСТИЋ

Лајковац – Београд
2015.

Зборник са научног скупа

СРБИЈА И ГЕОПОЛИТИЧКЕ ПРИЛИКЕ У ЕВРОПИ
1914. ГОДИНЕ

Издавачи

Градска библиотека, Лајковац
Институт за политичке студије, Београд

За издаваче

Снежана Бугарчић
Др Живојин Ђурић

Уредници

Др Миломир Степић
Др Љубодраг П. Ристић

Рецензенти

Др Момчило Суботић
Др Милош Ковић

Штампа

ЕВЕЛОГЕ д.о.о.

Тираж

300

САДРЖАЈ

Предговор	7
-----------------	---

I СРБИЈА, ВЕЛИКЕ СИЛЕ И НЕМИНОВНОСТ РАТА

Љубодраг Димић

СРБИЈА И ПРВИ СВЕТСКИ РАТ – ПРОТИВРЕЧНОСТИ ЕПОХЕ И УЗРОЦИ СУКОБА	11
---	----

Живојин Ђурић, Драган Траиловић

ПРВИ СВЕТСКИ РАТ И ГЕОПОЛИТИЧКЕ АСПИРАЦИЈЕ АУСТРОУГАРСКЕ НА ПОЧЕТКУ 20. ВЕКА – ОПШТИ ПОЛИТИКОЛОШКО-ИСТОРИЈСКИ АСПЕКТИ	39
---	----

Миломир Степић

ПОЗИЦИЈА СРБИЈЕ ПРЕД ПОЧЕТАК ВЕЛИКОГ РАТА СА СТАНОВИШТА ПРВОГ И ДРУГОГ ЗАКОНА ГЕОПОЛИТИКЕ	55
---	----

Слободан Ђукић

УТИЦАЈ ГЕОСТРАТЕГИЈСКОГ ПОЛОЖАЈА СРБИЈЕ НА РАЗВОЈ ОРГАНИЗАЦИЈЕ, ФОРМАЦИЈЕ И ВОЈНЕ ДОКТРИНЕ СРПСКЕ ВОЈСКЕ ПОЧЕТКОМ 20. ВЕКА	79
--	----

Далибор Денда

ГЕОПОЛИТИЧКЕ ПРИЛИКЕ У ЕВРОПИ И СРПСКИ РАТНИ ПЛАН 1914. ГОДИНЕ	111
---	-----

Александар Животић

ГЕНЕРАЛ ДРАГУТИН МИЛУТИНОВИЋ О ОПЕРАЦИЈАМА УЖИЧКЕ ВОЈСКЕ 1914. ГОДИНЕ	139
--	-----

II (НЕ)ПРОМЕНЉИВОСТ СЛИКЕ О СРБИЈИ И ВЕЛИКОМ РАТУ

Радослав Гађиновић	
МЛАДА БОСНА И СТАРА ЗЛОУПОТРЕБА ИСТОРИЈЕ	159
Миле Бјелајац	
СЛИКА СРБИЈЕ У ОГЛЕДАЛУ НОВЕ РЕВИЗИЈЕ	187
Мира Радојевић	
ПРЕПИСКА СРПСКИХ ИНТЕЛЕКТУАЛАЦА КАО ИЗВОР ЗА ИСТОРИЈУ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА – ИЗ РАТНИХ ПИСАМА ЈОВАНА М. ЖУЈОВИЋА 1915–1918 ...	211
Љубодраг П. Ристић	
СРПСКИ НАРОД У БЕЛЕШКАМА СТРАНАЦА ТОКОМ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА	247
Александра Колаковић	
ФРАНЦУСКИ ИНТЕЛЕКТУАЛЦИ И СРБИЈА У ПРЕДВЕЧЕРЈЕ ВЕЛИКОГ РАТА	279
Милош Кнежевић	
РАЗУМЕВАЊЕ У ПАНОПТИКУМУ ВЕЛИКОГ РАТА – ОСВРТ НА ТУМАЧЕЊЕ РАТНЕ ПРОШЛОСТИ СРБИЈЕ У ИСТОРИЈСКОМ И ПОЛИТИЧКОМ ИСКУСТВУ	303

CONTENTS

Foreword	7
----------------	---

I SERBIA, GREAT POWERS AND INEVITABILITY OF WAR

Ljubodrag Dimić

SERBIA AND THE FIRST WORLD WAR – CONTRADICTIONS OF THE AGE AND CAUSES OF THE CONFLICT	11
---	----

Živojin Djurić, Dragan Trailović

WORLD WAR ONE AND GEOPOLITICAL ASPIRATIONS OF AUSTRO-HUNGARIAN EMPIRE AT THE BEGINNING OF 20 th CENTURY – THE GENERAL POLITICOLOGICAL AND HISTORICAL ASPECTS	39
--	----

Milomir Stepić

POSITION OF SERBIA ON THE EVE OF THE GREAT WAR FROM THE PERSPECTIVE OF THE FIRST AND SECOND LAW OF GEOPOLITICS	55
--	----

Slobodan Djukić

THE INFLUENCE GEO-STRATEGIC POSITION OF SERBIA MADE ON DEVELOPMENT OF THE SERBIAN ARMY ORGANIZATION, FORMATION AND MILITARY DOCTRINE IN THE EARLY 20 th CENTURY	79
---	----

Dalibor Denda

GEOPOLITICAL SITUATION IN EUROPE AND SERBIAN WAR PLAN 1914	111
---	-----

Aleksandar Životić

GENERAL DRAGUTIN MILUTINOVIĆ ON OPERATIONS OF THE ARMY OF UŽICE IN 1914.	139
--	-----

II (UN)CHANGEABLE OF IMAGE OF SERBIA AND THE GREAT WAR

Radoslav Gaćinović MLADA BOSNA AND OLD MISAPPLY OF HISTORY	159
Mile Bjelajac IMAGE OF SERBIA REFLECTED IN THE NEW REVISION ..	187
Mira Radojević CORRESPONDENCE BETWEEN SERBIAN INTELLECTUALS AS A SOURCE FOR THE FIRST WORLD WAR HISTORY – OUT OF WAR LETTERS COMPOSED BY JOVAN M. ŽUJOVIĆ 1915–1918.	211
Ljubodrag P. Ristić SERBIAN PEOPLE IN THE WRITINGS OF FOREIGNERS DURING THE FIRST WORLD WAR	247
Aleksandra Kolaković FRANCH INTELLECTUALS AND SERBIA ON THE EVE OF THE GREAT WAR	279
Miloš Knežević UNDERSTANDING OF A PANOPTICON OF THE GREAT WAR – SOME THOUGHTS ON INTERPRETATIONS OF SERBIA’S WARTIME HISTORY WITHIN A HISTORICAL AND POLITICAL EXPERIENCE	303

ПРЕДГОВОР

Обележавање „округлих годишњица“ важних догађаја прилика је не само за подсећања, већ и за преиспитивања. Поводом стогодишњице почетка Првог светског рата поново су се у центру пажње нашли догађаји за које се претпостављало да су већ темељно проучени и да су о њима донети чврсти судови. Ратни губитници одавно су означени и као изазивачи рата, што је подразумевало вишедимензионалне последице – политичке, економске, демографске, моралне... Али, читаво столеће после пуцњева Гаврила Принципа односи међу великим силама и њиховим сателитима изгледају знатно другачије. Биполаризам и постбиполарна транзиција, а нарочито тзв. Нови Хладни рат, довели су до сврставања већине некадашњих супарника из Првог (и Другог) светског рата у војно-политичко-економску интеграцију која персонификује Запад. На другој страни постмодерне „линије фронта“ нашла се Русија, некадашња чланица Антанте и савезница Велике Британије и Француске (и Србије) у рату са Немачком и Аустроугарском. Припадност актуелном табору Запада пружила је прилику оснаженој Немачкој, а са њом Аустрији и Мађарској, да у новој европској (и светској) констелацији покрену свеобухватну и систематску релативизацију узрока и повода Првог светског рата.

Суштински, свако ново промишљање – дакле, и ревизија – ранијих оцена историјских догађаја и процеса не би требало да изазове подозрење објективних и озбиљних научника. Међутим, стављање ревизионистичког тумачења у функцију савремених геополитичких интереса запретило је да потпуно промени реалну и на научним становиштима утемељену слику о ратним узроцима и поводу, нападачима и нападнутима, кривцима и жртвама... Знатан број научника са Запада, по природи ствари првенствено историчара, покушао је да науку подреди политичкој конјунктури, медијском сензационализму и саморекламерству. Појавила се права бујица тенденциозних књига, студија и чланака са „новим погледима“ на односе великих сила и балканске прилике пред почетак Првог светског рата. На мети се, међу првима, нашла и данашња Србија. Будући да је непосредни повод рата био атентат

који је извршио Србин и да је рат почео нападом на Србију, нису били ретки случајеви да се то мање-више отворено доводи у везу са српском улогом у потоњој деструкцији југословенске државе, те савременим геополитичким положајем Србије и српских земаља у целини. Последице тог манипулативног приступа могле су да буду несагледиве. Томе су се супротставили српски научници, опет махом историчари, подсећајући не само на већ познате чињенице, већ нудећи нове аргументе и синтезе.

Сарајевски атентат, почетна фаза рата, прве велике битке 1914. године и значај српских победа у њима изнова су анализирани већином на престоничким симпозијумима, у зборницима радова, монографијама и часописима. Мало их је било изван већих градова, универзитетских и институтских центара. Стога су хвале вредни идеја и труд Културног центра „Хаџи Рувим“ Лајковац и Градске библиотеке Лајковац да, заједно са Институтом за политичке студије из Београда, крајем 2014. године организују у Лајковцу научни скуп о Првом светском рату. Време и место одржавања скупа одликовали су се симболичком: стогодишњица Колубарске битке чије су кључне операције вођене управо у лајковачкој околини. Циљ учесника био је да позицију Србије и Европе у предратним и ратним годинама осветле са различитих становишта, најпре са једног веома важног, а запостављеног – геополитичког – те да истовремено укажу и на неке историјске аспекте. Аутори саопштења која су објављена у овом Зборнику настојали су да читаоцу пружи прилику да пронађе одговоре на нека до сада ретко постављана питања, као и да упуте на могуће правце даљег размишљања и истраживања.

Уредници

I
СРБИЈА, ВЕЛИКЕ СИЛЕ
И НЕМИНОВНОСТ РАТА

СРБИЈА И ПРВИ СВЕТСКИ РАТ – ПРОТИВРЕЧНОСТИ ЕПОХЕ И УЗРОЦИ СУКОБА**

Сажетак

Рад представља покушај да се скретањем пажње на противречности које су испуњавале европске државе и друштво у деценијама које су претходиле Првом светском рату укаже на основне узроке тог великог светског сукоба, његове виновнике, улогу коју су играле Немачка и Аустроугарска, интересе великих сила на Балкану, судбину малих држава попут Србије.

Кључне речи: *Први светски рат, Србија, Немачка, Аустроугарска, велике силе, противречности епохе, узроци рата, повод рата, виновници рата*

Спор око узрока који су довели до избијања Првог светског рата траје већ дуже од једног века. Да ли су узрок рату били пуцњи Гаврила Принципа у Сарајеву 28. јуна 1914. године? Да ли је убиство надвојводе Франца Фердинанда било само повод за избијање рата који су Немачка и њена савезница Аустроугарска дуго планирале и прижељкивале? У којој су мери противуречности једне епохе биле суштинско извориште сукоба који је изнедрио Велики рат? Ко су виновници рата? Да ли је Србија међу њима? Да ли су одговори на питања

* Редовни професор Филозофског факултета Универзитета у Београду и дописни члан САНУ.

** Чланак је настао као резултат рада на пројектима „Српска нација – интегративни и дезинтегративни процеси“ (бр. 147015) и „Срби и Србија у југословенском и међународном контексту: унутрашњи развитак и положај у европској – светској заједници“ (бр. 47027) које финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

о узроцима и одговорности за избијање рата данас питање прошлости или питање будућности?

*

Дуги европски мир најдиректније је утицао да читаве генерације Европљана нису имале директно искуство са ужасима рата. О рату се говорило. О њему су писали историчари. Теоретичари рата су правили доктрине, а стратежи планове у којима се рачунало са ратом као важним чиниоцем за стицање светске моћи. Генерали су организовали маневре и увежбавали трупе. Дипломатске кризе су биле праћене „звезкањем“ оружјем и демонстрацијама војне моћи. При том се живело у просперитетном миру. Мир је омогућио убрзани технолошки, економски, комуникациони, културни развој и општи друштвени прогрес европских држава, али се његова варљивост огледала у чињеници да је многима било јасно (са сваком новом годином 20. века и све видљивије) у ком правцу „динамика моћи“, заснована на снази индустрије, потреби за овладавањем сировинским просторима, употребом резултата науке и проналазаштва, усмерава светску историју. „Умор од мира“ стварао је варљиви осећај да рат може разрешити бројна национална, међудржавна, мањинска, верска, уставна, политичка, идеолошка, социјална, колонијална питања... Захваљујући таквим расположењима, посебно присутним у круговима утицајних елита, напуштано је „сређено стање“ успостављено 1878. године. Наступило је време екстремне агресивности, експанзије према суседима, амбиције за овладавањем простором, тежње за употребом силе. Појавиле су се „превратничке идеје“ које су период мира тумачиле као године „застоја“, „парализе“, „труљења“. Завладала је нова политичка реторика. Европу су преплавили атентати. Појавили су се нови типови партија и партијских лидера. Декаденција је овладала културом, а хулиганизам артистичким понашањем. Рат је почео бити слављен као „спасилачка катарза“ и означаван као „бунт против постојећег стања“. Обнављана су стара и склапана нова савезништва која су постајала „генератори“ додатних подела и сукоба. Улагања у војску постајала су све већа, а тиме и милитаризација која је проистицала из кон-

кретних интереса и обавеза наметнутих прихватањем војних савезништава. Ратови попут Јапанско-кинеског (1885), Америчко-шпанског (1898), Бурског (1899-1902), Руско-јапанског (1905), још увек су се најдиректније тицали само појединих европских држава, али су целом континенту доносили узнемирење. Тек је појава дубоких криза, попут оних у Мароку (из 1905 и 1911) и Анексионе кризе (1908), показала да је на дневном реду историје рат. Било је јасно да је време европске равнотеже и коегзистенције великих сила прошло и да су наступиле године отворене конфронтације. Све је то пратила појава идеја о етничкој изузетности и националној надмоћности које су кроз процес образовања и васпитања „уграђиване“ у свест једног дела Европљана. Митови о угрожености, заокружености, ускраћеном „животном простору“ подстицали су агресивност. Жеља за прекрајањем територија ратом и освајањем нових сировинских простора постајала је све видљивија.

Воља за ратом постојала је на свим странама. Током година мира европске државе су се за рат предано припремале. Неке од њих, попут Немачке, суочене са брзим привредним растом, незадовољне својим местом у постојећем поретку, са нескривеним претензијама да од великих постану светске силе, најдиректније су реметиле равнотежу у Европи, својим експанзионизмом погађале интересе суседа и доводиле у питање положај осталих великих сила и малих држава. Уз геостратешки положај у средишту Европе, капацитет на коме је Немачка темељила захтеве за променом чинио је брзи успон индустрије, трговине, науке, војске... Друге, опет, са жељом да задрже постојећи поредак и *status quo* у колонијалном свету, настојале су да „окуже“, „изолију“ и на сваки начин спутају своје амбициозне опоненте. Нарасла привредна снага, потреба за новим тржиштима сировина, формирана свест о геополитичкој ограничености простора који контролише, сан о већем уделу у владавини над светом подстицали су немачку тежњу за светском моћи. Улагања у модернизацију војске и повећање војних потенцијала подстицана су империјалним амбицијама али и страхом од суседа. Могући ратни изазови 20. века тражили су већу ефикасност социјалне, политичке и друштвене организације државе. Репре-

сија и пропаганда тежиле су повећању унутрашње кохезије у држави и мобилизацију маса. Свест да ће пре или касније доћи до рата захтевала је, како су истицали у Берлину, „окупљање свих снага“, „искоришћавање свих прилика“, „потпуно разумевање народа за развој светске историје“. Амбициозни политички курс Немачке који је тежио да од Француске начини другоразредну европску силу, Русију потисне на Исток и изолује, оствари контролу над светским морима, изврши прераспodelу колонијалних поседа, обезбеди „животни простор“ немачком народу, захтевао је додатну дисциплину државних структура, елита и нације. Суштински то је водило ка непомирљивом сукобу са осталим европским силама и њиховом међусобном зближењу. Склопљена савезништва Русије, Француске и Велике Британије, на једној, и Немачке и Аустроугарске, на другој страни, искушавала су политичке и дипломатске способности, али и наметала нове спољнополитичке и ратне обавезе. Нова савезништва су из основа мењала спољнополитички положај европских сила, јачала осећај угрожености, подстицала процес наоружавања. Кључну улогу у процесу који је Немачку водио ка рату играо је савез аристократско-аграрних и индустријско-грађанских елита са круном и војском, чији је циљ био очување положаја у немачком друштву и постављање офанзивних циљева на спољнополитичком плану. Тако настао spoj „конзервативног ројализма“ и „либералног патриотизма“ формирао је нови немачки патриотизам који је у себи сажимао снагу, амбицију и безобзирност. Светска политика, коју је Немачка одлучила да води, најдиректније је мењала однос снага између великих сила и доводила у питање међународни поредак. Политика Вилхелма II, у чијој је основи била империјална амбиција да Немачка од кључног чиниоца у систему европских савеза постане хегемон Европе, најдиректније је водила рату. Разлога за рат било је и на унутрашњеполитичком плану, пре свега у страху водећих друштвених елита од социјалних немира, револуционарних расположења, политичког успона социјалиста. Из тог угла посматрано део немачког друштва је рат сматрао погодним „леком“ који ће допринети прочишћењу и биолошком јачању нације, каљењу колективног карактера Немаца, „оздрављењу“ немачке државе. Сагласност кључних

чинилица немачког друштва – круне, војске, земљорадничке аристократије, индустријалаца, високе државне бирократије, интелектуалне јавности, око започињања рата била је готово апсолутна. Савезника у реализацији таквог политичког програма, који је плашио друге европске силе и водио формирању савеза уперених против ње, Немачка је нашла у Аустроугарској. У будућем рату Немачка је рачунала на своју надмоћну војну стратегију, добро припремљен официрски кадар, модерно и квалитетно наоружање. Свој политички и војни потенцијал Немачка је исказала у више европских криза (1905, 1908/1909, 1911). Почев од јесени 1912. године та држава била је спремна да води рат на два фронта и отуда је чекала „згодан повод“ да га и започне.

Није била тајна у европској политици да је судбина Хабзбуршке монархије најдиректније зависила од расположења народа који су живели унутар њених граница и спољне политике коју је та држава водила. Почетком 20. века оба та чиниоца била су на великом искушењу. Монархија је током целе своје историје уступке чинила нерадо, а када је била приморана на њих давала их је прекасно, што је утицало на то да је део њених народа доживљава као туђинску власт. Национализам грађанске средње класе додатно је продубљивао постојећу политичку кризу. Насилна мађаризација најдиректније је претила опстанку државе. Појава југословенске идеје изазивала је у Бечу и Пешти панику. Независно од реалности страх од српског народа и потенцијалног југословенског уједињења нагонио је Беч да једини излаз из настале ситуације види у примени силе. На спољном плану Хабзбуршка монархија није имала успехе још од 1866. године и губитка примата у немачком уједињењу. Од тог тренутка Балкан је био једини простор на коме је стара Монархија настојала да умањи утицај Русије, обузда словенске народе који су настојали да се коначно ослободе вишевековног турског ропства, себе представи као европску силу. Из тих разлога Беч је 1878. године закорачио на Балкан дипломатски извојевавши право на окупацију Босне и Херцеговине. Из те перспективе, како се чинило високим официрима и бирократама, на дневном реду је било насилно решавање српског и југословенског питања.

Србија је сматрана кључном препреком која је онемогућавала Хабзбуршку монархију да контролише цео Балкан. Развој југословенског покрета је то непријатељство чинио још већим. Страхујући од намера српске државе да контролише, а временом и уједини под једним државним кровом „расуто Српство“ Аустроугарска је, почев од 1907. започела са осмишљавањем ратних планова чији је циљ требало да буде уништење српске државе и сламање политике југословенства. У том контексту Аустроугарска је постала држава око које су почели да се окупљају према Србији и српском народу непријатељски расположени суседи. Пропагандни утицаји Беча најдиректније су утицали на политичке и дипломатске потезе Софије, Тиране, а са временом и Истанбула. Од тренутка у ком је процењено да ће се све снажнији југословенски покрет у потпуности „окренути“ Србији и прихватити да она постане „Пијемонт националног уједињења“, тој држави је у Бечу изречена смртна пресуда. Аустроугарска је желела један „срећни рат“ (мали рат) који би повела на Балкану са циљем да поврати изгубљено достојанство „велике силе“ и оснажи пољуљане позиције на унутрашњем и спољном плану. У том контексту Србија је међу балканским државама означена кључним непријатељем. У питању је била држава која се налазила на путу даљег ширења Монархије, која је доживљавала брзи економски и друштвени успон и у коју су били „загледани“ Срби и остали Југословени насељени у јужним областима Аустроугарске. Против такве Србије је 1906. године поведен тзв. Царински рат (траје до 1911. године). Годину дана касније сачињени су офанзивни планови који су предвиђали да се рат против Србије и непријатељског српског народа води као „казнена експедиција“.

Пораз у рату са Јапаном и револуционарна врења из 1905. приморали су Русију да напусти идеју о реализацији свог евро-азијског концепта, „окрене“ се европској политици и заштити својих интереса на Балкану. Политика „споразумевања“ и „балансирања“ ради остваривања краћег „спољнополитичког предаха“ захтевала је од Петроградара да без напрезања на Истоку води европску политику избегавајући конфликте, социјално се уздигне и „оздрави“, ојача привред-

ну моћ и тако своју спољну политику учини ефикаснијом, обнови нарушену војну моћ и углед, на Балкану и Блиском истоку заштити своје интересе и докаже се као велика сила. „Купујући време“ руска политика је фрагментарни Балкан сматрала идеалним простором за јачање свога утицаја. Ипак, неспремна за рат, она се током деценије која је претходила Великом рату клонила конфронтирања и сукоба са Немачком и Аустроугарском. Насупрот очекивањима балканских народа, посебно Срба, која су била већа од реалних, ангажман Русије био је у том простору ипак мањи од могућег.

*

Године мира допринеле су политичком, економском и културном успону Србије. У временима која су наступила после Берлинског конгреса (1878), Србија није од будућности могла очекивати нити много, нити добро. Била је стешњена између Хабзбуршке монархије и Османског царства. Делови српског народа живели су под различитим условима и неједнако се национално и економски развијали у оба царства и две самосталне националне државе (Србија и Црна Гора). Србија је била приморана на компромисе. Туторство Беча било је подједнако неподношљиво као самовоља Цариграда. Будућност је могла бити остварена само уз пуно рада на утемељивању државних институција, сталном јачању привреде, модернизацији и реформисању војске, изградњи просветних установа... Било је потребно васпитати, образовати и припремити нараштај за наредни век, стећи савезнике из круга великих сила, придобити балканске суседе за сарадњу, духовно повезати целокупно Српство, изградити блиске везе са југословенским народима, успоставити демократску климу и поредак... Тек на тај начин „промењена“ Србија могла је да великим сила упути по који одмерени захтев, али не да очекује више од скромног уступка.

У деценијама које су следиле после Берлинског конгреса политички покрети Срба, како конзервативни тако и либерални или социјалистички, настојали су да мисија њиховог сабирања у оквирима једне државе буде довршена. У ту сврху улагани су културни напори, исказивана политичка воља,

подизане буне, вођени ратови, трошене енергије бројних генерација. Независно од тога, судбину простора решавала је „велика европска политика“, велике силе у складу са својим прагматичним интересима. То сазнање стекла је српска политичка елита током последњих деценија 19. и првих година 20. века. Дефинишући „балканско питање“ као скуп „ситних и крупних искључивости и лако запаљивих сукоба“ српски политичари и дипломате су схватале да је присуство великих сила на Балкану све неспоразуме балканских народа чинило трагичнијим. Такво сазнање налагало је опрезност, прилагођавање интересима великих сила, уклапање властитих интереса у интересе водећих европских држава. Било је јасно да треба стално преиспитивати властите могућности, „смиривати“ догађаје, предано контролисати разбуктале националне процесе, разумети спољнополитичке концепте великих сила и поруке које стижу из европских престоница, радити на сарадњи балканских народа, развијати способност „предвиђања догађаја“...

У припреми за 20. век постало је јасно да уједињење српског и југословенских народа у оквирима једне државе није само: жеља раздробљеног српства и потчињеног словенства за уједињењем, тежња младог југословенског грађанства (буржоазије) да обезбеди веће тржиште за своје производе и опстане, настојање српских политичких елита да њихова држава прекорачи границе „затвореног балканског котла“ и изађе на море, сан југословенски оријентисаних интелектуалаца, идеалиста, маштара који су тежили културном јединству. У питању је била егзистенцијална нужност. Процењивано је: да мале државе нису у стању да издрже политичку, економску и културну „конкуренцију“; да „ток догађаја“ са појавом железница и индустријском производњом, како је говорио председник српске владе Никола Пашић, „гњави мале државе и мале народе“; да претња пропашћу малих држава и народа може бити избегнута једино „груписањем, а нарочито сабирањем у једну јаку државу“; да будућност имају само велике и јаке државе. У складу са тим борба Србије за слободну, уставну и парламентарну државу у годинама које су претходиле Првом светском рату, истовремено је била и

напор да Србија постане „Пијемонт“ целог српства и југословенства. Српске елите су ослобођење делова српског народа и њихово уједињење са Србијом сматрале нужношћу и великим задатком пред којим је стајала нација.

Пред генерацијом која је тада сазрела и ступала на политичку и историјску сцену било је више важних послова. Требало је: очувати и ојачати државну независност; политички интегрисати нацију која се предуго формирала у различитим историјским условима; пронаћи гаранта својих интереса и спољнополитички „ослонац“ у некој од европских сила (то ће питање изазвати трајну поделу на присталице Аустроугарске и Русије); реализовати тежњу за ширењем политичких слобода; омогућити брзи економски и привредни развој; модернизовати образовање и обезбедити културни напредак (формирана је свест да српски народ може бити у новом времену историјски остварен и „велики“ уколико јунаштва из прошлости замени стицањем знања), реформисати војску и припремити нацију за искушења која је наговештавао 20. век.

У деценији која је претходила Балканским ратовима и Првом светском рату успон Србије је био видан на многим пољима. Формиране су демократске институције. Ојачан је парламентарни живот. Завладала је правна сигурност. Утишане су политичке страсти. Остварен је узлет научне мисли. Критичко сагледавање прошлости омогућило је политичким и интелектуалним елитама да јасније упру поглед у будућност. У основи општег духовног препорода налазио се језик који је досегао „бритку и бриљантну форму“ и постао основа свеопште националне интеграције. У полуписменој Србији важну улогу играла је изузетно образована елита. Будући на нивоу европске научне мисли та је елита, истовремено, била генератор општег друштвеног развоја и носилац процеса потпуног националног ослобођења. Све је то потпомагало процес коначног националног интегрисања и ослобођења коме су биле посвећене многе генерације, у чији коначни успех нису сумњале, за који су биле спремне на жртву. То све није значило да су бројне противуречности у политичком и друштвеном животу превазиђене. Држава је и даље била неразвијена, аграрна, заостала, а њено становништво без потребне

опште, а самим тим и политичке културе. Војска, која је извела династички преврат, није имала намеру да се повуче из политичког живота. Њено присуство у јавности говорило је о повећаној милитаризацији друштва и утицају на процес уређења општих прилика у земљи. Проблеми са којима се Србија суочавала на спољнополитичком плану најчешће су по свом обиму и сложености премашивали објективну снагу државе и искушавали вољу, упорност, патриотизам њених држављана. Србија је имала унутрашњу кохезију друштва и моћ да на идеји о националном уједињењу мобилише људске и друге ресурсе за потребе државе, али не и могућност да лако задобије савезнике. На тај начин, мукотрпније од других балканских народа Србија је успевала да обезбеди место у историји оновремене Европе.

Србија је почетком 20. века одбацила четврт века дугу економску и политичку везаност за Аустроугарску монархију. Својим постојањем, угледом, војним и економским јачањем, пруженим отпором, националним програмом усмереним према југу (ослобођење од Турске) и западу (запоседање Босне и Херцеговине) привлачила је пажњу потчињених Срба и југословенских народа и „затварала“ пут на југоисток, једини правац на коме је Хабзбуршка монархија могла да се искаже као велика европска сила. Као таква Србија је представљала озбиљног противника. Погледе које је њена елита упирала према деловима сопственог народа на простору Турске, европске државе су још и биле спремне да у име националног начела толеришу. Српско негирање Двојне монархије и оспоравање хабзбуршке превласти Беч је настојао да искористи као повод за отпочињање рата.

*

Анексиона криза из октобра 1908. била је прилика за ново одмеравање снаге великих сила на Балкану. Хабзбуршка монархија је пратећи догађаје које је покренула Младотурска револуција веома прецизно сагледала слабости Османског царства и процес који води његовом растакању. У таквим околностима Беч се определио за анексију Босне и Херцеговине, не марећи много за тајни договор са Русијом, којим је

дозвола за анексију требало да буде надокнађена подршком реализацији руских интереса на Босфору и Дарданелима. Суочени са властитим проблемима владајући кругови Монархије су били убеђени да ће агресивни продор на Балкан и постигнути резултат умирити унутрашња незадовољства и обезбедити спољнополитички престиж. Тим чином Беч је желео и да ојача линије одбране према Србији и дефинитивно спречи могућност формирања велике српске државе на простору између Дунава, Саве и Јадранског мора. Анексија је, такође, сматрана важном етапом која води окупљању свих Јужних Словена у границама Аустроугарске. Тим чином, мислило се у Бечу, Србија је дефинитивно требало да изгуби привлачност за Југословене са простора Двојне монархије. Балканска политика Беча подразумевала је и територијално умањивање Србије за рачун њених суседа, подстицање непријатељстава Албанаца и Словена, оживљавање неслоге балканских народа. Подршку у тој акцији Беч је имао у Берлину, чиме је двојни савез Немачке и Аустроугарске од дефанзивног прерастао у офанзивни војни пакт чији је циљ био „стицање добитака“.

Анексија Босне и Херцеговине представљена је у пропаганди Хабзбуршке монархије као мисија коју Беч врши у име цивилизованог света. Чињеница да је акт анексије говорио о спремности Берлина и Беча да дозволе пропаст Турске, изазвала је додатно подозрење Велике Британије. У Србији је анексија дочекана са огорчењем и свешћу да до евентуалног уједињења српског народа у оквирима једне државе може доћи тек после пропасти Аустроугарске. Масовне демонстрације у Београду, на којима су се могли чути и позиви на рат са Монархијом, биле су одраз расположења народа. Српска влада је у тим данима исказивала више опреза и разума од узнемиреног становништва и дела интелектуалне елите. Односе Београда и Беча испунило је додатно неповерење. То је било и за односе Русије и Хабзбуршке монархије, тим пре јер је Петроград одбацивање потписаних тајних уговора тумачио као издају Беча, али будући да још увек није био спреман за рат определио се за дипломатско узмицање и суздржаност. Део те политике Петрограда било је и умиривање Србије.

Берлин је подршком Бечу и идеји о уништењу Србије без много експонирања настојао да Аустроугарску што чвршће веже за себе. „Гажење“ Србије за њега је истовремено значило понижавање Русије. Признање анексије као свршеног чина, на које је српска влада била приморана марта 1909, стварало је утисак да је Србија поражена, а Аустроугарска постала водећа сила на Балкану. Ипак, с обзиром на исказане интересе европских сила, наговештени сукоб Србије и Аустроугарске био је далеко сложенији од билатералног конфликта и евентуалног локалног сукоба.

Почев од 1909. године војно уништење Србије постало је један од основних спољнополитичких циљева Беча. У настојању да испровоцира рат Аустроугарска је започела са фабриковањем лажних оптужби против свог јужног суседа. Вишеструко је увећана антисрпска пропаганда. Отпочело се са монтираним велеиздајничким процесима на којима је уз употребу измишљених доказа суђено истакнутим српским и југословенским политичарима. Активирани су већ постојећи планови о војном походу на Србију. Вршене су процене о учинку евентуалне анексије Србије. Све је то говорило да је изгубљена способност за рационално вођење политике. Употреба силе против Србије сматрана је јединим решењем.

Балкански ратови додатно су заинтересовали велике силе за тај део европског тла. Победа балканских савезника 1912. изменила је политичку карту Балкана, а на ту је промену свака из круга великих сила другачије реаговала. Промена балканских прилика натерала је Аустроугарску да изнова дефинише своје приоритете и циљеве. Заједничко ратовање балканских савезника и потискивање Османског царства са Балкана Беч је доживљавао као догађај који се одвијао мимо контроле Монархије и чин који је најдиректније био уперен против ње. Процена је била да је улога пасивног посматрача сукоба балканских савезника и Турске умањила улогу и престиж Беча у „балканским пословима“. Као главни кривац за то изнова је означена Србија, али је постојала свест о губитку стечених позиција и код других савезника из круга балканских држава. Посебно је бринула чињеница да се током краткотрајног рата исказала снага војске Србије, високи сте-

пен морала код становништва, добра државна организација. Било је јасно да је рат оснажио националну свест српског народа, подигао углед Србије код југословенског становништва Монархије, допринео зближењу Срба и Хрвата, изнова оживео идеје о националном уједињењу. Пораз Турске сматран је „трагичним“, а потреба супротстављања балканских савезника нужним. Отуда је један од приоритетних задатака дипломатије био да поради на разбијању успостављеног савезништва и подстицању непријатељстава балканских држава. Други правац рада тицао се умањивања територијалних добитака Србије, заустављања српског продора на обале Јадрана, формирања албанске државе, приморавања српске војске да напусти територију Албаније, придобијању Немачке за рат против Србије. Пораз Бугарске у Другом балканском рату приближио је Беч и Софију.

У прво време Немачка није тежила да сукоб на Балкану преточи у европски рат. Ближе су јој биле идеје да балканске савезнике покуша да привуче на своју страну и тако умањи утицај панславизма и Русије на Балкану. У таквом случају стабилан Балкан је у Берлину сматран предношћу коју треба искористити како политички тако и привредно, комуникационо и стратешки. Међутим, веома брзо наведене идеје су уступиле место раније формулисаној политици која је у Србији видела непријатеља. Тако је политика Немачке изнова усклађена са курсом Беча који је уништење Србије поистовећивао са „животним интересима“ Монархије. Томе су допринеле и најаве Лондона да на европском тлу неће допустити настајање надмоћне политичке, војне и економске силе. У таквим околностима блиско савезништво са Аустроугарском било је далекосежно важније од могућег привлачења балканских савезника на своју страну у потенцијалном сукобу који је наговештавала будућност.

Настојања Србије да после Другог балканског рата поправи односе са Аустроугарском нису дала жељени резултат. Како су покушаји српске владе да уз посредовање Томажа Масарика дође до сусрета председника српске владе Пашића и министра иностраних послова Аустроугарске Берхтолда у позну јесен 1912. године пропали, криза у односима две зе-

мље је додатно продубљена. Годину дана касније, септембра 1913. Србија је израдила посебан програм који је требало да буде платформа за успостављање бољих односа са Бечом. У њему је, уз остало, истицано да је Србија „привредно и политички независна“ земља која тежи најбољим односима са Аустроугарском, залаже се за „добар“ трговински уговор са том земљом, пристаје на аутономију Албаније, тежи излазу на Јадранско море, али тај „коридор“ неће извојевати уз употребу силе нити ће га стављати на располагање некој другој држави. О тим су питањима Пашић и Берхтолд разговарали, али како мир и сарадња нису биле опције којима је Беч тежио на Балкану уследио је претећи ултиматум Београду да у року од осам дана повуче своје трупе са стратегијских тачака у Албанији. Претња оружаним сукобом била је последица одлуке донете у јесен 1913. у Бечу и Берлину да следећу међународну кризу треба искористити за започињање рата. Одлуку је пратио притисак јавности чије су ставове превасходно креирали заговорници рата. Одлука се темељила на процени да војно јачање сила Антанте приморава Немачку и Аустроугарску да с ратом „пожуре“. Када је у питању била Србија у Бечу су и даље постојале дилеме шта са њом радити после војног пораза. Генералштаб је имао више решења. Прво од њих, које је сматрано и најбољим, подразумевало је да Србију треба војно уништити и „прогутати“. Други план је предвиђао да после успешног рата и свирепог кажњавања ту државу, уз задржавање привида независности, треба укључити у састав Монархије. У том случају Србија би задржала владарску кућу, владу, скупштину, територију и границе, али би остала без права на самостални политички, привредни и културни живот. Трећа опција је подразумевала поделу територија Србије између Аустроугарске, Румуније и Бугарске. У том случају Беч би себи присвојио северно-западне и централне делове са Нишом и Новопазарским санџаком, док би Албанија заокружила своје „природне границе“. За Монархију је било најлошије оно решење које се сводило само на наношење војног удара и приморавање Србије на разоружање.

Међу противницима анексије Србије једна од најистакнутијих фигура био је престолонаследник Франц Фердинанд. По његовом и мишљењу његових истомишљеника Србију

је требало војно казнити и понизити, али при том „не узети ни једну стопу земље“, „ни један квадратни метар“, „ни једну шљиву, ни једну овцу“. То се мишљење темељило на ставу да би анектирање Србије појачало иредентистичке струје међу Југословенима, допринело појави словенске већине у Монархији, изазвало незадовољство Русије. Међу заговорницима рата са Србијом били су и они који су после војног кажњавања предлагали да јужни сусед буде значајно умањен, а његове територије подељене искључиво аустроугарским савезницима на Балкану. У тој би „верзији“ били избегнути ризици које носи анексија, апетити балканских држава задовољени, увећана Албанија добила границу са Монархијом, а Србија била сведена на „минимум“, без будућности и приморана на искључиву сарадњу са Бечом.

*

Резултати Балканских ратова умногоме су одредили судбину Србије и српског народа у времену које је долазило. Насилно потискивање Турске са Балкана, независно од своје драматичности и брзине целог процеса, није истовремено значило „чупање“ корена целокупног турског наслеђа. На простору који је припао Србији и који се даље развијао на изванисламистичкој основи, то је наслеђе наставило да живи у сфери политичког, верског, економског, културолошког, друштвеног, менталитетског. Србија је у новоформираној албанској држави (проглашеној 28. новембра 1912. године, а међународно признатој на Конференцији у Лондону маја 1913), добила непријатног суседа. Њени креатори, Хабзбуршка монархија и Велика Британија, одредили су границе албанске државе према Србији, али тиме нису задовољили жеље албанских елита. Незадовољство границама потенцијало је већ дуго постојећу „амбицију за простором“ и његовом насилном променом. „Оквир“ будуће албанске државе је преузет од некадашње Албанске лиге и обухватао је територију четири турска вилајета – Скадарског, Битољског, Јањинског и Косовског. У максималистичком програму захтевано је од савезника да у састав новоформиране албанске државе уђе територија на којој су албанска племена, у ранијим временима

„непрекидним променама доказивали свој иредентизам“. Тај простор ће и после 1912. бити испуњен побунама, непризнавањем српске државе, сталним иредентизмом који ће перманентно јачати „националну патологију“ албанског покрета.

Сукоб балканских савезника око поделе територија, додатно подстакнут политиком Аустроугарске, произвео је велико непријатељство и деценијске фрустрације. Претензије Бугарске тицале су се Македоније са Солуном и простора Источне Србије (градови Зајечар, Пирот, Ниш, Врање, Лесковац). Сукоб је био тоталан и имао је своју политичку, оружану, националну, црквену, просветну, културну димензију. Наслеђе Балканских ратова настојале су да експлоатишу све европске велике силе. Несклад између: географских и етничких граница балканских народа, географских и економских граница простора, географских и политичких граница балканских држава отворио је „потрагу“ за новим политичким идентитетом Балкана у коме су, превасходно уз ослона на употребу силе, биле спремне да учествују све велике силе и балканске државе. Стратешки значај простора на коме је живео српски народ и била успостављена српска држава почео се увећавати. Овладавање простором доносио је свакој од балканских држава, али и великих сила, значајну предност. Све је то утицало на судбину народа, темпо развоја друштва, начине његовог друштвеног организовања.

После исцрпљујућих Балканских ратова Србији су биле потребне деценије живота у миру. Било је потребно: извршити општу консолидацију политичких и економских прилика у земљи, подстаћи општи процес модернизације друштва, започети сложени процес административне и друштвене интеграције новоослобођених области у оквиру државе (Србија, која је до Балканских ратова имала 48.300 км², увећала је територију стечену Балканским ратовима за 39.500 км² или за скоро 80%; у наведеном простору живело је 1.470.000 становника од којих је 47% није знало српски језик и није исповедало православну веру; ново становништво чинило је готово 40% укупног становништва Србије)

У експозеу поднетом Народној скупштини 29. октобра 1913. године Никола Пашић је изнео став да је Србија рат-

ним победама у Балканским ратовима (1912/13) „осигурала будућност“ српском народу и омогућила му „свестрани културни и национални развој“. Њој је, по Пашићевом мишљењу, сада био потребан период мирног развоја у коме би влада повела рачуна о: подизању народног образовања, увећању народног богатства, уздизању народних врлина, навикавању народа на рад, интегрисању и модернизовању новоослобођених области, измирењу са суседима (Аустроугарска, Бугарска и Албанија).

У таквим околностима одјекнули су у Сарајеву 28. јуна 1914. године пуцњи Гаврила Принципа. Убиство аустроугарског престолонаследника Франца Фердинанда затекло је Србију потпуно неспремну. Атентат је припадао категорији политичких злочина. Извели су га припадници омладинског националног покрета. У питању је била завера која је била дело омладинаца из Босне и Херцеговине. Иза ње је био покрет за национално ослобођење. Истрага није доказала умешаност српске владе, али је, по свему судећи, у припрему атентата посредно био укључен круг официра близак Драгутину Димитријевићу Апису, шефу Обавештајног одељења Главног генералштаба српске војске. Такође, постоје индиције да је полиција у Сарајеву имала информације о припреми атентата, али га није спречила. Што се тиче владе у Београду, упозната са извештајима који су говорили о тајном раду војних власти уз границу, пребацивању људи преко границе, шверцу оружја који су контролисали „црнорукци“, постојању читаве мреже „повереника“ спремних да „утичу“ на догађаје у Босни и Херцеговини, она је настојала да све те активности онемогући сматрајући их веома опасним по Србију. Званична истрага Беча, коју је водио истражни судија Лео Пфефер, је указала на чињеницу да су атентатори „пред званичном Србијом скривали намјере и приправе за атентат, да су кроз Србију путовали са кривим путовницама као финанси, а чим су дошли у Босну, у Тузлу, иступили су својим правим именом“.

Беч је атентат у Сарајеву дефинисао као напад на Двојну монархију. Пропаганда је, не чекајући резултате истраге, отворено сугерисала да све „нити завере“ воде ка Београду.

Њен циљ био је да европско јавно мњење припреми за рат против Србије. Из тих разлога атентатори су означавани „васпитаницима“ Београда, продуктом српске пропаганде, продуженом руком српских тајних служби. Погромашка атмосфера подстакла је масовну и застрашујућу репресију према српском народу на простору Аустроугарске. Политичари су настојали да цео догађај „до краја искористе“ против Србије. Из тих разлога атентат су представљали као заверу која је осмишљена у Србији. Клерикалци су захтевали да се Србији зада ударац који ће јој одузети „снагу и будућност“. Војни кругови, који су са нестрпљењем чекали повод да рат започну, сматрали су да ће велике силе дефинитивно препустити Србију „њеној судбини“. Војници и дипломате су анализирале могућности које је атентат пружио спољној политици Монархије. Заједничка је оцена била да околности пружају идеалну могућност за коначно решавање српског питања оружаним путем. Већ дан после атентата формулисан је кључни став Беча да на атентату треба „конструисати рат са Србијом“. Он је, уз остало, почивао и на процени да је то „последњи тренутак“ у коме словенско становништво Монархије може бити придобијено за рат са Србијом. На доношење одлуке утицала је и информација да је „армија у потпуности спремна“. Одлука је донета пре него што је истражни поступак озбиљно и започео. Чекала се сагласност Берлина. И она је стигла првих дана јула 1914. Претходили су јој недвосмислени сигнали да према Србији не треба имати „млакости“ већ иступити најодлучније. Шестог дана јула 1914. Немачка је обавестила цара Фрању Јосифа да ће њен владар „стајати иза сваког чврстог аустроугарског става“. Дан касније министру иностраних послова Хабзбуршке монархије је из Берлина назначено да „само делотворни наступ против Србије може довести до циља“. Још једна од порука које су стизале из Берлина недвосмислено је говорила да са ратом „не треба сувише отезати“, да „ништа не треба отезати“, да Хабзбуршка монархија може да рачуна „на пуну подршку Немачке“. Цар Вилхелм II је тих дана истицао „да би био ожалостњен када би садашњи тако повољни тренутак остао неискоришћен“. Нешто касније немачки цар је изрекао и забележио свој познати став „Сад или никад... Са Ср-

бијом треба рашчистити и то уистину брзо. Све је разумљиво по себи и јасно као пасуљ“. Подршку Бечу Вилхелм II је сматрао својом „моралном дужношћу“. Подржавајући Аустроугарску да поведе „мали рат“ на Балкану Немачка је добијала прилику да поведе „велики рат“ у Европи. Према проценама чињеним тих дана у Берлину рат против Србије требало је са 90% вероватноће да прерасте у светски сукоб. Немачка је тај рат ишчекивала и за њега је војнички била спремна.

Одлука да атентат буде искоришћен за започињање рата са Србијом дефинитивно је донета 7. јула 1914. године на седници Заједничког министарског савета. Том приликом, међутим, није дефинисан коначни ратни циљ. У закључку је стајало да Србију треба смањити и учинити „унижавајуће зависном“, али из обзира према Русији „не и потпуно уништити“. Мобилизацију трупа требало је започети тек пошто се Србији упуту ултиматум који ће омогућити „радикално решење путем војничке акције“ и када он буде одбијен. Десетак дана касније, на седницама од 17. и 19. јула 1914. године, Министарски савет је заузео став да поход против Србије неће имати за последицу „велика стицања територија“ нити освајачки карактер. Ултиматум Србији уручен је 23. јула 1914. године. Рок да Влада одговори „Прима услове“ или „Не прима“ био је 48 сати. Чак и према критеријумима немачких дипломата и политичара ултиматум је био срочен тако да ни једна европска влада не би могла да прихвати његове услове. Одговор Србије није отуда ни могао задовољити Беч. Мобилизација трупа Аустроугарске започела је 25. јула 1914. године. Тачно месец дана после атентата у Сарајеву, 28. јула 1914. године, Аустроугарска је Србији објавила рат. Истог тог дана начелник Генералштаба аустроугарске војске Конрад фон Хецендорф, иначе један од најватренијих заговорника рата, јасно је дефинисао истинске узроке и основне циљеве Беча: „С обзиром на политичку тачку гледишта, изузетно је опасно оставити да Краљевина Србија опстане изван Монархије и уз то са границама уз југословенске области Монархије; она се одева у славу националног херојства и националног напретка, тиме постаје привлачна за Југословене из Монархије и савезник свих непријатеља Монархије... С обзиром на војну

тачку гледишта, јасно је колико велику опасност представља армија од 500.000 људи, ношених јединственим националним духом, армија стално спремна да с југа нападне Монархију... С обзиром на привредну тачку гледишта Србија за Монархију, која нема колонија, представља важно тржиште, а Монархија је морала да прихвати да су, истиснувши њу, управо ту стекле своје позиције Немачка, Италија, Француска; стати на крај овој привредној штети могуће је једино укључењем Србије у Монархију; такође не треба губити из вида да је Србија изузетно богата и веома погодна за привредни развитак, па не треба препустати другим државама да искоришћавају њена богатства; дакле прикључење Србије не само да је од велике важности за Монархију, него је управо услов за њено постојање“.

Силе Антанте су од првог тренутка пратиле догађаје које је атентат у Сарајеву произвео, али су се активније укључиле у цео процес тек када су кључне одлуке о започињању рата донете у Бечу и Берлину. Из тих разлога њихове дипломатске акције и нису могле донети виднији резултат. „Умереност“ која је саветована Бечу наилазила је на игнорисање. Упозорења на последице које неминовно може да произведе понижавајући ултиматум Србији имале су исту судбину. Наговештаји да Русија, подржана од Француске, у потенцијалном сукобу не може остати по страни и да је спремна да прихвати све ризике рата нису никога плашили. Предлози да цео спор буде предат на оцену Међународном арбитражном суду у Хагу или да отпочну преговори Аустроугарске и Русије на основу српског одговора на ултиматум били су одбијени. Из потеза које су у јулској кризи повлачили Беч и Берлин било је јасно да те државе желе рат. У таквим околностима став да у заштити Србије треба ићи „до краја“ и да „Русија ни у ком случају неће остати равнодушна према судбини Србије“ био је изнуђен. Иза њега су се налазили конкретни интереси Петрограда везани за Балкан, мореузе, контролу путних праваца који повезују Европу са Блиским истоком, подједнако као и угрожени углед велике силе који је та империја имала међу балканским народима, а посебно у очима сопственог становништва. Интереси Лондона су налагали да

сукоб Аустроугарске и Србије буде „ублажен“ и не прерасте у „олују“ која би захватила Европу. Британским политичарима и дипломатама није промакло да су после догађаја у Сарајеву, како је то дефинисао први лорд Адмиралитета Винстон Черчил, „очи Немачке наједанпут засијале нарочитим жаром“. Из тих разлога од Беча је захтевана разумност, од Берлина суздржаност и сарадња, од Петрограда да остане по страни од сукоба Аустроугарске и Србије. Сам атентат вреднован је као догађај „довољно снажан да све уразуми“. Званични Париз је био свестан да у потрази за миром чланице Антанте морају бити непоколебљиве и јединствене. Та солидарност није проистицала само из потребе да се поштују уговори о савезништву и упуту протест против захтева који Србији одузимају достојанство и суверенитет, већ се темељила на убеђењу о властитој угрожености. Подједнако за Лондон колико и за Петроград и Париз ултиматум упућен Србији вреднован је као „најужаснији документ“ који је икада „упућен једној независној држави од стране друге“. Прихватање наведених услова значило је, по њима, губитак независности.

Садржај ултиматума урученог 23. јула 1914. није остављао много времена и „маневарског простора“ српској влади. Дипломатским путем Русији је поручено да се Србија не може сама одбранити и затражена је помоћ. Великој Британији и Француској је упућена молба са циљем да утичу на Беч како би „умирио своје захтеве“. Прихваћени су савети сила Антанте да у одговору на ултиматум буде исказана највећа могућа помирљивост. У име мира српска влада је сачинила одговор који је максимално излазио у сусрет ултимативним захтевима Аустроугарске. Исказала је спремност да сарађује у истрази против лица умешаних у атентат. Обавезала се да у складу са поднетим доказима преда суду сваког српског поданика који је учествовао у завери независно од његовог положаја и ранга. Пристала је да у Закону о штампи уведе одредбе које би најстроже санкционисале сваку провокацију, генерисање мржње и тенденције које нарушавају територијални интегритет Двојне Монархије. Влада се сагласила да распусти Народну одбрану и још нека патриотска друштва која су сметала Бечу и поред тога што није било доказа о њиховој антиау-

стријској делатности. Исказана је и спремност да се из службе од стране официри и државни чиновници за које српска истрага буде доказала да су чинили дела уперена против интегритета Аустроугарске. Влада је наредила хапшење мајора Војислава Танкосића и других лица чија су имена наведена у ултиматуму Беча и пре него што су дати докази о њиховој кривици. Појачане су и проширене мере на заштити граница. Посебан напор учињен је на испуњењу оних захтева из ултиматума који су се најдиректније тicali суверенитета Србије. У тим намерама ишло се до крајњих граница. Прихвативши све могуће услове српска Влада је била приморана да одбаци само оне којима је Аустроугарска захтевала да њени полицијски органи спроводе истрагу на територији Србије свих околности везаних за припрему и извршење атентата. Али све то није било довољно. Одговор на ултиматум је одбачен, а неколико дана касније, 28. јула 1914. године, Аустроугарска је објавила рат Србији. Суочен са изазовом који је упућен Србији Никола Пашић је на првој ратној седници владе изрекао следеће речи: „ Ми рат нисмо хтели, јер смо још сувише заморени и изморени од два прошла рата 1912. и 1913. године. Али смо принуђени наметнути рат примити у одбрану народне части и државног суверенитета... Надамо се, уосталом, да нас неће баш цела Европа оставити на милост и немилост Аустроугарске. Али било шта било, ми ћемо се и сами остали, бранити до последње капи крви“.

* * *

Да ли је Србија желела рат са својим моћним северозападним суседом? Уколико га је желела, да ли је могла да га поведе јуна 1914. године? Ако Србија није желела рат и није могла да га са успехом води где треба тражити његове виновнике? О томе упечатљиво сведоче чињенице.

- Аустроугарска је била држава од 52 милиона становника са могућношћу да мобилише око 6 милиона својих поданика, док је Србија имала 4,5 милиона становника (значи много мање него Аустроугарска војника) и могућност да мобилише око 450.000 људи. При том треба споменути да становништво новоослобођених области,

посебно онај део који је говорио албанским и турским језиком (преко 700.000 становника), није имао државотворну свест потребну да српски генералитет са њим поуздано рачуна у одбрани Отаџбине. Започињање рата са моћним северозападним суседом била би авантура равна оној чији би исход унапред био познат.

- Како је Други балкански рат био „гробница“ добрих односа Србије и Бугарске у потенцијалном рату са Аустроугарском требало је рачунати и на сигурно укључивање Бугарске. То је значило бити спреман за вођење рата на два фронта, што Србија свакако није била. Напомињемо да су војни потенцијали Бугарске били једнаки онама које је имала Србија. Ту би требало споменути и војне ефикасне Немачке (преко 60 милиона становника и потенцијални капацитет за регрутацију преко 6 милиона војника).
- У Балканским ратовима Србија је изгубила 22.000 војника, задобила 21.000 тешких инвалида, што је оставило видан траг на њеној војној моћи. Стране дипломате и агенти, међу њима и аустријски, јављају да је Србија „изморена“, „у стању слабости“, „да жуди за миром“, да „не жели рат“, да је аустроугарски корпуси „за четири недеље могу сломити и запосести њено државно подручје“. Да ли држава која је у таквом стању започиње рат?
- У Балканским ратовима Србија је готово сатрла постојеће наоружање и опрему. Према подацима аустроугарских агената располагала је само са око 150.000 исправних пушака. Свега остало, такође, није било – топова, муниције, понтона, униформи...). За опремање и модернизовање војске новим наоружањем Србији је било потребно најмање три године;
- За вођење рата неопходне су сигурне финансије. Србија је била презадужена земља без могућности да добије кредите неопходне за вођење рата. Србија је 1914. године враћала седам кредита и имала дуг који је износио 910 милиона златних франака и 43 милиона златних

динара (целокупни дуг ће коначно бити враћен 70-тих година 20. века).

- Политичке прилике такође нису биле стабилне. Сукоб војних и цивилних власти ескалирао је после Балканских ратова и изазвао повлачење са престола краља Петра I Карађорђевића. Власт је у својству регента преузео двадесетпетогодишњи Александар Карађорђевић који, у том тренутку, није уживао потпуно поверење војске и политичара. Рат се никада не започиње када не постоји сагласност војника и политичара да се он води!
- У време избијања „Јулске кризе“ Народна скупштина Србије је била распуштена. Расписани су парламентарни избори. Започеле су изборне активности и кампања. Њен део је била и оштра изборна пропаганда. Политички амбијент за започињање и вођење рата, суштински, није постојао.
- Србија није имала офанзивне војне планове ни према којој од суседних држава. Самим тим није постојала ни намера да се угрожава територијални интегритет и суверенитет Аустроугарске.
- Криза изазвана атентатом у Сарајеву отпочела је у тренутку у коме је добар део највиших официра био на годишњим одморима. Један део њих, попут начелника Генералштаба српске војске Радомира Путника, налазио се у бањским лечилиштима Аустроугарске. Да ли се то чини уколико се планира и изазива рат?
- Србија је представљала аграрно друштво. Преко 80% њеног становништва живело је на малом поседу (2–5ха) који је једва обезбеђивао егзистенцијални минимум његовим житељима. У аграрном друштву рат се не започиње пре него што се обере летина, јер то извесно значи глад. А баш се то догодило јуна 1914.
- „Српско питање“ је било важно питање европске историје (1804, 1815, 1878, 1908, 1912. и 1913), али решавање тог питања никада није могло да доведе до промене у равнотежи односа међу европским силама (Србија не може да учини више од скромног захтева великим си-

лама и да добије више од још скромнијег уступка). Ту моћ је имало решавање „немачког питања“ (већ уједињењем из 1871; централним геополитичким положајем у средишту Европе који је најдиректније утицао да сваки вид немачког експанзионизма најдиректније задире у интересе суседних великих сила и руши поредак успостављен у Европи; динамичним променама у војно-индустријској производњи и јачању привредних и технолошких ресурса; великим задацима које је себи поставила у Европи и ван „уских граница“ Старог континента – и тај експанзионизам није остао у плановима; формирањем војних савеза; поседује капацитете да оспорава и мења постојећи поредак; страхом који су њене амбиције пробудиле код суседа и великих сила).

Све наведено убедљиво говори да Србија нити је желела, нити је могла да ефикасно води рат. Ко га је онда планирао, изазивао, хтео?

Прилике за отпочињање рата са Србијом, Хабзбуршка монархија је 1912. и 1913. године пропустила. Све се тих година завршило избијањем међународних криза које су разоткриле противуречне и сукобљене интересе великих сила на Балкану. Ону наредну, изазвану атентатом у Сарајеву, искористила је. Тако су дуго планиране намере Беча да добије „мали рат“ на Балкану, који ће му вратити самопоуздање на унутрашњем плану и углед међу великим европским силама и настојање Берлина да у ратном обрачуну већих размера оствари амбиције за светском моћи, увеле свет у катастрофу. Атентат у Сарајеву био је повод за рат. Узроци су били много сложенији. Наметнути рат Србија није желела али га је морала прихватити. Веома брзо развијена је свест да одбрана домовине и формирање државе која окупља целокупно Српство може бити остварено само на темељима и територији војнички побеђеног Хабзбуршког царства.

Сукоб Аустроугарске и Србије био је само неколико дана билатерални сукоб две државе, а после тога катастрофа какву свет до тада није видео. У ратном обрачуну учествовало је 65 милиона људи, погинуло је десет милиона, умрло исто толико, рањено два пута више. Око четири милиона људи

остали су инвалиди. Страхоте заробљеништва, логора и затвора упознало је 8 милиона људи. Рат је разорио привреду већине европских држава и учинио материјалну штету која је процењена на 360 милијарди долара. Европа на крају рата, са промењеним границама, умањеним бројем становника и економским капацитетима, више није личила на себе. Победници у рату гајили су наду да је мир који су после вишегодишњих борби, погибија, сакаћења, уништавања дочекали, заиста „прави мир“. За оне који су рат изгубили мир је био само предах до новог ратног искушења. Мамурлук победе је много краће трајао од воље за реваншом и ревизијом мировних уговора којима је рат окончан.

У наведеним бројкама садржано је целокупно становништво Србије које је бројало око 4,5 милиона људи, њених погинулих 370.000 војника и 630.000 жртава међу цивилима, 114.000 трајних војних инвалида заборављених од државе и остављених у нади да ће њихове ране „народ позлатити“, око 400.000 интернираних и упућених у логоре. Према броју погинулих Србија је била на првом месту у оба ратна тора, јер је изгубила 26% мобилисаних војника. Око пола милиона деце остало је без хранитеља. У друштву чијих је готово 80% становништва живело на селу и од земље, сатрta села, необрађена поља, уништене и однете пољопривредне машине, страдао сточни фонд – значило је дугогодишњу глад и укидање будућности за већину становника. Слично је стање било и у индустрији, где је ратом било разорено 544 предузећа и уништено је 57% машина и инсталација. Према проценама економиста, укупна материјална штета у Србији (у границама из 1914. године) кретала се између седам и десет милијарди златних франака. Изгубивши најмање 2/5 свог укупног националног богатства Србија је на крају рата личила на „костур“. Упркос ратној победи, мир је уместо спокојства доносио нове недаће.

Крај рата окончао је једну епоху чије су противуречности представљале прави узрок сукоба. Завршетак Првог светског рата значио је крај једног историјског доба и почетак новог времена. Са старом епохом нестала су три царства од којих су два била виновници Великог рата, а треће, вођено сопстве-

ним интересима, „увучено“ у рат светских размера. Ново време изнедрило је нове државе, међу њима и Краљевину Срба Хрвата и Словенаца. Успевши да надвиси себе Србија је 1918. године у темеље новоформиране југословенске државе уградила своју државност, ратну победу, дипломатско искуство, положене жртве. Југословенско уједињење није било „случајност историје“ већ плод дугог историјског развоја и тежње да се сви Срби нађу унутар граница заједничке државе.

Да ли се са историјом, са бројкама које говоре о размерама страдања у Великом рату смемо неодговорно „играти“. Да ли смемо превиђати чињеницу да су исте оне друштвене снаге које су биле виновници Првог светског рата, стајале иза Адолфа Хитлера и његовог похода ка светској моћи две деценије касније. Да ли ваннаучном ревизијом историографске слике Првог светског рата омогућујемо тумачења историје која појаву Хитлера и нацизма своде на „девијацију“ у немачкој историји? Да ли смемо допустити да политика, схваћена као ваннаучно, „конструише“ слику прошлости у складу са својим дугорочним или дневно-политичким интересима? Питања је много!

Ljubodrag Dimić

**SERBIA AND THE FIRST WORLD WAR
– CONTRADICTIONS OF THE AGE AND CAUSES
OF THE CONFLICT**

Resume

Numerous contradictions which determined the evolution of European societies and influenced the disturbance in the relationships between European Great Powers represented the true the cause of the conflict that brought to the outbreak of the First World War. During the decades before the war the period of European coexistence and balance of power was supplemented by the period of confrontation and conflicts. Starting with 1908 and the annexation of Bosnia and Herzegovina Habsburg Monarchy mis-

sed a number of opportunities to launch the war with Serbia. During those years everything resulted in the outbreak of a number of international crises that had uncovered the contradictory and conflicting interests of the Great Powers in Balkans. The next crisis, caused by the assassination in Sarajevo on June 28 1914, was used by Austria-Hungary to start the war. In this way, Vienna's long-term aspirations to achieve a victory in a "small war" in the Balkans, which would then help Austria-Hungary regain its confidence internally and gain respect among European Great Powers, as well as Berlin's strivings to realize its ambitions for world power during a greater armed conflict, eventually brought the whole world into catastrophe. Assassination in Sarajevo was only a pretext for war. The causes of the war were much more complicated. War was imposed on Serbia, a war which Belgrade did not want, but was compelled to accept it.

Key words: *First World War, Serbia, Germany, Austria-Hungary, Great Powers, contradictions of the age, causes of the war, perpetrators of the war*

ПРВИ СВЕТСКИ РАТ И ГЕОПОЛИТИЧКЕ АСПИРАЦИЈЕ АУСТРОУГАРСКЕ НА ПОЧЕТКУ 20. ВЕКА – ОПШТИ ПОЛИТИКОЛОШКО-ИСТОРИЈСКИ АСПЕКТИ***

Сажетак

У простору где је историја често превазилазила меру успешног разумевања, управо Први светски рат представља догађај од несумњиве важности за историографско истраживање. Међутим, у разматрању почетка, тока и исхода рата прошлост је и сувише скупоцена грађа да би била препуштена само историчарима на повлашћено разматрање. Одатле се и сагледавање Првог светског рата на овом тлу, на Балкану и у Европи може вршити и из ракурса других научних дисциплина, међу које спада и политикологија. Иако је политичка историја до недавно и у највећој мери била привилеговани део историографске интерпретације у новије време се развијају и други приступи којим се слика прошлости употпуњава и обогаћује. Управо би и политиколошки приступ могао да допринесе комплетнијем сагледавању детерминанти Првог светског рата. У том смислу, аутори ће у овом раду приступ утицају утврђених независних варијабли на појединачном (индивидуалном), државном (националном) и глобалном (системском) нивоу заснивати на теоријско-ме-

* Научни саветник и директор Института за политичке студије у Београду

** Истраживач-сарадник Института за политичке студије у Београду

*** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту „Демократски и национални капацитети политичких институција Србије у процесу међународних интеграција“ (бр. 19009) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

тодолошким основама структурног и неокласичног реализма. У ту сврху, рад је подељен на три дела. У првом делу, у форми увода, дају се основне теоријске и методолошке поставке од којих се у раду полази и износе се главни истраживачки проблеми. Други део рада посвећен је системском (структурном) контексту избијања Првог светског, са посебним освртом на улогу Немачке, док се трећи део рада односи на конкретно деловање Аустро-Угарске у контексту пред Први светски рат.

Кључне речи: Велики рат, Аустроугарска, Србија, геополитика, превентивни рат

УВОД

Када се анализирају геополитичке аспирације Аустроугарске на почетку двадесетог века готово немогуће је не осврнути се на сâм историјски, политички, економски и укупни друштвени контекст у Европи пред Први светски рат. Најчешћа, а и најлогичнија, истраживачка питања које се намећу када се говори о Првом светском рату везана су за питање који су главни узроци који су до рата довели, зашто је рат почео и на чијој страни лежи кривица за његово избијање. Када се погледа број чланака, књига, монографија и научних расправа стиче се утисак да је Први светски рат са аспекта различитих научних дисциплина друштвених наука, различитих теоријских праваца и научних парадигми један од најпроучаванијих догађаја у историји човечанства. Исто тако, колико је различитих приступа овом догађају, толико је и контраверзи око њега. Полазећи од тога логично је, исто тако, да постоји и веома велики број објашњења узрока рата, одређења главних фактора његовог почетка и самим тим и велики број различитих одговора на раније постављена питања. Ови варијетети у објашњењима узрока рата крећу се од оних често помињаних, попут Сарајевског атентата, до оних који настоје да избијање рата објасне преко приступа као што су, на пример, „култ офанзиве“, нарушавање равнотеже снага у Европи или концепта безбедносне дилеме, ригидности међу-

народног система и насталих савеза, те преко планова за мобилизацију, трке у наоружању, милитаризма и унутрашњих структурних и институционалних фактора великих сила, лошег начина доношења одлука, економских разлога... Требало би поменути да су многа од ових објашњења узрока рата и кривице за његово избијање као и појединци који „стоје“ иза њих неретко стављени у службу остварења реалполитичких интереса и спољнополитичких циљева појединих држава, и то путем ревизије историје и непобитних историјских чињеница. Овакви новонастали конструкти и наративи врше ревизију онога што се заиста догодило и заснивају се на томе да је све подложно реконструкцији, па чак и сама прошлост и као такви удаљавају се од валидног научног мишљења и заобилазе строге методолошке поступке историјских, политиколошких, економских и других наука којима се оне служе да би дошле до таквог ваљаног научног мишљења.

У раду ће се приступ историјском контексту Првог светског рата и Аустроугарској спољној политици заснивати на политиколошким гледиштима, пре свега онима који су базирани на теоријама међународних односа. Као и историчари, тако и политиколози када анализирају околности Првог светског рата пред себе постављају високе научне циљеве, па чак и оне који су експликативне природе, те као такви подразумевају извођење и доказивање одређених каузалних веза, односно закључака. Различите теорије међународних односа се у свом научно приступу фокусирају на различите нивое анализе – појединачни, локални, државни, регионални и глобални (системски), а у складу са тим користе се и различитим типовима аргументације попут структуралне, институционалне, идеационе и психолошке и њима настоје да објасне одређено политичко деловање и понашање повезано са власти, моћи, дистрибуцијом ресурса и слично. Сматрамо да би за разумевање спољнополитичког понашања Аустроугарске, као и узрока Првог светског рата било логички могуће и научно пожељно комбиновати узрочне варијабле са свих раније наведених нивоа анализе, како би се на што свеобухватнији начин објаснило спољнополитичко понашање једне државе као и исходи таквог њеног деловања у међународном систе-

му. Дакле, у покушају разумевања спољнополитичког деловања Аустроугарске и узрока Првог светског рата морало би се искорачити из традиционалног фокуса на државе као главне актере и њихове међусобне односе у међународном систему ка не-државним актерима и структурама као независним варијаблама ових процеса. Суштина оваквог приступа огледа се у детектовању независних променљивих на свим нивоима анализе, а затим путем одговарајућих индикатора, односно емпиријских показатеља доказати њихове утицаје на одређене исходе. Дакле, поред анализе на нивоу међународног система и нарушене равнотеже снага у Европи пред Први светски рат, потребно је позабавити се и унутрашњим структурним контекстом сагледаним, на пример, у утицају различитих социјалних група унутар кључних држава (аристократске елите, индустријалаца, војске), утицаја јавног мњења, буђење национализма и ксенофобије, утицаја процеса модернизације, карактера политичког система и начина доношења одлука (аутократија – демократија), па све до анализе понашања појединаца и природе њихове личности, а који су доносили одлучујуће одуке које ће Европу и свет увести у највећи ратни сукоб до тада. Тако, на пример, Андреј Митровић у својој књизи *Продор на Балкан и Србија 1908–1918*, када објашњава ратне циљеве Аустроугарске и Немачке, полази и од њихове сложене државне структуре и од тога да су обе државе „биле вођене аристократијом феудалног порекла“ која је схватање државе заснивала на „позно-средњовековном“ приступу базираном на територијалним проширењима и успостављањем вазалског система држава.¹ У том контексту, потребно је осврнути се и на процесе модернизације као и на исход ових процеса у том периоду. Како се једна држава развија, са једне стране усложњавају се њене друштвене структуре, а са друге као пратећи ефекат тога настају и нове социјалне групе и класе, те се у складу са тим морају мењати и начини управљања државом, јер ове нове социјалне групе настоје да се укључе у процесе политичког одлучивања како би заштитили своје интересе. Мира Радојевић и Љубодраг Димић у књизи *Ср-*

1 Андреј Митровић, *Продор на Балкан и Србија 1908–1918*, Завод за уџбенике, Београд, 2011, стр. 19.

бија у Великом рату 1914-1918. наводе да је, на пример, ситно племство у Угарској водило борбу за децентрализацију Монархије и било изразито национално опредељено, са тим што је, како они кажу, „национализам био стављен у службу очувања класних привилегија, а „развојем индустрије класни сукоб добио је и национални карактер“, што је полако, али сигурно урушавало постојећу друштвену структуру у Монархији и тако је слабило, а што ће бити један, али не и једини, разлог да се уместо дипломатске изабере ратна опција.² Полазећи од свега реченог наш рад ће се поред структурног реализма, заснивати и на поставкама неокласичног реализма који фокус у анализи враћа на индивидуални (људска природа) и државни ниво (унутрашња обележја држава).³

Овако постављен теоријско-методолошки приступ, свакако превазилази како временска, тако и просторна ограничења за један овакав реферат, те је у њему немогуће обухватити све наведене факторе и нивое анализе. Стога, је рад даље подељен на два дела и у оквиру њих је отворено неколико питања и изнето неколико основних теза. Први део рада посвећен је околностима избијања Првог светског рата генерално посматрано, са посебним освртом на улогу Немачке, док се други део бави конкретно деловањем Аустроугарске у контексту пред Први светски рат.

ОДЛИКЕ МЕЂУНАРОДНОГ ПОРЕТКА УОЧИ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА И УЛОГА НЕМАЧКЕ

Најчешће навођени узрок избијања Првог светског рата јесте тзв. „култ офанзиве“, који полази од тога да су деценијама пред Први светски рат војни кругови у европским земљама глорификовали офанзивни приступ у решавању безбедносних проблема и заступали углавном офанзивне војне доктрине. Стефан Ван Евера наводи да су стога и цивилне елите као и јавност претпостављали да офанзива има пред-

2 Видети: Љубодраг Димић, Мира Радојевић, *Србија у Великом рату 1914-1918*, Српска књижевна задруга, Београд, 2014.

3 Рандал Швелер, Џек Снајдер, Фарид Закарија...

ност у ратовању и да је ово решење ефикасније од дефанзивних стратегија.⁴ Дефанзивни реалисти виде узроке рата у класичној безбедносној дилеми, спиралној динамици развоја догађаја и динамици напад-одбрана.⁵ Кенет Волц, када говори о разлозима избијања рата, сматра да нити људска природа, нити агресивно понашање држава не могу сами утицати на избијање рата већ се томе мора додати и природа међународног система и како он каже „expectation of violence“ унутар система доводе до рата.⁶ Многи аутори, попут Хенрија Кисинџера као узроке Првог светског рата виде поремећену равнотежу снага, односно промене у међународном систему, који је због природе склопљених савеза постао ригидан.⁷ Са друге стране, неокласични реалисти сматрају да се главни узроци дешавања у међународним односима налазе у људској природи и природи држава, које се услед своје сложености и разлика које постоје међу њима различито понашају у својој спољној политици без обзира на то што на њих делују исти подстицаји из међународног система.⁸ Тако је, на пример, Велика Британија, реаговала на мењање геополитичких околности, односно реаговала је на мењање структуре међународног система. Јачање немачке морнарице угрожавало је британску доминацију на мору, због чега је Велика Британија полако излазила из „сјајне изолације“. Немачка као сложена држава због свог положаја и историје није могла да води „једноставну“ политику која би одговорила њеним потребама, посебно што су њена политичка елита и Вилхелм Други успели да учине оно чега се Бизмарк највише плашио и савезима настојао да избегне, а то је заокружење Немачке, сматра

4 Наведено према: Keir A. Lieber, “The new history of World War I and what it means for international relations theory”, *International Security*, Volume 32, Number 2, MIT Press, Cambridge, Massachusetts, USA, 2007, p. 166.

5 Детаљније о томе видети: К. А. Lieber, *nav. delo*, pp. 155–191.

6 Видети: Младен Лишанин, „Међународни систем, савези и избијање првог светског рата“, *Србија и политика великих сила 1914–2014* (Живојин Ђурић, Милош Кнежевић, ур.), Институт за политичке студије, Београд, 2014, стр. 133–149.

7 Хенри Кисинџер, *Дипломатија*, Плус, Београд, 2006, стр. 211–255.

8 Драган Живојиновић, „Неокласични реализам у теоријама међународних односа“, *Годишњак*, Факултет политичких наука, Београд, 2008, стр. 375.

Кисинџер.⁹ По њему, у Немачкој је постојао и јак утицај јавног мњења, а језгро националистичке пропаганде чинили су нови слојеви друштва, пре свега индустријалци који су поред осталих захтевали одлучнију спољну политику. Руска спољна политика зависила је од карактера политичког система, који је био ауторитаран, уосталом као и немачки, те је руска спољна политика често зависила од психологије њених владара, јер скоро никада није имала „јаког“ министра спољних послова, сматра он.¹⁰ О Аустроугарској ће бити речи у другом делу рада.

Неколико је питања која аутори сматрају веома битним, а која постављају и структурни реалисти. Они се питају да ли је немачко офанзивно и агресивно понашање у спољној политици или једноставно јачање њене моћи довело да стварања савеза против ње, односно гледано из угла Немачке да ли је она повела преемтивни или превентивни рат. Наиме, постоји много дебата међу политиколозима око тог питања. Преемтивни рат настаје онда када једна држава покрене рат због перцепције иманентне претње од стране свог супарника, непријатеља, који на пример мобилише своју војску против ње. За разлику од тога, превентивни рат настаје онда када држава реагује како би спречила да у будућности њен непријатељ дође у доминантну позицију у међународном систему и тако угрози њен положај. Политиколози последњих неколико деценија превентивне ратове везују за тзв. проблеме обавезивања (*commitment problem*).¹¹ Дакле, као што је већ речено, превентивним ратом називамо онај у коме једна држава напада другу због страха да ће та друга држава постати доминантно моћнија од ње у будућности. Проблем обавезивања настаје онда када у релативним вредностима дође до промена између моћи две државе. Једном када „растућа“ држава постане моћнија она ће имати и могућност да преправи правила игре у систему користећи свој већи преговарачки капа-

9 Х. Кисинџер, *нав. дело*, стр. 225.

10 *Исто*, стр. 211–254.

11 Детаљније: Thomas Chadeaux, “Bargaining over power: when do shifts in power lead to war?”, *International Theory*, 3:2, Cambridge University Press, 2011, pp. 228–253.

цитет, док друга држава нема никаквих гаранција да се ово неће десити, јер прва држава не може да се обавезе и да такве гаранције пружи, односно, ако их и да оне постају безвредне у тренутку када она постане моћнија и стога друга држава покреће превентивни рат како не би дошло до овакве промене у систему.¹² По неким теоретичарима Немачка је заправо перципирала да у релативним вредностима њена моћ опада у односу на Русију. Наиме, Немачка више није могла да подиже таксе за војни буџет и достигла је лимит за ширење рангова своје војске. Са друге стране, Русија је увећавала свој војни буџет и војску.¹³ Дакле, са једне стране можемо да тумачимо да је мобилизација која се догодила у Русији натерала Немачку на преемтивни рат, док са друге стране постоје аргументи који полазе од тога да је, као што смо рекли, Немачка повела превентивни рат из страха од релативног слабљења у односу на Русију.¹⁴ У том смислу, закључује се да се нису само Велика Британија и Француска бојале промене у систему сагледано у угрожавању њихових успостављених позиција и интереса у структури система због јачања Немачке и њених империјалних захтева, већ се и Немачка бојала велике и брзе промене у равнотежи снага које би изазвало јачање руске моћи. Овим се не жели релативизовати немачко настојање да се промени колонијална слика света из чега је проистекао и један, по некима и једини, разлог за избијање Првог светског рата, већ да се укаже и на друге његове могуће узроке који су свакако постојали и који су у синергији са другим довели до онога што ће се назвати Великим ратом. Немачко понашање, као и понашање осталих великих сила, дакле, било је детерминисано како империјалном, тако и безбедносном дилемом.

12 Т. Chadeaux, *нав. дело*.

13 Детаљније: David Fromkin, *Europe's Last Summer: Who Started the Great War in 1914?*, Vintage Books, New York, 2005.

14 Jason Brooks, "Preventive vs. Preemptive War", *History and Theory: Explaining War, A portal to the cause(s) of the Great War*, доступно на: <https://internationalhistoryandwwi.wordpress.com/explaining-the-cause-of-wwi/preventive-vs-preemptive-war/>, приступано: 4.12.2014.

ГЕОПОЛИТИЧКЕ АСПИРАЦИЈЕ АУСТРОУГАРСКЕ НА ПОЧЕТКУ 20. ВЕКА

Први светски рат је био такав историјски догађај који се ни на један начин не може мимоићи у ономе што је упамћено као драматично у 20. веку. Први, или Велики светски рат је стицајем околности избио управо на тлу Србије тако што је моћна подунавска монархија напала Краљевину Србију и тиме отворила Пандорину кутију првог у потпуности светског ратног зла. Србија се, наиме, већ, својом геополитички сазданом државном фигуром на српском, јужнословенском и балканском простору, налазила на путу остварења територијалних претензија и далекосежнијих геополитичких циљева Аустроугарске и Немачке на Балканском полуострву. На делу су биле две логике политичког и државног успостављања на једном веома осетљивом делу европског простора. Док је, с једне стране, Краљевина Србија настојала да учврсти и развије своју политичку, економску и културну позицију на јужнословенском тлу, дотле је њен моћни сусед Аустроугарска, с друге стране, покушавала да се територијално прошири на једином копненом простору где јој је то уопште било могуће.¹⁵ Аустроугарска није благонаклоно гледала на привредни развој Србије, нарочито у периоду „царинског рата“. Такође, Аустроугарска је после изгубљених ратова са Италијом и Немачком била упућена на балкански простор Словенског југа, као смер увећања и дубљег протезања двојне Монархије на југ. Отуда се Србија већ од Берлинског конгреса 1878. године и, нарочито, од Мајског преврата 1903. указала као геополитичка сметња бечким и пештанским политичким и војним круговима. Посебно је супротно интересима Беча и Пеште било самостално наступање Београда и тражење ослонца у неким другим великим силама, пре свих у Русији и Француској.

15 Живојин Ђурић, „Србија и друштвено политичке аспирације великих сила Европе на почетку 21. века“, *Србија и политика великих сила 1914–2014* (Живојин Ђурић, Милош Кнежевић, ур.), Институт за политичке студије, Београд, 2014, стр. 23.

Неколико је основних теза од којих аутори полазе када говоре о понашању Аустроугарске у међународном, али и у њеном унутрашњем структурном контексту у предвечерје Првог светског рата. *Прво*, велики броја разлога попут нарушених односа између Беча и Пеште, затим нарастајућег национализма унутар Монархије, као и њеног технолошког заостајања за другим великим силама утицао је на неповољан положај монархије у међународном окружењу чиме је био нарушен и њен углед.¹⁶ Овакве околности су заправо подстицале Аустроугарску да настоји да врати самопоуздање на унутрашњем и спољнополитичком плану. Ратна опција Аустроугарске изабрана је из разлога што је било потребно око нечега поново приближити народе у Монархији и покренути привреду која је била у опадању. Такође, Аустроугарска је настојала да се оствари као велика сила, а једини правац њеног таквог остварења био је Балкан, као дуго жељени геополитички циљ, а како Душан Пророковић наводи „Аустроугарска је агресивним понашањем покушавала да сакрије сопствене слабости“¹⁷, док ми додајемо да је на тај начин и неке од њих покушавала да умањи и реши. *Друго*, као део шире слике, Аустроугарска је настојала и да изнађе решење за јужнословенско питање, где је посебно страховала од Србије која је могла да одигра улогу Пијемонта за јужнословенске народе. Битно је рећи да је у том тренутку било најмање три различита приступа решавању овог питања на три различита нивоа. На једном нивоу постојале су разлике у начинима решавања овог питања између Аустроугарске и Немачке, на другом нивоу разлике између Аустрије и Угарске и на трећем, а за наш рад најбитније, разлике унутар саме Аустрије, између оних који су били за тријализам у монархији и оних који су били анексионисти. Наиме, у Аустрији је сматрано да би се уништењем Србије или њеним укључивањем у Монархију решио проблем Јужних Словена који је увек био везан за Ср-

16 Душан Пророковић, „Геополитички циљеви великих сила на Балкану уочи Првог светског рата и српско питање“, *Србија и политика великих сила 1914–2014* (Живојин Ђурић, Милош Кнежевић, ур.), Институт за политичке студије, Београд, 2014, стр. 73.

17 Д. Пророковић, *нав. дело*.

бију. Посебно после повлачења Милана Обреновића са власти питање Србије постаје у Бечу све актуелније. Неспорно је да је код Аустроугарске постојао страх да када би Србија довољно ојачала, таква могла да буде велика препрека настојању Монархије да завлада југоистоком.¹⁸ Главна преокупација Аустроугарске у оваквом њеном настојању да се оствари као велика сила и да поврати свој углед у међународном окружењу јесте била Србија и идеја да се она мора учинити што зависнијом од ње. Као што је и раније наглашено, тај страх се сагледавао у чињеници да би Србија, а на пример уз помоћ Русије, могла да уђе у јужнословенске покрајине Аустрије, и он није никаква новина у годинама пред Први светски рат, већ датира још од времена Метерниха почетком 19. века. Како су Јужни Словени били подељени живећи на територијама под утицајем Аустријанаца и Мађара, а бројчано нису били занемарљиви, решење јужнословенског питања је по многим било питање везано за опстанак саме Монархије.¹⁹ Међутим, како Ђоровић наводи, Аустроугарска, до свог слома, није успела да пронађе ниједно коначно решење за ово питање.²⁰ Ономе чему је Аустроугарска прибегла је превентивни рат против Србије, који ће уз све остале међународне околности гурнути и свет у ратни сукоб. *Треће*: Оваква улога, циљеви и понашање Аустроугарске, одговарали су у највећој мери једној другој сили – Немачкој. Аустроугарска не би тако стриктно заговарала ратну опцију да није имала подршку Немачке. Са друге стране, Аустроугарска и ширење њеног утицаја на Балкану одговарали су немачким плановима за продор на Средњи исток. Као један од највернијих савезника Немачке, њој свакако није одговарала слаба Аустроугарска монархија, већ управо обрнуто, а нарочито у условима када би се Немачка нашла између Русије и Француске без јаке Аустроугарске. „Бранити Аустрију значило је, дакле, за Не-

18 Aleksandra Kolakovic, "Road to Great War – Serbian Intellectuals and Austro-Hungarian Policy in the Balkans (1894–1914)", *Serbian Political Thought*, No. 1, vol. 9, Institute for Political Studies, Belgrade, 2014.

19 Владимир Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Библиотека града Београда, Београд, 1992, стр. 7–12.

20 В. Ђоровић, *нав. дело*.

мачку, бранити посредно саму себе и свој положај“, наводи Ђоровић.²¹ Поред тога, Аустроугарска је представљала и сигуран пролаз Немачке ка југоистоку Европе. Развој немачке индустрије као и ширење њене трговачке делатности захтевало је, како додатне ресурсе, тако и нова тржишта посебно она на Оријенту, али и Африци.

ЗАКЉУЧАК

Према свим досадашњим научним увидима Србија, као независна држава на Балкану, није била одговорна за отпочињање и даљи ток Великог рата. Напротив, многе чињенице указују да су српски народ и српска држава били ради, чак и по високу цену уступака, да избегну крвопролиће које је наступило. То што је аустроугарски удар на Србију правдан као последица Принципових хитаца на Франца Фердинанда само је спретно и злонамерно искоришћено, док је стварна и најдубља узрочност великог ратног сукоба била удаљена и неповезана са Србијом. Показало се да је стари поредак који је на европском тлу настајао од времена Наполеонових ратова до почетка 20. века, био несаобразан империјалним, колонијалним и метрополским хтењима најснажнијих европских држава и њихових сталних, али веома променљивих савеза и савезништава. Србија тог времена – у лето 1914. – није била ни империја, ни колонијална сила, нити метрополски уважавана економска снага, већ само једна мала, али одлучна земља, спремна за крајња прегнућа и жртвовање за постављене циљеве.

Разлози за избијање Првог светског рата проистекли су из политике великих сила и њихових геополитичких, економских и безбедносних интереса који су постепено крњили успостављену структуру међународног система. Показало се да ове промене до којих је долазило имају своје узроке како у међусобним односима држава на системском нивоу, тако и у унутрашњим околностима у свакој од ових држава појединачно. Велике силе у рат је увела империјална и безбедносна

21 *Исто*, стр. 682.

логика, где је један савез држава настојао да одржи постојећи распоред политичког и економског утицаја у свету. То је било неприхватљиво за Немачку у условима њеног укупног привредног, војног и друштвеног развоја, који би у постојећем међународном контексту био дугорочно неостварив са становишта њених дефинисаним геополитичких и економских циљева. Интереси Немачке и њено „посезање за светском моћи“²² изазивали су подозрење Француске, Велике Британије и Русије које су у томе виделе угрожавање својих интересних сфера. На другој страни, и код Немачке је постојао страх од економског и војног јачања Русије, те заокруживања од стране непријатеља. Аустроугарска је, такође, била јасно опредељена за ратну опцију против Србије, активирајући превентивни рат у настојању да се оствари као геополитичка сила и економска снага у међународним односима, да на унутрашњем плану опстане као држава решавајући јужнословенско питање, као и да буде ослонац Немачкој за њене империјалне тежње.

Živojin Djurić, Dragan Trailović

**WORLD WAR ONE AND GEOPOLITICAL ASPIRATIONS
OF AUSTRO-HUNGARIAN EMPIRE AT THE BEGINNING
OF 20th CENTURY – THE GENERAL POLITICOLOGICAL
AND HISTORICAL ASPECTS**

Resume

On the territory in which history is often beyond the measure of a successful understanding, the World War One is undoubtedly an event of great importance for historiographical research. However, in reviewing the beginning, course and outcome of the war, past is too precious material that should be left only to the historians to privileged consideration. Understanding the World War One on this territory, in the Balkans and in Europe, can also be done from the perspective

22 Фриц Фишер, *Посезање за светском моћи: политика ратних циљева царске Немачке 1914–1918.*, Филип Вишњић, Београд, 2014.

of other disciplines, among which is a political science. Thus, in recent times, there are other approaches besides political history that complement and enrich the image of the past. So, approach of political science could also contribute to a more complete view of the determinants of the World War One. Therefore, in this paper, our approach to the influence of independent variables determined on the individual, the state (national) and global (system) level will be based on the theoretical and methodological basis of structural and neo-classical realism. For this purpose, the work is divided into three parts. In the first section, in the form of introduction, we provide the basic theoretical and methodological settings on which our main argument is based and also we set the main research questions. The second part of the paper deals with the structural context in which World War One broke out, with special emphasis on the role of Germany, while the third part of the paper refers to the specific actions of the Austro-Hungarian Empire on the eve of the World War One.

Key words: *The Great War, Austria-Hungary, Serbia, geopolitics, preventive war*

ЛИТЕРАТУРА

- Brooks, Jason, "Preventive vs. Preemptive War", *History and Theory: Explaining War*, A portal to the cause(s) of the Great War, доступно на: <https://internationalhistoryandwwi.wordpress.com/explaining-the-cause-of-wwi/preventive-vs-preemptive-war/> (приступљено 4.12.2014.)
- Chadefaux, Thomas, "Bargaining over power: when do shifts in power lead to war?", *International Theory*, 3:2, Cambridge University Press, Cambridge, 2011.
- Fromkin, David, *Europe's Last Summer: Who Started the Great War in 1914?*, Vintage Books, New York, 2005.
- Kolakovic, Aleksandra, "Road to Great War – Serbian Intellectuals and Austro-Hungarian Policy in the Balkans (1894–1914)", *Serbian Political Thought*, No.1, vol. 9, Institute for Political Studies, Belgrade, 2014.

- Lieber, Keir A., "The new history of World War I and what it means for international relations theory", *International Security*, Volume 32, Number 2, MIT Press, Cambridge, Massachusetts, USA, 2007, pp. 155–191.
- Димић, Љубодраг; Радојевић, Мира, *Србија у Великом рату 1914–1918*, Српска књижевна задруга, Београд, 2014.
- Ђоровић, Владимир, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Библиотека града Београда, Београд, 1992.
- Ђурић, Живојин, „Србија и друштвено политичке аспирације великих сила Европе на почетку 21. века“, *Србија и политика векиких сила 1914–2014* (Живојин Ђурић, Милош Кнежевић, прир.), Институт за политичке студије, Београд, 2014.
- Живојиновић, Драган, „Неокласични реализам у теоријама међународних односа“, *Годишњак*, Факултет политичких наука, Београд, 2008.
- Кисинџер, Хенри, *Дипломатија*, Плус, Београд, 2006.
- Лишанин, Младен, „Међународни систем, савези и избијање првог светског рата“, *Србија и политика векиких сила 1914–2014* (Живојин Ђурић, Милош Кнежевић, прир.), Институт за политичке студије, Београд, 2014.
- Митровић, Андреј, *Продор на Балкан и Србија 1908–1918*, Завод за уџбенике, Београд, 2011.
- Пророковић, Душан, „Геополитички циљеви великих сила на Балкану уочи Првог светског рата и српско питање“, *Србија и политика векиких сила 1914–2014* (Живојин Ђурић, Милош Кнежевић, прир.), Институт за политичке студије, Београд, 2014.
- Фишер, Фриц, *Посезање за светском моћи: политика ратних циљева царске Немачке 1914–1918.*, Филип Вишњић, Београд, 2014.

ПОЗИЦИЈА СРБИЈЕ ПРЕД ПОЧЕТАК ВЕЛИКОГ РАТА СА СТАНОВИШТА ПРВОГ И ДРУГОГ ЗАКОНА ГЕОПОЛИТИКЕ**

Сажетак

Предмет анализе овога рада јесте положај Србије 1914. године у „балканском геополитичком чвору“ интереса Централних сила и чланица Антанте. Циљ је да се у њиховим тадашњим антагонизмима, експанзионистичким пројектима и савезништвима установи (не)сагласје са два основна закона геополитике, те да се у том контексту размотри однос Србије са телурократским и таласократским силама. Применом метода анализе и синтезе, историјско-генетског, географског, картографског и комплексног геополитичког метода уочена су, разматрана и доказана одступања од теоријских геополитичких поставки, тј. на први поглед нелогична супротстављеност геополитичко-идентитетски истородних сила, на једној страни, а склапање савеза између чинилаца моћи које традиционално одликује „природни антагонизам“, на другој страни. Констатовано је да би узрок томе требало тражити у експоненцијално нараслој сукобљености интереса Централних сила и чланица Антанте. У контактної зони тих геополитичких „тектонских плоча“ нашла се Србија и због тога, упркос победи, тешко страдала у Великом рату. Искуства и поуке из тога времена су драгоцене, будући да се у сличној дели-

* Научни саветник Института за политичке студије у Београду

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту „Демократски и национални капацитети политичких институција Србије у процесу међународних интеграција“, бр. 19009, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

катној позицији Срби, Србија и српске земље у целини налазе и данас.

Кључне речи: „моћ копна“, „моћ мора“, геополитички закони, велике силе, војни савези, Велики рат, Србија

ОСНОВНИ ПОСТУЛАТИ ГЕОПОЛИТИКЕ И ЛОГИКА РАТА

Теоретичари класичне геополитике већином су сматрали да светска историја и политика, имају географску основу. Иако је географски детерминизам као приступ углавном превазиђен и уступио место географском посибилизму (у пост-модерној науци све више се позиционира чак и екстремни техно-детерминизам), улога физичкогеографских и друштвеногеографских чинилаца у геополитичким идејама, концепцијама и конкретизацијама остала је веома изражена. Данас се она манифестује у виду надметања за природне ресурсе, саобраћајне коридоре, тржишта, виртуелну (медијску и сајбер) сферу, демографско-цивилизацијску превласт, контролу људских душа... Али, темељни геополитички принцип и даље проистиче из различитости и исконске супротстављености две планетарне физичкогеографске макро-целине, тј. два сакрално-географска феномена: *Копна* и *Мора*.

Копно, које се у геополитици често представља старозаветном симболиком „сувоземног чудовишта“ Бехемота, јесте отелотворење чврстине, стабилности, сталности, материјалне производње, копнене војске, политичког монизма... Море (симболичко „водено чудовиште“ Левијатан), насупротив Копну, персонификација је променљивости, покретљивости, прилагодљивости, трговине, морнарице, политичког плурализма... Различитост и непролазни ривалитет међу њима сматрају се не само покретачем светске историје, већ и основом геополитичког идентитета – од етно-националног и државног нивоа до размера макро-регионалних целина, супранационалних интеграција и политичко-економско-војних савезништава. Управо супротстављеност „моћи копна“ (телурукратије) и „моћи мора“ (таласократије) за утицајног

руског геополитичког мислиоца Александра Дугина јесте *Први закон геополитике*. Сходно овако постављеном дуализму, током историје профилисане су „природне потребе“ за територијалним ширењем „државних организама“ и спровођени експанзионистички пројекти. На истој основи формирали су се стратегијски блокови и земље сврставале у савезе, производећи, тако, деловање *Другог закона геополитике*.¹

Велике силе и остали недржавно, односно субдржавно или супрадржавно организовани субјекти светске или макрорегионалне моћи обично настоје да мање земље и народе не само подреде сопственим интересима, већ и да им промене геополитички идентитет и прилагоде га своме. Та „промена свести“ (како се у српском политичком новоговору често назива) сматра се сигурнијим и (дуго)трајнијим гарантом лојалности. Такође, она представља сигуран доказ цивилизацијског „уподобљавања“, а у бинарној геополитичкој подели на „њих“ и „нас“ – пропусницу за чланство у „нашем“, „позитивном“, савезу у миру и у рату. Настојања да се припадници супарничког табора преведу у сопствени и тако направе и/или инструментализују „рупе“ у Првом и Другом закону геополитике посебно су изражена ако конкретан народ, земља или регионална целина имају важан географски и геополитички положај. Балкан је уџбенички пример таквих, историјски континуираних борби за примат и „геополитички чвор“² у коме се због укрштања вектора интереса великих сила дешавају огромне политичко-територијалне и етно-националне промене. „Етнографска карта ни једне области у Европи не застарева тако брзо као етнографска карта Балканског Полуострва.“³ „У свету, само Блиски Исток може да се мери са Балканом по темпу, размерама и последицама етно-просторних и геополитичких промена.“⁴

1 Александар Дугин, *Основи геополитике*, књига 2, Екопрес, Зрењанин, 2004, стр. 139, 143.

2 Миломир Степић, *У вртлогу балканизације*, ЈП Службени лист СРЈ; Институт за геополитичке студије, Београд, 2001, стр. 100.

3 Јован Цвијић, „Распоред балканских народа“ (објашњење етнографске карте), *Гласник*, св. II/1913, Српско географско друштво, Београд, 1913, стр. 3.

4 Миломир Степић, „Век после Цвијића: етно-цивилизацијска карта Балкана и њене геополитичке последице“, *Географско образовање, наука и прак-*

Мимо два кључна закона геополитике могу да функционишу и велике силе, али је то много ређе и неуобичајеније. Постоји неколико разлога за такво њихово „понашање“. Један је изазван жељом да се превазиђе умишљени цивилизацијски, економски и геополитички „комплекс ниже вредности“, тј. проистекао је из самододељене „мисије“ владара, управљачке номенклатуре и интелектуалне елите да изврше модернизацију државе и народа наметањем потпуно другачијег, често и супарничког идентитета (пример Русије од времена Петра Великог). Други разлог може да буде резултат окончане фазе ширења државног простора „од обале до обале“ и логично подизање експанзионистичког замаха на виши ниво – или од обале ка унутрашњости копна, или од обале према океанским пучинама и архипелазима (пример САД од краја 19. века, после реализације Монроове доктрине). Такође, на преображај геополитичког кода и потрагу за савезницима који су адекватни новој ситуацији може да утиче спознаја да додашња оријентација није дала резултате и да ће и у будућности бити неефикасна јер се судара са неком моћнијом и боље стратегијски позиционираном силом (пример Немачке на размеђу 19. и 20. века, која је поморску експанзионистичку опцију суспендовала у корист копнене). На крају, геополитичко редефинисање великој сили може да буде наметнуто услед пораза, окупације, смањења и поделе територије коју су извршиле силе-победнице (пример Немачке после Другог светског рата) или да она на то сама, вољно-невољно, али политички прагматично пристане јер би, у супротном, силом оружја била приморана (пример Турске током Хладног рата).

ГЕОПОЛИТИКА И (ПРЕД)РАТНА ПРАКСА

Иако (прото)геополитички начин размишљања сеже у дубине праисторије и прве облике људског организовања, геополитичка наука је тек нешто старија од једног века. Први пут термин *геополитика* у писаном облику употребио је

са: развој, стање и перспективе (Мирко Грчић, Дејан Филиповић, Славољуб Драгићевић, ур.), Географски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2014, стр. 20.

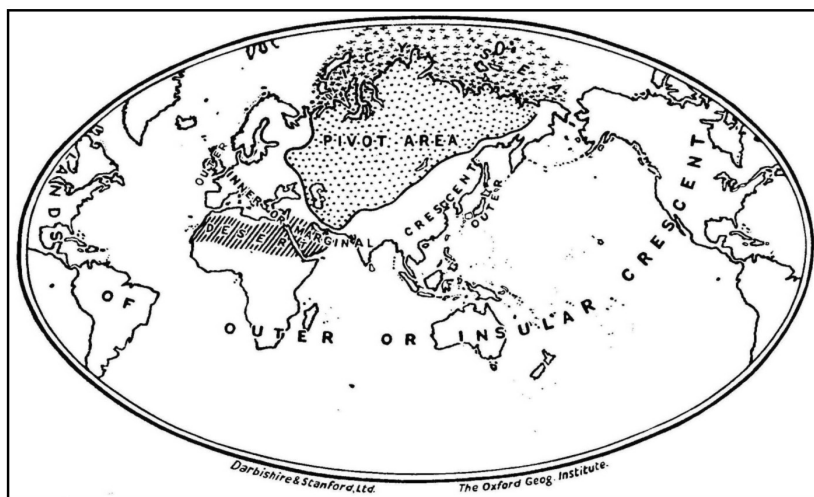
шведски правно-политички теоретичар Рудолф Кјелен у последњој години 19. века.⁵ Уследио је развој геополитичких идеја, теорија и концепција, чије је убрзање било у директној сразмери са епохалним променама на техничком, економском, политичком и војном плану почетком 20. века. Научна геополитика, иако тек у повоју, најављивала је неизбежност рата. Иза маске привидног мира велике силе су нагло увећавале војне буџете (највише Немачка), јачале армије и све очигледније се сврставале у савезе – прво Немачка и Аустроугарска већ 1879. године (Централне силе), којима се прикључила Италија 1882. године (Тројни савез), да би на то реаговали међусобним билатералним уговорима Француска, Русија и Велика Британија, које су тек 1907. године формирале Тројну Антанту (од 1914. године Антанта). Баланс, који је свака велика сила и раније на свој начин поимала, био је неповратно поремећен.

Таласократске, приатлантске силе стрепеле су да успон две телурократске силе – Немачке у „срцу“ европског континента и Русије у „срцу“ гигантског евроазијског копна – не угрози њихове позиције стечене колонијалним освајањима. Изгледало је да Први закон геополитике делује у пракси. Немачке амбиције да се промени status quo јесу биле непосредније, али су руски потенцијали тумачени као суштинска претња читавом тадашњем поретку. Великој Британији, „империји где сунце никада не залази“, мањи изазов биле су САД као долазећи, али цивилизацијски и геополитички истородни „потомак на трону“, а много већу претњу представљали су сопствени замор и слабости у управљању поседима, које су, упркос победи, индиковане у Бурском рату 1899–1902. године. Управо то је мотивисало географа Хелфорда Мекиндера да 1904. године, прво у предавању у Краљевском географском

5 У Кјеленовом чланку „Студија о шведским политичким границама“ први пут се у писаној форми појавио појам *геополитика*. Видети у: Rudolf Kjellén, “Studier öfver Sveriges politiska gränser”, *Ymer*, vol. 3/1899, Svenska Sällskapet för Antropologi och Geografi, Stockholm, 1899, 283–331. Кјелен је почео ту кованицу јавно да употребљава од 1900. године на предавањима гетеборшке високе школе под заједничким називом *Увод у географију Шведске (Inledning till Sveriges geografi)*. Видети у: Petar Vučić, *Politička sudbina Hrvatske – geopolitičke i geostrateške karakteristike Hrvatske*, Mladost, Zagreb, 1995, стр. 24; Brian Goodal, *The Penguin Dictionary of Human Geography*, Penguin Books Ltd., Harmondsworth (England), 1987, p. 190.

друштву, а потом и у чланку „Географска осовина историје“ апострофира позицију огромне евроазијске копнене унутрашњости.⁶ У његовој перцепцији природног размештаја моћи она је имала најбоље предиспонирану географску основу за овладавање светом. (карта 1)

Карта 1:
Мекиндерово схватање природног размештаја моћи
из 1904. године

Извор: Halford John Mackinder, „The Geographical Pivot of History“, *Geographical Journal*, 23(1904), The Royal Geographical Society, London, 1904.

Мекиндер је средишњу зону Евроазије, окружену пустињама, високим планинским венцима и Северним Леденим океаном, назвао *Осовинска област (Pivot area)* и констатовао да се највећим делом налази у границама Русије. Ову тада огромну империју то чини неприкосновеним телурократским полом моћи заштићеним од продора са океана и потенцијалном претњом да на позицији светског владоца смени Велику Британију. Као супротност Осовинској области⁷, издвојио је огроман простор у коме су неприкосновене

6 Halford John Mackinder, „The Geographical Pivot of History“, *Geographical Journal*, 23(1904), The Royal Geographical Society, London, 1904. (pp. 427–437)

7 Узимајући у обзир резултате Великог рата, те проистекле геополитичке односе и интересе, Мекиндер је петнаест година касније у књизи *Демократски*

поморске силе – *Земље спољашњег или острвског полумесеца (Lands of Outer or Insular Crescent)*. Трећа област у Мекиндеровом тријалистичком моделу јесте *Унутрашњи или ивични полумесец (Inner or Marginal Crescent)*. Налази се између две претходне и чини је источни, јужни и западни обод Евроазије. Она представља поприште где се сучељавају „моћ мора“ и „моћ копна“. У њеном саставу је Балкан (и Србија) – важна геополитичка и геостратегијска спона западног и јужног дела ивичне евроазијске зоне. Та чињеница одлучујуће утиче на положај Србије и њену историјску судбину.

Шта је, на први поглед изненада, изазвало забринутост таласократских, колонијалних сила када је њихова доминација на морима и океанима и даље била неупитна? Била је то железница, која је омогућавала брже савладавање и боље интегрисање копнених пространа. Тако је она постала инструмент геополитике, као што су то данас нафтоводи и гасоводи. Русија је градњу Транссибирске пруге почела 1891. године и пред Велики рат је готово завршила (окончана 1916. године). *De facto*, она је имала трансевроазијски карактер, омогућавала продор „по паралели“ и решавала круцијални руски државни и геополитички проблем – повезивање раније недоступних предела унутар огромне државне територије. Саобраћајна ефикасност железнице давала је бројне предности не само у кретању људи и интензивирању трговине, него и у мобилности руске армије по просторствима евроазијског копна, укључујући и прикупљање на обали Пацифика. У временској трци са руском железницом, чија су логична исходишта била на приобаљима Евроазије, пароброди помор-

идеали и реалност знатно проширио Осовинску област и променио јој име у *Срце копна (Heartland)*. Видети у: Halford John Mackinder, *Democratic Ideals and Reality*, National Defense University Press, Washington, DC, 1942. (p. 59) / електронско издање/ (оригинално издање: Н. Ј. Mackinder, *Democratic Ideals and Reality – A Study in the Politics of Reconstruction*, Constable and Company Ltd, London, 1919). У новој ревизији из 1943. године, када је Други светски рат био у пуном јеку, али већ „преломљен“ на Источном фронту, Мекиндер је територијално смањио *Heartland*, али није суштински променио његову функцију. Видети у: Halford John Mackinder, „The Round World and the Winning of the Peace“, *Democratic Ideals and Reality*, National Defense University Press, Washington, DC. 1996. /електронско издање/, (pp. 198–199) (оригинално издање: Н. Ј. Mackinder, „The Round World and the Winning of the Peace“, *Foreign Affairs*, July 1943, Council on Foreign Relations, Inc., New York, 1943.)

ских сила (првенствено Велике Британије) губили су ранији примат. Брзина у геополитици добијала је све већи значај. (карта 2)

Карта 2:
Конкуренција руске Транссибирске железнице
британском Великом империјалном путу

Извор: <http://www.maximizingprogress.org/2013/08/new-routes-asia-to-europe-translogistics.html>

Друга континенталистичка сила, Немачка, после уједињења била је у великом политичком, економском и војном замаху. Будући да је у односу на друге силе каснила у националној и државној интеграцији, у колонијална освајања укључила се када су готово сви поседи већ били подељени.⁸ Њој су преостале удаљене, раштркане, климатско-вегетацијски непо-

8 Од укупне површине колонија пред Велики рат, Немачкој је припадало само 3,3%, што је било незнатно више од поседа Белгије, Португалије и Холандије појединачно. За амбициозну велику силу у експанзији још већу фрустрацију изазивало је поређење са непосредним европским ривалима: Великом Британијом (41,3% површине светских колонија), Француском (13,9% површине светских поседа) и Русијом (огромна државна територија). О пространости колонијалних поседа детаљније видети у: Boris Krivokapić, *Enciklopedijski rečnik međunarodnog prava i međunarodnih odnosa*, Službeni glasnik, Beograd, 2010, str. 420.

годне, непроходне, природним ресурсима не тако богате и за управљање скупе области. Ипак, суочена са британском надмоћношћу на океанима, Немачка је била принуђена, упркос интензивном развоју своје морнарице, да скрајне ранију експанзионистичку поморску геополитичку „Идеју Хамбурга“ и преоријентише се на копнени Drang nach (Süd)Osten или „Идеју Багдада“. За тај продор „по дијагонали“ били су потребни усаглашени интереси са амбицијама Аустроугарске⁹ ка југоистоку, „једином правцу на коме је Хабсбуршка монархија могла да се докаже као велика европска сила“¹⁰, савезничка територијална компактност од Северног мора до Персијског залива и ефикасан инструмент геополитике – железница. Дуж геополитичке трансверзале Хамбург-Берлин-Беч-Београд-Софија-Константинопољ-Багдад-Басра једини прекид у прогерманском савезничком низу била је Србија. Други германски проблем представљала је недовршена траса железничке пруге. Немачка је успела 1903. године да од Турске добије концесију за продужавање пруге кроз Малу Азију и даље, кроз Месопотамију, до Багдада.¹¹ Колико је железничко повезивање било важно за Немачку сведочи и чињеница да су и у праскозорје рата (у пролеће 1914. године) немачки инвеститори интензивно о томе разговарали са српским

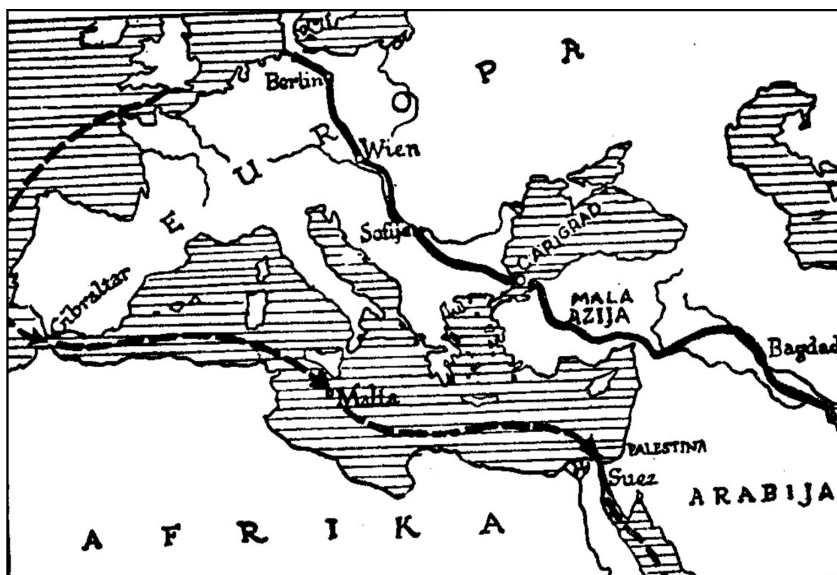
9 Аустроугарска није имала ваневропске колонијалне амбиције, али су њени интереси кореспондирани са немачким и имали су сличне методе реализације. Главни циљ експанзионистичких намера Беча био је Солун. То исходиште моравско-вардарске удолине било је најквалитетнија опција у постојећим геополитичким условима, али су „у игри“ биле и друге луке на обалама Балканског полуострва. Стога је и Аустроугарска дефинисала своје „железничко питање“, али у балканским оквирима. Раније Калајево идеје активирани су Еренталовим планом о три железничке линије („трозубац“) које би омогућиле не само југоисточни продор, већ и парирање конкурентским правцима. „Железничко питање подразумевало је такву мрежу балканских железничких пруга која ће својом оријентацијом према различитим лукама и морским исходиштима донети економску, геополитичку и геостратегијску предност Аустроугарској.“ (Видети у: Миломир Степић, *У вртлогу балканизације*, ЈП Службени лист СРЈ; Институт за геополитичке студије, Београд, 2001, стр. 281.)

10 Мира Радојевић, Љубодраг Димић, *Србија у Великом рату 1914–1918: кратка историја*, Српска књижевна задруга; Београдски форум за свет равноправних, Београд, 2014, стр. 7.

11 Видети у: Радослав Гађиновић, *Млада Босна*, Медија центар „Одбрана“, Београд, 2014, стр. 115

званичницима Међутим, немачка амбиција да успостави ту железничку „осовину“ није била усмерена само према блискоисточним цивилизацијским средиштима и петролејским резервама, већ је имала далекосежнији геополитички и геоекономски смисао. Угрожавањем поморске везе према Индији, том „најсјајнијем дијаманту у британској круни“, она би пресекла британско колонијално царство на два дела – афричко-арабијски и јужноазијско-аустралијски – и довела у питање не само таласократску основу њене моћи, већ и читав *Pax Britannica*. (карта 3)

Карта 3:
Конкуренција немачке „Идеје Багдада“
британском Великом империјалном путу

Извор: Radovan Pavić, *Osnove opće i regionalne političke geografije, geopolitike i geostrategije*, I dio, Sveučilište u Zagrebu, Fakultet političkih nauka, Zagreb, 1973, str. 355. (На карти је, грешком аутора, уместо Београд написано Софија)

Суочене са истовременим (али не и заједнички спровођеним) угрожавањем својих интереса од стране експанзионистички оријентисаних континенталистичких империја, приоритетни циљ таласократских колонијалних сила био је да

онемогуће координисано и савезничко деловање два „дина“ који контролишу европско и евроазијско копнено „срце“ – Немачке и Русије. Русија јесте била већи и фундаменталнији, али ипак географски удаљенији и геополитички посреднији противник. Стога су Велика Британија и Француска (из прикрајка и САД) настојале да ограние моћ Русије, али да са њом избегавају (одлажу за касније) директну конфронтацију и имају је за савезника ради „држања у сендвичу“ Немачке, просторно ближег, за тадашњи колонијални поредак опаснијег и геополитички непосредно изазовнијег противника. Дакле, због „обуздавања“ германског фактора дошло је до привременог суспендовања „природног антагонизма“¹² и настанка *геополитичке аномалије*: одступајући од Првог и Другог закона геополитике, таласократске силе Велика Британија и Француска дочекале су Велики рат у савезу са персонафикацијом „моћи копна“ – Русијом! Али, питање које тек очекује одговор јесте: како таласократске, атлантистичке силе успевају да се са две телуократске силе обрачунавају појединачно (после окончања Великог рата и победе над Немачком, уследила је интервенција против совјетске Русије; после Другог светског рата и још једне победе над Немачком почео је Хладни рат против Русије/СССР)?

Који је тако важан, конкретан разлог натерао Немачку и Русију, две силе са идентичним, телуократским геополитичким идентитетом, да буду на супротстављеним странама? Одговор је: Балкан! Управо тај простор, на југоистоку Европе,¹³ чији је „геополитички магнетизам“ увек тако опсесивно привлачио велике силе да се „отимају за (његово) тело и

12 „Природним антагонизмом“ историчар Љ. Ристић назива ривалитет поморске силе Велике Британије и копнене силе Русије у Евроазији током 19. века. Видети у: Љубодраг П. Ристић, *Србија у британској политици 1889–1903*, Балканолошки институт САНУ, Београд, 2014, стр. 507.

13 „...појам ‚Југоисток‘ је у географском и геополитичком смислу за Аустрију и Угарску био више јут, али самерен и одређен са становишта европске структуре моћи Централних сила, пре свих Немачке у снажењу и ширењу, то је био југоисточни просторни правац додира Азије.“ Видети у: Живојин Ђурић, „Србија и друштвено-политичке аспирације Великих сила Европе на почетку 21. века“, *Србија и политика Великих сила 1914–2014*. (Живојин Ђурић, Милош Кнежевић, ур.), Институт за политичке студије, Београд, 2014, стр. 31.

душу¹⁴, био је предмет дијаметрално различитих интереса и „семе раздора“ између Немачке и Русије! Ни Русија ни Велика Британија (нити Француска) нису смеле да дозволе да се германска интересна сфера уклинити дуж балканског правца и обухвати његово кључно исходиште – Мореузе. То је био „најмањи заједнички садржалац“ само на први поглед геополитички нелогичног компромиса исконских супарника. Саобразно томе, и два велика савеза настала су у мањем или већем несагласју са Првим и Другим законом геополитике:

- Прво, прикључење Италије 1882. године Централним силама представљало је *не тако велико одступање*; иако полуострвска држава, она ипак није била изразито таласократски профилисана будући да се у континенталном делу на северу налази њено демографско, економско и културно средиште (уосталом, она је 1914. године иступила из Тројног савеза и 1915. године, поткупљена територијалним обећањима, приступила Антанти);
- Друго, руски билатерални споразуми, а потом и трилатерално савезништво са две приатлантске, таласократске државе (/Тројна/Антанта) морају се сматрати *великим, суштинским одступањем* од основних геополитичких законитости; можда би логика могла да се тражи у тумачењу идеолога класичног („белог“) евроазијског покрета да је Русија, још од Петра Великог, па све до Октобарске револуције, вођена путем позападњачења, европејштине и таласократизације.

ТЕЛУРОКРАТСКИ АДУТИ СРБИЈЕ КАО ПРЕДМЕТ ИНТЕРЕСА ТАЛАСОКРАТСКИХ СИЛА

Какав је српски геополитички идентитет са становишта Првог закона геополитике и како се српско хтење или морање приликом ступања у савезништва уклапа у Други закон геополитике? Исконски српски (пра)геополитички идентитет био је комплексан, али углавном континенталистички.

14 Ж. Ђурић, „Србија и друштвено-политичке аспирације Великих сила Европе на почетку 21. века“, стр. 32.

Српске земље у својим аутентичним габаритима и границама имају знатну маритимну партиципацију, али се махом простиру унутар балканског *hinterland*-а и у сакрално-географском смислу поистовећују се са припадношћу простору Планине и Равнице, тј. Шуме и Степе. Вековима потискивани од мора физичким уништавањем, прогонима, насилним процесима верске и националне конверзије, те онемогућавањем да српске државе имају излаз на море, у српском колективном етно-психолошком склопу индуковао се специфичан геополитички „страх од мора“.¹⁵

Сходно томе, на регионалном, балканском нивоу српски геополитички идентитет развио се као доминантно телурократски. Али, глобална позиција Балкана унутар евроазијског обода (Мекиндеров *Унутрашњи или ивични полумесеци* или *Спајкменово Ивично копно – Rimland*) којим током савременог доба углавном управљају поморске силе условила је појаву вештачких таласократских варијација. Та конфликтна и често (само)уништавајућа дихотомија претећи се развија у геополитичку шизофренију. Упоредо са страним факторима, њој додатне импулсе (не)свесно дају дужностима недорасле, властољубиве и државнички кратковиде српске политичке вође. У месијанској намери да земљу и народ који представљају наводно модернизују, они настоје да их по сваку цену трансферишу у Западну цивилизацију таласократског геополитичког карактера, иако Срби и српске земље историјски, национално, верски и културно припадају ареалу друге и другачије – Православне цивилизације.¹⁶

Тако релативизован геополитички идентитет, помодарска европејштина елите, прозападна династичка оријентација и нарочито савезништво словенско-православне „мајчице“ Ру-

15 Потискивање од мора је саставни део свеобухватног процеса расрбљивања Балкана. О једанаест начина расрбљивања Балкана током 20. и почетком 21. века видети у: Миломир Степић, „Век расрбљивања Балкана – геополитички узроци и последице“, *Политичка ревија*, година (XXVI) XIII, vol. 41, бр. 3/2014, Институт за политичке студије, Београд, 2014, стр. 4–19.

16 Детаљније о феномену српског геополитичког идентитета као саставном делу националног идентитета видети у: Миломир Степић, „О српском геополитичком идентитету“, *Српска политичка мисао*, год. XIX, vol. 36, № 2/2012, Институт за политичке студије, Београд, 2012, стр. 11–40.

сије са Великом Британијом и Француском, на једној страни, а изразито претећа, експанзионистичка и антисрпска политика Аустроугарске и, из другог плана, Немачке, на другој страни, одредили су уз који ће савез Србија да дочека почетак Великог рата. Силама Антанте било је од виталног геополитичког значаја да за себе вежу једину преосталу земљу изван прогерманског блока дуж читаве трансверзале од Северног мора до Персијског залива. Лондон и Париз нису сумњали да ће Србија, будући да је у Бечу и Берлину већ третирана као „камен спотицања“,¹⁷ бити изложена снажном удару и жилаво се одупрети Централним силама, везујући тако за себе велики део њихове ратне машинерије и отупљујући им оштрицу продора на другим фронтима, а силама Антанте „купујући време“ преко потребно за консолидацију и ратну припрему. Разорена и економски исцрпљена земља, ненадокнадиви људски губици¹⁸ и фатално „прекоредно интегрисање“¹⁹ у супранационалну југословенску државу са тампонском геополитичком улогом – то је била огромна цена коју је Србија платила због деликатног геополитичког положаја и функције коју је имала.

Геополитички положај Србије пред Велики рат био је резултанта физичкогеографских датости и тадашњих балкан-

- 17 Овако је Бизмарк још 1879. године видео позицију тек осамостањених Србије и Црне Горе наспрам југоисточне експанзионистичке оријентације Беча. Видети у: Р. Гафиновић, *Млада Босна*, стр. 113.
- 18 Иако могу да се пронађу различити подаци о људским жртвама које је током Великог рата имала Краљевина Србија, она је већ на Конференцији о миру у Паризу изнела цифру од 1.247.435 смртно страдалих. То је 28% предратног становништва – процентуално убедљиво највише од свих учесника рата (друга је Француска са 10,5%). Од укупног броја погинулих, 402.435 (32,3%) били су војници, подофицири и официри, а 845.000 (67,7%) цивили. Детаљније податке видети у: Александар Недок, Милисав Секулић, „Епилог Првог светског рата у бројкама“, *Војносанитетски преглед*, vol. 65, suppl. 2008, Управа за здравство Сектора за материјалне ресурсе МО Србије, Београд, 2008, стр. 98–100. (Зборник радова са научног скупа „Српски војни санитет 1917–1918“, одржаног на ВМА у Београду 31. октобра 2008; Александар Недок, Бранислав Поповић, ур.)
- 19 О феномену српске „прекоредне интеграције“ детаљније видети у: Миломир Степић, „Српски парадокс: национална дезинтеграција као услов супранационалне интеграције“, *(Дез)интеграција држава и идентитет* (Зоран Милошевић, Живојин Ђурић, ур.), Институт за политичке студије, Београд, 2014, стр. 153–176.

ских интереса великих сила. Упркос чињеници да је била без излаза на море (*landlocked country* хендикеп), Србија је, због централне позиције и посредничке улоге на Балкану као „евроазијском мосту“ и „веригама света“, имала ванредно велики значај. Унутар граница њене државне територије потпуно или делимично налазио се специфичан склоп долиנסко-комуникацијско-стратегичких вектора који је омогућавао најкраћу, најбржу и најисплативију копнену везу централне и западне Европе са Малом Азијом и Блиским Истоком. Упоредо, Србија је могла да послужи у сасвим супротну сврху – као препрека продорима дуж директрисе северозапад-југоисток. Стога, „иако мала и релативно сиромашна, Србија је, чак и када је настојала да избегне, била исувише често на мети нападача и освајача.“²⁰ А „нападаче“ и „освајаче“, било да су они телурократског или таласократског геополитичког карактера, привлачили су конкретни географски чиниоци положаја Србије, због којих су они настојали не само да је краткорочно имају у свој интересној сфери и/или војном савезу, већ и да је трајно геополитички преобликују.

Моравско-вардарска проходница, као природни балкански продужетак дунавско-савског сутока, јесте кључни и историјски непролазни квалитет положаја Србије. Спој ова два флувијално-орографска комплекса одредио је постојање стратешки важних *Београдских врата* на контакту северног обода Балканског полуострва и југоисточног обода Панонске низије. Оквир тих врата, у њиховој широј зони, одређен је тектонским приближавањем две велике веначне планинске масе – Карпато-балканида на североистоку и (Унутрашњих) Динарида на југозападу – које, као левак, усмеравају свеколике токове дуж главног (у)долинског правца. На супротној, северозападној страни Панонског басена, на његовом контакту са германским делом централне и северозападне Европе, налазе се *Бечка врата*. Њихов „рагастов“ формирају крајњи источни обронци Алпа (Бечка шума) и западне падине (Малих) Карпата, између којих се пробио Дунав. Дунав, некада као животно важна „артерија аорта“, а некада као смртоно-

20 Милош Кнежевић, „Збитаје Великог рата – трагови непаметени у памћењу“, *Србија и политика Великих сила 1914–2014*. (Живојин Ђурић, Милош Кнежевић, ур.), Институт за политичке студије, Београд, 2014, стр. 161.

сни „свилени гајтан“, повезао је две престонице на „копненој води“ и у великој мери одредио њихову геополитичку судбину. (карта 4)

Карта 4:

Бечка и Београдска „врата“ – физичкогеографске предиспозиције геополитичких антипода

Извор: Milomir Stepić; Slavoljub Dragičević, „Belgrade Confluence: Geographical Predispositions and Geopolitical Significance“, *Serbian Political Thought*, № 1/2014, Year VI, Vol. 9, Institute for Political Studies, Belgrade, 2014, p. 53.

Оно шта су за таласократске силе пловидбене руте и мореузи, то су (у)долински коридори и копнена „врата“ за телурократске силе. Њихове исходишне, транзитне и чворне тачке увек имају велику геополитичку „специфичну тежину“. Посебну вредност имају антиподи – места на наспрамним странама великих географских целина. Међусобни однос антипода, зависно од историјско-геополитичких околности, може да буде антагонистички или комплементаран. Такав је однос Беча и Београда. Супротно Бечким вратима, која су за продоре из југоисточног смера најчешће представљала баријеру,

а из северозападног се широм отвара за германски експанзионизам, „Београдска врата била су обострано много проходнија и кроз њих је обично дувала историјска промаја.“²¹ Није ли Велики рат довољан доказ? Постоје два основна разлога за то својство положаја Београда као парадигме положаја читаве Србије и српских земаља у целини:

- Један разлог за то требало би тражити у својствима положаја Балканског полуострва које, за разлику од остала два велика полуострва на југу Европе, Пиринејског и Апенинског, не представља „ћор-сокак“, већ „пупчаник“ који модерну Европу повезује са њеном (пре)античком цивилизацијском „колевком“, културно-религијским средиштима и енергетским лежиштима на Блиском Истоку, те комуникацијским правцима чије је контролисање било и остало важна полуга њене глобалне моћи.
- Други разлог је мезо- и микрорегионалног нивоа, а проистиче из природно предодређеног сутока бројних река и њихових долина према Београду и његовој околини. Ту *Београдску конфлуенцију* чине Дунав, Сава, Велика Морава, Колубара, Дрина, Тамиш и други водотокови, дуж чијих долина су трасирани примарни и секундарни геополитички вектори. Њихов континентални конвергентно-дивергентни смисао и транзитно-чворни значај одредили су телурукратски код Београдске конфлуенце и учинили да атрактивност положаја Београда и Србије надмаши балкански ниво и досегне европске и глобалне размере.²²

Геополитички положај Србије пред Велики рат био је глобално важан. Да су имале Србију у својој орбити, Немачка и Аустроугарска би без већих проблема заузеле и Грчку, те овладале читавим, већински православним Балканом, потпуно обесмишљавајући руске „топломорске амбиције“. Тако би „спустиле завесу“ до Солуна, Константинопоља и Басре, угрозиле Суецки канал и британски Велики империјални

21 Milomir Stepić; Slavoljub Dragičević, „Belgrade Confluence: Geographical Pre-dispositions and Geopolitical Significance“, *Serbian Political Thought*, № 1/2014, Year VI, Vol. 9, Institute for Political Studies, Belgrade, 2014, p. 54.

22 Исто, стр. 55–63.

пут, те успоставиле телурократски „дијагонални расед“ између колонијалних поседа таласократских сила (првенствено Велике Британије) од обале Атлантског (Северно море) до обале Индијског океана (Персијски залив). (карта 5) Тек у тим околностима могли би да дају резултат ранији напори Немачке да развије ратну морнарицу, а њене шансе да доведе у питање доминацију колонијалних сила постале би изгледније. Дакле, британско, француско и руско парирање Немачкој и Аустроугарској на почетку рата било би готово немогуће без Србије.

Карта 5:
Глобални однос снага почетком Великог рата

Тадашњу позицију Србије адекватно је дефинисао британски мајор Р. Г. Д. Лафан, војни саветник при Српској војсци, већ у наслову књиге *Чувари капије*, коју је објавио 1918. године. У њој је аутор навео да Србија јесте мала, али је на позицији од светског значаја, да су веома моћни непријатељи бацили око на путеве који су под њеном контролом, да се она пркосно испречила између Немачке и великих лука Константинопоља и Солуна, да представља мали појас територије који блокира пут и спречава повезивање два краја у ланцу од Берлина до Багдада... Он је потенцирао значај Србије као прве линије одбране источног дела британских колонијалних поседа и чувара „капије Оријента“. Штавише, Лафан је потпуно демистификовао савезничку перцепцију улоге Србије: она је примањем првог напада Централних сила, па чак и са

потенцијалом да покрене устанак у осталим јужнословенским областима, требало не само да уздрма Аустроугарску и веже за себе њене војне снаге, него и да на тај начин примора Немачку на повлачење великог дела својих трупа са других европских ратних попришта.²³

ИСХОД: ПОУКЕ ЗА САДАШЊОСТ И БУДУЋНОСТ

Велике силе, њихова моћ и циљеви, војно-политички савези које формирају и ратови које воде, те послератне „мировне“ конференције на којима се дефинишу међусобни односи и црта политичка карта света – махом се заснивају на геополитичким законитостима. Из постулата о „природном антагонизму“ два геополитичка идентитета – телурукратског и таласократског – не само да следи правило да се на том темељу граде симбиозе интереса и коалициона груписања, већ суштински проистиче и „(по)кретање светске историје“ модерног и постмодерног раздобља. Али, историјско искуство 20. века сведочи да су могућа одступања од тих основних геополитичких закона. Она се догађају када геополитичке, геоекономске и геостратегијске реалности учине да сврставање супротно оштрој гравитацијској подели „поморска моћ“ vs. „копнена моћ“ постане нужно и сврсисходно. Управо тај председан збио се у Првом (и у Другом) светском рату, када су интереси нагнали Русију, отелотворење континентализма и „срца“ Евроазије (*Heartland*), да се удружи са архи-супарницима са атлантског прочеља.

То велико, суштинско одступање од геополитичких законитости резултирало је дисбалансом снага и донело огромну превагу немачким и аустроугарским противницима у

23 Сматра се да је мајор Лафан (Robert George Dalrymple Laffan) имао знатан утицај на српску војно-политичку оријентацију. Истицао је важност положаја Србије, а балкански сектор пруге Берлин–Багдад упоређивао је са значајем нафтног богатства на Блиском Истоку! Видети у: Robert G. D. Laffan, *The Guardians of the Gate: Historical Lectures on the Serbs*, Clarendon Press, Oxford, 1918. О утицају књиге на британско поимање односа на Балкану и значају Срба и српског простора сведоче репринти или нова издања књиге које су објављивали различити издавачи пред дезинтеграцију СФРЈ. Како се ближила стогодишњица Великог рата, књига се штампала сваке године (и 2014)

просторним габаритима, квалитету географског положаја, природним ресурсима, људству, економској моћи, ратној техници... Несумњиво да без Русије на својој страни, Велика Британија и Француска, упркос огромним колонијалним царствима, тешко би зауставиле две империје из средишта Европе у њиховом покушају да промене постојећи поредак. Такође, без савеза са две поморске колонијалне силе, Русија не би могла да спречи Немачку и Аустроугарску не само да заузму читав Балкан (укључујући и Мореузе), већ и да ефикасније угрозе саму њену територију. Није ли, можда, управо та неравнотежа, настала мимо основних геополитичких постулата, била у служби задржавања status quo-а, који су силе (Тројне) Антанте сматрале „праведним“, а чланице Тројног савеза (Централне силе) „неправедним“?

У жељи да то промене, Немачка и Аустроугарска су кренуле у рат, упркос чињеници да њихови укупни потенцијали нису могли да се мере са супарничким. Да ли би до рата дошло пре или касније, и какав би био његов ток и исход, да су савезништва склапана не супротно, већ у складу са логиком исконског геополитичког антагонизма, тј. да су „најмањи заједнички садржалац“ интереса на телурукратској основи пронашле Немачка и Аустроугарска са Русијом, на једној страни, те као јединствен блок наступиле против таласократских сила Велике Британије и Француске (касније и САД), на другој страни? Будући да се то није догодило ни у Првом, ни у Другом, ни у Хладном рату, а не догађа се ни у данашњем тзв. Новом хладном рату (или „Врућем миру“) између Запада (укључујући Немачку) и Русије, оправдано може да се постави питање ваљаности геополитичких закона када снажни интереси могу да суспендују њихово важење. Мада би супротна перцепција могла да буде исправнија: ако се реални односи успостављају на бази геополитичких закона, антагонизам и поларизација постоје, али не и отворен сукоб, али када интереси надјачају геополитичке законе и појаве се велика, суштинска одступања у склапању савезништава – рат постаје неминован.

Позиција Србије пред Велики рат била је деликатна. Иако доминантно телурукратског геополитичког идентитета, ни-

је могла у савез са континенталистичким силама Немачком и Аустроугарском јер су оне непосредно угрожавале не само њене интересе, већ и сам опстанак државе и народа. Уосталом, и српска заштитница, „мајчица Русија“, иако парадигма „моћи копна“, била је на другој страни – у савезу силама које отелотворију „моћ мора“. Бити уз Велику Британију и Француску задовољавало је не само другу, мада историјски затомљену страну српског геополитичког идентитета, таласократску, него и склоност већег дела српске интелигенције да модернизацију заостале и сиромашне земље поистовете са позападњачењем. Та српска дуалност проишталала је из централног географског положаја државе унутар балканског *hinterland*-а, али без излаза на море, те глобалног положаја у саставу хетерогеног евроазијског обода где у сучељавању са копненим силама ипак доминирају поморске. Како пред Велики рат, тако и после њега, све до данашњих прилика, Србе, Србију и српске земље у целини та чињеница суочава са претњом углавном споља генерисане геополитичке шизофреније. Она је последица не само статуса објекта, а не субјекта у светским пословима, него често и странпутице на коју их воде историјским задацима недорасле, инструментализоване и поводљиве националне вође. Висока цена плаћена у Великом рату и после њега можда није могла да се избегне, али требало би да буде поука за сличне изазове садашњости и будућности.

Milomir Stepić

POSITION OF SERBIA ON THE EVE OF THE GREAT WAR FROM THE PERSPECTIVE OF THE FIRST AND SECOND LAW OF GEOPOLITICS

Resume

Antagonism of “land power” and “sea power” and grouping of countries on this basis, represent two key laws of geopolitical thought. International relations in peace and alliances in war are mainly based on this laws. Great powers seeking

to have within their sphere of influence not only close allies, but to attract or compel countries of different civilizational and geopolitical identity. However, the true anomaly occurs when great powers that are geopolitically incompatible entering into an alliance. Thus, at the turn of the 19th and 20th century the first bilateral agreements between telurocratic Russia and its “naturally antagonistic” thalassocratic colonial empires of France and Great Britain was reached, and then also the Triple Entente was formed. Their strong common interest to oppose the expansionist Central Powers (Germany and Austria-Hungary), who wanted to change the existing international order and the political map of Europe and world as well, prevailed over the theoretical geopolitical paradigms.

The same reason forced Serbia to stand with the Slovenian-Orthodox Russia, which dominated the central Eurasian realm (“pivot area”), and also along with the western Atlantic powers, Britain and France, which had supremacy over the oceans and their vast coastal zones. The claims over Balkans, including its central state Serbia, greatly influenced that two continental powers, Russia and Germany, found one another on opposite sides. Neither of them could not allow the other one to master the Morava-Vardar corridor, the Thessaloniki port and the Bosphorus and Dardanelles straits. Also, efforts of Germany in alliance with Austria-Hungary to make a trans-Balkan breakthrough and through Turkey to reach the Persian Gulf, was contrary to the interests of maritime powers. This was primarily related to the UK, which considered Serbia as a “guardian of the gates of the Orient”, important obstacle that has prevented the Germanic factor to directly endanger the split British colonial empire. Thus, Serbia has become important factor for both telurocratic and thalassocratic powers in 1914. This is a geopolitical constant that also holds true today.

Key words: “land power”, “sea power”, geopolitical laws, great powers, military alliances, Great war, Serbia

ЛИТЕРАТУРА

- Vučić, Petar, *Politička sudbina Hrvatske – geopolitičke i geostrateške karakteristike Hrvatske*, Mladost, Zagreb, 1995.
- Гаћиновић, Радослав, *Млада Босна*, Медија центар „Одбрана“, Београд, 2014.
- Goodal, Brian, *The Penguin Dictionary of Human Geography*, Penguin Books Ltd., Harmondsworth (England), 1987.
- Дугин, Александар, *Основи геополитике*, књига 2, Екопрес, Зрењанин, 2004.
- Ђурић, Живојин, „Србија и друштвено-политичке аспирације Великих сила Европе на почетку 21. века“, *Србија и политика Великих сила 1914-2014*. (Живојин Ђурић, Милош Кнежевић, ур.), Институт за политичке студије, Београд, 2014.
- Kjellén, Rudolf, “Studier öfver Sveriges politiska gränser”, *Ymer*, vol. 3/1899, Svenska Sällskapet för Antropologi och Geografi, Stockholm, 1899.
- Кнежевић, Милош, „Збитије Великог рата – трагови непометени у памћењу“, *Србија и политика Великих сила 1914–2014*. (Живојин Ђурић, Милош Кнежевић, ур.), Институт за политичке студије, Београд, 2014.
- Krivokapić, Boris, *Enciklopedijski rečnik međunarodnog prava i međunarodnih odnosa*, Službeni glasnik, Beograd, 2010.
- Laffan, Robert G. D., *The Guardians of the Gate: Historical Lectures on the Serbs*, Clarendon Press, Oxford, 1918.
- Mackinder, Halford John, „The Geographical Pivot of History“, *Geographical Journal*, 23(1904), The Royal Geographical Society, London, 1904.
- Mackinder, Halford John, *Democratic Ideals and Reality – A Study in the Politics of Reconstruction*, Constable and Company Ltd, London, 1919.
- Mackinder, Halford John, „The Round World and the Winning of the Peace“, *Foreign Affairs*, July 1943, Council on Foreign Relations, Inc., New York, 1943.
- Недок, Александар; Секулић, Милицав, „Епилог Првог светског рата у бројкама“, *Војносанитетски преглед*, vol. 65, *suppl.*

2008, Управа за здравство Сектора за материјалне ресурсе МО Србије, Београд, 2008.

- Pavić, Radovan, *Osnove opće i regionalne političke geografije, geopolitike i geostrategije*, I dio, Sveučilište u Zagrebu, Fakultet političkih nauka, Zagreb, 1973.
- Радојевић, Мира, Димић, Љубодраг, *Србија у Великом рату 1914–1918: кратка историја*, Српска књижевна задруга; Београдски форум за свет равноправних, Београд, 2014.
- Ристић, Љубодраг П., *Србија у британској политици 1889–1903*, Балканолошки институт САНУ, Београд, 2014.
- Степић, Миломир, *У вртлогу балканизације*, ЈП Службени лист СРЈ; Институт за геополитичке студије, Београд, 2001.
- Степић, Миломир, „О српском геополитичком идентитету“, *Српска политичка мисао*, год. XIX, vol. 36, № 2/2012, Институт за политичке студије, Београд, 2012.
- Степић, Миломир, „Српски парадокс: национална дезинтеграција као услов супранационалне интеграције“, *(Дез)интеграција држава и идентитет* (Зоран Милошевић, Живојин Ђурић, ур.), Институт за политичке студије, Београд, 2014.
- Stepić, Milimir; Dragičević, Slavoljub, „Belgrade Confluence: Geographical Predispositions and Geopolitical Significance“, *Serbian Political Thought*, № 1/2014, Year VI, Vol. 9, Institute for Political Studies, Belgrade, 2014.
- Степић, Миломир, „Век после Цвијића: етно-цивилизацијска карта Балкана и њене геополитичке последице“, *Географско образовање, наука и пракса: развој, стање и перспективе* (Мирко Грчић, Дејан Филиповић, Славољуб Драгићевић, ур.), Географски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2014.
- Степић, Миломир, „Век расрбљивања Балкана – геополитички узроци и последице“, *Политичка ревија*, година (XXVI) XIII, vol. 41, бр. 3/2014, Институт за политичке студије, Београд, 2014.
- Цвијић, Јован, „Распоред балканских народа“ (објашњење етнографске карте), *Гласник*, св. II/1913, Српско географско друштво, Београд, 1913.

УТИЦАЈ ГЕОСТРАТЕГИЈСКОГ ПОЛОЖАЈА СРБИЈЕ НА РАЗВОЈ ОРГАНИЗАЦИЈЕ, ФОРМАЦИЈЕ И ВОЈНЕ ДОКТРИНЕ СРПСКЕ ВОЈСКЕ ПОЧЕТКОМ 20. ВЕКА

Сажетак

У раду је приказан геостратегијски положај Србије после Берлинског конгреса 1878. године. Рад објашњава како је неповољан геостратегијски положај Србије утицао на развој модерне организације и формације српске војске. У раду се пореде организација и формација српске и немачке војске, које су почетком 20. века биле пример модерног уређења. У тексту је приказано како је геостратегијски положај Србије на Балкану утицао на настанак српске војне доктрине. Наведене су особености српске војне доктрине, по којима се она разликује од водећих европских војних доктрина свога времена. Рад је написан на основу грађе Војног архива у Београду, наставне и војно-стручне литературе која се налази у Центру за војнонаучну документацију и информације (ЦВНДИ) у Београду.

Кључне речи: српска војска, војна доктрина, организација и формација

ОРГАНИЗАЦИЈА И ФОРМАЦИЈА СРПСКЕ ВОЈСКЕ

После Берлинског конгреса 1878. године Србија, до тада вазална кнежевина под сизеренством султана и гаранцијом великих сила, постала је независна држава. Кнежевина Србија проширила је своју државну територију за Нишки, Врањ-

* Потпуковник и професор на Војној Академији у Београду.

ски, Пиротски и Топлички округ, али се њен геостратегијски положај на Балкану погоршао. На источним границама Србије, на територији северно од планине Балкан створена је Кнежевина Бугарска, која је била у вазалном односу према турском султану, а територија јужно од исте планине образована је као аутономна област у оквиру Турског царства под именом Источна Румелија. Образовањем Кнежевине Бугарске, која је имала подршку царске Русије, Србија је на Балкану добила јаког конкурента у борби за турско наслеђе у Европи. Аустроугарска је 1878. године окупирала Босну и Херцеговину и трупама посела Новопазарски санџак, чиме је довела Србију у незавидан геостратегијски положај, обухватајући њену територију са севера (са леве стране Саве и Дунава) и са запада (са леве стране Дрине). На југу, Србија се граничила са Турском, која је задржала своју власт у Македонији, Косову и Метохији, Албанији и деловима Грчке.¹

Једно од питања које се морало решавати у независној Кнежевини Србији после 1878. године тицало се организације војске. Србија је истовремено имала две војске, стајаћу и народну. Стајаћа војска, са својом резервом, од укупно 24.000 војника, била је добро обучена и дисциплинована, али малобројна за велике националне подухвате. Народна војска, са преко 100.000 војника, била је бројна, али недовољно обучена и дисциплинована. Искуство из Српско-турских ратова 1876/78. године налагало је да се питање организације српске војске изнова преиспита и реши.² Војни стручњаци, који су се пре ратова спорили око организације војске у Србији, после ратова су били једнодушни у оцени да је потребно извршити реорганизацију војске. Уколико Србија жели да води активну спољну политику, мора се увести општа војна обавеза.

Пуковник Димитрије Ђурић сматрао је да би Србија, с обзиром на њену историјску мисију на Балкану, требало да има што бројнију војску, засновану на општој војној обавези. Вој-

1 О одредбама Берлинског конгреса које се односе на Србију видети у: Васа Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Народна књига Београд, 1982.

2 Опширније: Славица Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878–1903*, Војноисторијски институт, Београд, 2007.

на обавеза је, за пуковника Ђурића, била „најтежа дужност грађанина у држави, и по томе треба да је и најправеднија“. Он каже: „У малим државама, гди је народна војска бојна сила, гди се цео народ мора спремити за борбу, обавеза та треба у свему да је обшта, и то за способне без изузећа, без замене, дакле лична, за неспособне *новчана*. То је једини и најпростији пут, да се до правде дође а осим тога, да у војску не улази само неразвијена но и просвећена, свесна класа грађанства.“³ Када је реч о обуци војске Ђурић је веровао да је најбоље „да сва народна војска прође кроз стајаћу, као кроз своју школу“.⁴ Сама идеја ослобођења преосталог дела српског народа испод вековног турског ропства подразумевала је уређење војске која ће бити способна за вођење офанзивног рата. За Ђурића је питање народна или стајаћа војска било унапред решено историјском мисијом Србије као Пијемонта на Балкану. Он се залагао се за стварање војске која ће бити бројна као народна и квалитетна као стајаћа војска.

Потпуковник Александар Протић посматрао је организацију војске у Србији у светлу војног и стратегијског положаја Србије на Балканском полуострву: „Државе мање, ако по свом географском положају праве неутралну зону између две или више великих сила, и ако при томе немају никаквог интереса да се мешају у међународне спорове, могу своју војску устројавати на чисто одбрамбеној основи, једино ради заштите своје неутралности. Но другчије стоји ствар код оних мањих држава, које као Србија, Румунија, Грчка, Данска итд. имају своју националну мисију. Њих ће светске међусобице увек увући у акцију, те ће им према томе и дужност бити, да устројство своје војске саображавају устројствима великих војничких држава, разуме се у границама, које дозвољавају њихове прилике и њихова средства, те да бар једним делом своје убојне силе, који би квалитетно био потпуно изједначен са сваком другом европском војском, могле у даној прилици да кооперишу.“⁵

3 Димитрије Ђурић, *Основна тактика три рода војске*, Министарство војно, штампано у Државној печатњи, Београд, 1879, стр. 57.

4 *Исто*, стр. 70.

5 Александар Протић, *Каква и колика нам војска треба?* Ратник, књ. XIX, св. V, Министарство војно, Београд, 1888, стр. 584–587.

Било је сасвим очекивано да се Србија, која је после стицања државне независности била у економској, културној и демографској експанзији, определи за увођење опште војне обавезе, јер је то био услов за вођење активне политике на Балкану. На крају, постојала је реална опасност да Србија због свог географског положаја буде увучена у наредни ратни сукоб на Балкану и мимо своје воље. Остале балканске државе, вршиле су реорганизацију своје војске, па је чак и Кнежевина Бугарска организовала своју војску на модерним основама, због чега ни Србија није смела да заостане за суседима. Кнез Милан Обреновић и војни министар, потпуковник Јован Мишковић образовали су 1879. године Велику војну комисију састављену од стручњака свих родова и служби, која је добила задатак да реши 25 начелних војних питања. Током деветнаест седница комисија је разматрала сва питања и изнела своје мишљење у виду записника са својих састанака.

Посао чланова комисије био је олакшан у смислу коришћења искустава европских држава, које су пре Србије реорганизовале своју војску. Већина европских држава, по угледу на Пруску, прихватила је модеран начин организације војске и увела општу војну обавезу. Принцип опште војне обавезе у свакој од европских држава био је прилагођен материјалним и друштвеним приликама. Обавеза службе у наведеним европским државама била је општа али није обухватала целокупно становништво, нити је била тако строго општа.⁶ То није био проблем за велике европске државе које су имале 30–40 милиона становника. Позивањем под заставу само 1% становништва оне су могле да прикупе војску 300.000–400.000 војника. По том европском мерилу, Србија би могла да има војску од највише 18.000–19.000 војника, што је било

6 Од раније конскрипције војне обавезе која је била распрострањена у Европи, општа обавеза се највише разликује по незнатним изузецима. Уколико их допушта они се сведе готово искључиво на физичке недостатке војног обвезника и на његов материјални однос према породици. Раније су се ослобађали социјално јачи слојеви, а сада економски најслабији слојеви, да се не би довео у питање опстанак оних које је обвезник издржавао. Војна служба је била идеализована, проглашавана је часном обавезом грађана према отаџбини, па су из ње били искључивани сви они који су из ма којих разлога изгубили грађанску част. Видети у: Петар Томац, *Ратови и армије XIX века*, Војноиздавачки завод, Београд, 1968, стр. 502.

недовољно за вођење активне спољне политике. Пуковник Димитрије Ђурић је веровао да организација војске у Србији треба да буде на најширој основи: „Ми морамо дакле до извесне границе да жртвујемо начело каквоће војске, начелу броја, те да се ни у једном правцу не застрани, но да се постигне највиши могући резултат. Нема дакле веће и опасније грешке, но се у војеном уређењу угледати у свему на велике државе. То је и смешно а и дрско.“⁷

Комисија на челу са генералом Јованом Белимарковићем имала је тежак задатак да у границама војног буџета пронађе најбољи начин за попуну српске војске. Требало је укинути поделу на народну и стајаћу војску и створити јединствену убојну силу, способну за вођење модерног рата. Нова војска требало је да буде бројна као народна, али чвршћа, способнија и боље обучена од народне војске.⁸ Узимајући у обзир велики регрутни контингент и ограничен буџет за војску, комисија је предложила да се једини хранитељи и самохрани ослободе службе у сталном кадру. После брисања са листе неспособних и социјално најугроженијих, годишњи контингент регрута у Србији 1879. године износио је 10.000–10.300 младића. Да би сви способни регрути одслужили двогодишњи војни рок у кадру, Србија је у миру требало да држи војску од 20.600 војника. Према прорачуну војног буџета за 1880. годину Србија је у мирно време могла да држи војску од свега 10.573 војника, што значи да је максималан годишњи контингент двадесетогодишњака за стални кадар могао да буде 5.500–6.000 регрута.

Број способних регрута у Србији, који се због финансијских разлога нису могли уврстити у стајаћу војску износио

7 Димитрије Ђурић, „Свети Сава и војна настава“, *Ратник*, књ. XVII, св. II, Министарство војно, Београд, 1887, стр. 84.

8 Број двадесетогодишњака у Србији износио је 1880. године 0,90% укупног становништва, што је чинило око 15.000 људи. Од укупног броја регрута било је 18–20% неспособних, тако да је за војску остајало 12.000–12.300 регрута. Од укупног броја способних младића било је 8.141–8.264 регрута из задружних кућа, 2.460–2.583 првенаца и 1.343–1.589 јединаца. Од целокупног броја способних било је јединих хранитеља и самохраних око 2.000. Видети у: Станојло Стокић, „У прилог организације наше војске“, *Службени војни лист* (СВЛ), број 1, од 8. јануара 1882, стр. 7–15 и СВЛ, број 2, од 15. јануара 1882, стр. 37–41. Опште војно одељење Министарства војног.

је годишње 4.500–4.800. Основни проблем чланова комисије био је да реше питање војног образовања и васпитања више од 4.500 прекобројних регрута.⁹ Пошто се четна школа у пешадији завршавала после пет месеци од ступања регрута у војску, комисија се сложила да се прекобројни регрути морају држати непрекидно у касарни барем пет месеци. Остало је нерешено питање како да се обезбеди новац за обуку прекобројних регрута.

Даље су чланови комисије узели у разматрање време када је најбоље да се регрути позивају у војску. У великим европским војскама регрути су ступали у војску у јесен, да би до пролећа, када обично започињу ратне операције, завршили основну обуку. (слика 1) Због образовања претеклих војника, а ради уштеде буџета, комисија је одлучила да регрути у Србији долазе у војску у пролеће, а да војничка обука отпочне 1. марта. Календарска година за образовање војника подељена је по месецима: март и април – регрутска школа; мај, јун и јул – четна школа и батаљонски егзерцир, после чега би се прекобројни отпуштали кућама. Двогодишњаци би после тога настављали обуку у августу – батаљонска школа; септембру – пуковска школа и маневар. У зимском периоду време се користило за образовање официра и подофицира. Пошто би се преостали војници обучавали лети, издаци за њихово издржавање били би знатно мањи „порција дрва на њих отпада, тако је исто мањи и утрошак осветљења“.¹⁰ Комисија је предложила да се они војници, који завршавају двогодишњи рок службе крајем фебруара, отпусте кућама крајем септембра, пет месеци раније. Превременим отпуштањем око 5.000 двогодишњака уштедео би се новац из буџета за обуку прекобројних.

9 Исто.

10 Комисија је израчунала да један петомесечњак, који се обучава од почетка марта до краја јула, годишње кошта државу 113,06 динара, што значи да прекобројни регрути увећавају годишњи војни буџет за 476.158 динара. Ова сума новца могла се уштедети једино на рачун обуке двогодишњака. Видети у: С. Стокић, *нав. дело*, стр. 37–41.

Слика 1:
Регрути одлазе у касарну

На основу мишљења Велике комисије, Главни генералштаб је израдио пројекат *Закона о устројству војске*, који је ступио на снагу 3. јануара 1883. године. Овим законом укинута је подела на народну и стајаћу војску и створена је јединствена војска – стални кадар у миру, који се у случају рата попуњавао обученом резервом до ратне формације. Стални кадар чинио је онај део војника који „служи под заставом”, а резервни који је одслужио „под заставом” и „живи код својих кућа”. Установљена је општа и лична обавеза служења у сталном кадру без могућности откупа или замене. Од личне службе били су ослобођени само неспособни и они који су на основу судске пресуде изгубили част.¹¹

Војна обавеза трајала је од двадесете до педесете године живота. Војни обвезници старости 20-30 година припадали су првом позиву, 21-37 другом позиву, а 38-50 трећем позиву.

11 Војни Архив у Београду, П-1, К-7, Ф-2, Д 23/1, лист 10; *Закон о устројству војске*, 3. јануар 1883, Београд 1883, стр. 1.

Главну убојну снагу, Активну војску Кнежевине Србије чинио је први позив, односно стални кадар са својом резервом, који су чинили војници 20-30 година старости. Нико није могао да иступи из српског држављанства, а да није потпуно одслужио војни рок у Активној војсци. Рачунало се да у случају рата Србија може подићи Активну војску од 100.000 војника.¹² Ниједан српски грађанин, који је био способан за службу, није могао постати државни чиновник, учитељ, свештеник или калуђер ако није одслужио у сталном кадру, било потпуни или скраћени рок. Служба у војсци почињала је службом у сталном кадру; кад би војник одслужио потпуни или скраћени рок, одмах је превођен у резерву сталног кадра.

Непрестаном службом у сталном кадру и позивањем сваке године на вежбу оних који су одслужили требало је, за десет година имати око 100.000 војника Активне војске, колико је предвиђено формацијом из 1883. године. Сваке године одржавана су вежбања резервиста, која су била дужа за резервисте млађих годишта. Резервисти првог позива долазили су на вежбу сваке године 30 дана, резервисти другог позива 8 дана, а трећи позив није позиван на вежбу.¹³ Да би се добио довољан број старешина за ратни састав јединица уведена је категорија резервних официра и подофицира. У средње школе уведена је војна гимнастика с практичним вежбањем из егзерцира и ратне службе, а у вишим школама била су обавезна предавања из најважнијих војних предмета. (слике 2 и 3)

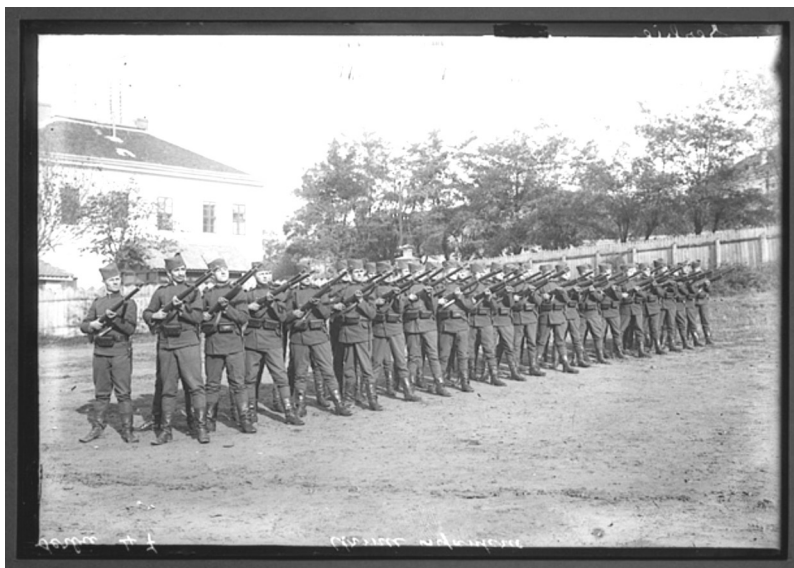
12 Славица Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878–1903*, Војноисторијски институт, Београд 2007, стр. 99–102.

13 *Исто*, стр. 103.

Слика 2:
Обука артиљераца

Слика 3:
Обука пешадица

Поред тога што се комисија приликом израде *Закона о војсци* из 1883. угледала на организацију војске у развијеним европским државама, он у себи садржи одредбе које су биле резултат економских и друштвених околности и властитог искуства у организацији српске војске. Служба у сталном кадру трајала је две године, али су постојали и бројни изузеци. Законодавац је водио рачуна о социјалном положају регрута, због чега је предвидео скраћене рокове службења у сталном кадру од месец дана, пет месеци и посебан рок службе за ђаке. Једини храниоци и самохрани имали су могућност да користе једномесечни рок службе у сталном кадру. Право на скраћени рок службе од пет месеци имали су: јединци и првенци; регрут чији се брат налазио у сталном кадру, задружни регрут, ако је члан задруге пре њега служио потпуни рок од две године. Ђаци и студенти, који су били на редовном школовању, могли су да користе једногодишњи рок службе у сталном кадру. Они су своју војну обавезу у сталном кадру могли да испуне у два наврата, за време распуста. Осим тога у мирно доба војни министар имао је право да привремено отпушта изврстан број војника и пре одслужења прописаног рока. Ту се најпре мислило на привремени отпуст војника са двогодишњим роком службе.

Законом о војсци из 1883. године у Србији је прихваћена модерна организација војске – мешовити систем, у којем се стални кадар у случају мобилизације попуњава обученом резервом. Ако се упореди војно уређење српске са уређењем немачке војске, на коју се Србија угледала, примећују се сличности, али и разлике. Уређење војске у обе државе било је засновано на принципу опште војне обавезе, без могућности откупа или замене. Војни закон у Србији обухватао је сво способно мушко становништво, без изузетка и по томе је био строжи него у Немачкој. Битна разлика била је у роковима службе. У Немачкој је био трогодишњи рок службе, док су у Србији, поред редовног двогодишњег рока, постојали скраћени рокови службе: петомесечни, једномесечни и ђачки. Немачка војска са уједначеним трогодишњим роком службе могла се поредити са стајаћом војском. Томе у прилог ишао је поуздан и бројан официрски кор немачке војске, који је дола-

зио из виших слојева друштва, најчешће из аристократских породица.¹⁴

Усвајањем Закона о устројству Војне академије 1880. године решено је питање попуне српске војске официрским кадром. Војна академија са поделом на Нижи и Виши курс обезбеђивала је школован официрски кадар за српску војску. У нижу школу примани су кандидати из грађанства, школовање је трајало три године, након чега су свршени питомци унапређивани у чин потпоручника. У Вишу школу примани су активни официри закључно до чина капетана II класе, који су служили у трупи најмање две године. Смисао поделе Војне академије, на Нижи и Виши курс, био је да се направи селекција међу официрима, тако да само најбољи и за више образовање надарени дођу на Виши курс.¹⁵

На основу новог Закона о устројству војске од 31. јануара 1883. године прописана је нова формација целокупне војске. Као основ за нову формацију послужила је стара формација укинуте народне војске. Да би се постигла максимална брзина приликом мобилизације, концентрације и стратегијског развоја, прихваћен је пруски принцип територијалног попуњавања ратне јединице из најближе околине. Корпуси народне војске носили су назив области из којих су војници регрутовани: Шумадијски, Моравски, Тимочки и Дрински. „Назив по својој покрајини много јаче подиже дух у корпусу и развија утакмицу у раду међу корпусима, но просте нумере.“¹⁶

Недостатак формације народне војске огледао се у томе што су корпусне територије пратиле политичко-административну поделу Кнежевине Србије. Због тога корпуси народне

14 Скраћеним роком службе у Србији користио се велики број регрута. Године 1883. било 12.851 способан регрут, од тог броја са двогодишњим роком службе регрутовано је 6.668, а са скраћеним 6.183 младића (3.883 са петомесечним роком, 2.193 са једномесечним роком и 107 са ђачким роком службе). Видети у: „Подела регрута по окрузима“, *СВЛ*, број 5. и 6, од 10. фебруара 1883, стр. 293–295. Опште војно одељење Министарства војног.

15 „Закон о устројству Војне академије 1880“, *Ратник*, књ. III, св. II, 1880, стр. 17–40; Радош Љушић, Слађана Бојковић, Милоје Пршић, Божићар Јововић, *Официри у високом школству Србије 1804–1918*, Војноиздавачки завод, Београд, 2000, стр. 245–261.

16 Димитрије Ђурић, *Тактика великих тактичких тела*, Министарство војно, штампано у Краљевско-српској државној печатњи, Београд 1885, стр. 18.

војске, нису били међусобно једнаки, јер нису заузимали подједнак број округа и срезова. Формација народне српске војске није била устаљена и уједначена, него је за сваку бригаду, дивизију и корпус била различита.¹⁷ Формацијом српске војске из 1883. године укинута су дотадашње корпусне територије народне војске и уместо њих образоване су дивизијске области. Нова формација усвојена је са циљем „да буде једна дејствујућа војска и у мирно и у ратно доба; да формација буде једнолика и правилна; да унутрашња каквоћа буде у свему боља; да бројно њено стање одговара снази нашег кадра и нашем стању“.¹⁸

Територија Краљевине Србије подељена је у војно-административном погледу на пет дивизијских области, петнаест пуковских округа и шездесет батаљонских срезова. Свака дивизијска област обухватала је по три пуковска округа, а сваки округ по четири батаљонска среза. Дивизијске области носиле су називе покрајина из којих се војска регрутовала: Моравска, Дринска, Дунавска, Шумадијска и Тимочка дивизијска област. Пуковски окрузи носили су бројне ознаке I–XV, а батаљонски срезови означавани су арапским бројевима од 1 до 4.

Све дивизијске области, пуковски окрузи и батаљонски срезови били су једнаки по броју становника, што је био услов да формација војске буде једнолика и правилна: а) Моравска дивизијска област, са штабом у Нишу и пуковским окрузима у Врању (I), Прокупљу (II) и Крушевцу (III), имала је 337.105 становника; б) Дринска дивизијска област, са штабом у Ваљево и пуковским окрузима у Ужицу (IV), Ваљево (V) и Шапцу (VI), имала је 334.674 становника; в) Дунавска дивизијска област, са штабом у Београду и пуковским окрузима у Београду (VII), Пожаревцу (VIII) и Кучеву (IX), имала је 336.586 становника; г) Шумадијска дивизијска област, са штабом у Крагујевцу и пуковским окрузима у Чачку (X), Крагујевцу

17 Шумадијски корпус имао је две дивизије: I шумадијска дивизија имала је две бригаде, у једној бригади 5, а у другој 4 батаљона, укупно 9 батаљона и 6.000 војника; II шумадијска дивизија имала је три бригаде са 3, 4 и 6 батаљона, укупно 13 батаљона и 10.000 војника. Видети у: Димитрије Ђурић, *Тактика великих тактичких тела*, Министарство војно, штампано у Краљевско-српској државној печатњи, Београд, 1885, стр. 28.

18 Исто, стр. 28.

(XI) и Ђуприји (XII), имала је 336.173 становника; д) Тимочка дивизијска област, са штабом у Књажевцу и пуковским окрузима у Неготину (XIII), Књажевцу (XIV) и Пироту (XV), имала је 334.983 становника.¹⁹ По новој ратној формацији српска војска имала је пет дивизија првог позива (војници од 20 до 30 година живота), пет дивизија другог позива (војници од 31 до 37 година живота) и 60 батаљона трећег позива (војници од 38 до 50 година живота).²⁰ (карта 1)

Карта 1:

Војно територијална подела Краљевине Србије 1883. године на дивизијске области, пуковске округе и батаљонске срезове

19 Уредба о формацији целокупне војске, Министарство војно, Београд 1883, стр. 1–8; Уредба о формацији целокупне војске, Службени војни лист (СВЛ), Министарство војно, Београд, 1883, стр. 263–282; Славица Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878–1903*, Војноисторијски институт, Београд, 2007, стр. 113–129.

20 За прве команданте дивизијских области постављени су 1883. године: артиљеријски пуковник Милутин Јовановић (Дунавска), пешадијски пуковник Арса Јаковљевић (Шумадијска), пешадијски пуковник Антоније Орешковић (Дринска), пешадијски пуковник Лазар Јовановић (Моравска) и инжењеријски пуковник Александар Николић (Тимочка). Видети у: Војни Архив у Београду, П-14, К-2, Ф-2, р.б. 18/2, 18/4, 18/6, 18/7, 18/8 (Команда активне војске – Министру војном); СВЛ, број 5. и 6, од 10. фебруара 1883, стр. 314. Опште војно одељење Министарства војног.

Формација тактичких јединица српске војске – чете, батаљона, пука и дивизије – израђена је по угледу на немачку војску. Пуковник Димитрије Ђурић о томе пише: „Сјајни успеси немачке војске у рату 1870/71. дају јој права, да се она може за сада, а и за још подужи период времена узети као пример савременог тактичког уређења.“²¹ Немачка војска служила је као општи пример, због чега је формација основних тактичких јединица у свим европским војскама у другој половини 19. века била доста уједначена. Пешадијска чета српске војске имала је 250 војника, исто као и немачка чета. Иста ситуација била је са пешадијским батаљоном, који је био састављен од четири чете са укупно 1.065 људи. Не само да је формација чете и батаљона српске и немачке војске била једнака, већ су и дивизије у великој мери биле подударне. Српска пешадија у оквиру једне дивизије „по броју и величини батаљона савршено се подудара са немачком т.ј. има 12 батаљона по 1.065 људи односно 12.730 људи.“²²

Немачка пешадија је за разлику од српске у својој формацији имала једну степеницу више. У немачкој војсци команданти пукова били су потчињени команданту бригаде, а овај команданту дивизије. Српска дивизија није имала бригадне штабове, него су батаљони били потчињени команданту пука, а овај непосредно команданту дивизије. Бригадни штабови у српској војсци били су изостављени због малог броја активних официра. Осим по броју чета и батаљона пешадије, српска и немачка дивизија биле су једнаке и у погледу коњице: „Ње има на сваку дивизију 4 ескадрона по 150 свега 600 коњаника, дакле у свему као код Немаца.“ Нова формација коњице била је боља од старе и сасвим се подударала са уређењем коњице у европским војскама.²³

Српска дивизија имала је већи број топова од немачке дивизије. Ова разлика проистицала је из чињенице да су Немци у миру имали корпусе у којима је била груписана главнина артиљерије. Насупрот томе, највећа српска мирнодопска је-

21 Д. Ђурић, *Тактика великих тактичких тела*, стр. 1.

22 *Исто*, стр. 28–29.

23 *Исто*.

диница била је дивизија.²⁴ Српска и немачка дивизија имале су готово исти број бораца, али је постојала велика разлика у неборцима. Српска дивизија имала је већи број небораца од немачке дивизије, јер је као највећа мирнодопска јединица била снабдевена свим административним деловима, како би у рату била потпуно самостална.

Велика разлика између српске и немачке војске била је у односу између мирнодопске и ратне формације. Немци су у мирно време имали развијену пуну ратну формацију: осамнаест корпуса оперативне војске, који су се у случају рата само попуњавали резервистима до ратног бројног стања. Законом из 1874. године бројно стање немачке војске у мирно време било је 401.659 војника, не рачунајући 17.213 официра и 5.000 једногодишњих добровољаца. Немачка ратна формација предвиђала је у оперативној војсци 687.018 војника и подофицира и 19.777 официра. То значи да је у немачкој оперативној војсци било 401.659 кадровца наспрам 285.359 војника из резерве, односно 17.213 активних официра наспрам 2.564 резервних официра. Однос кадровца и војника из резерве у немачкој оперативној војсци био је повољан, јер су кадровци чинили више од 65% оперативне војске, а војници из резерве 35%.

Мирнодопска формација српске војске, знатно се разликовала од ратне формације. Српска војска је у миру имала само 15 батаљона који су, у случају рата, требали да се развију и формирају 60 батаљона, сврстаних у 5 дивизијских и 15 пуковских штабова. Према буџету за 1883. годину стални кадар српске војске имао је само 12.212 војника и 842 официра, а у случају рата, пријемом резерве, формирао је активну војску од 107.225 војника.²⁵ Однос између сталног кадра и резерве у српској војсци био је неповољан. Стални кадар чинио је 11%, а резерва сталног кадра 89% активне војске. Што је проценат резервиста у активној војсци био већи, њен квалитет је био мањи, а оперативна војска, у поређењу са стајаћом војском, слабија. Слабост нове формације била је у томе што је мали

24 Исто, стр. 31–35.

25 Војни Архив у Београду, П-1, К-4, Ф-1, р.б. 6.

број војника сталног кадра распоређен у петнаест гарнизона широм Србије, што је негативно утицало на обуку и дисциплину јединица.

Формацијом из 1883. године било је предвиђено да у случају рата сваки мирнодопски батаљон образује штаб пука и четири батаљона. Колико је то био сложен и тежак посао најбоље се видело 1885. године приликом мобилизације Активне војске за рат са Бугарском. Мобилизација је текла споро, јер су се морале образовати нове јединице, које у миру нису постојале. Пукови, настали увећањем мирнодопских батаљона, били су слабог квалитета, јер је стални кадар чинио само једну четвртину људства.²⁶

Уочи рата са Бугарском направљен је покушај да се мирнодопска формација српске војске макар донекле приближи ратној. Пошто се број регрута у Србији непрекидно повећавао, у марту 1885. године је наређено да свака дивизијска област, поред постојећа три, формира још један пешадијски батаљон. Ти, четврти батаљони попуњавали су се регрутима са целе територије дивизијске области.²⁷ *Законом о устројству војске* од 1. новембра 1886. године унете су одређене промене у организацију и формацију српске војске. Активна војска је повећана тако што је у њене редове поред првог укључен и други позив, војници старости 28-37 година живота. Тако је Активна војска као главна убојна сила обухватала обвезнике од 20 до 37 година живота, односно бројно је повећана са 107.225 на 158.974 војника.²⁸

Учињене су и мање измене у погледу опште обавезе службе у војсци. Поред двогодишњег рока службе озакоњени су и скраћени рокови службе: једногодишњи, петомесечни, једномесечни и ђачки. Ученицима је омогућено да се користе скраћеним роком службе, само под условом да ђаци ни-

26 Александар Протић, „Каква и колика нам војска треба?“ *Ратник*, књ. XIX, св. V, Министарство војно, Београд, 1888, стр. 587.

27 У периоду од 1875. до 1884. године у српској војсци било је 32.985 ислужених војника, од тога у пешадији 19.664 каплара и редова. Војни Архив у Београду, П-1, К-4, Ф-1, д 1.

28 *Закон о устројству војске*, Министарство војно, Београд 1886, стр. 1-2; С. Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске*, стр. 201-203.

же и више гимназије положи испит за резервног подофицира, а студенти Више школе за резервног пешадијског официра. Након положеног испита, ђаци су отпуштани из сталног кадра и превођени у резерву активне војске. Војна обавеза регулисана је овако: у I-ом позиву од 20. до 28. године старости; у II-ом позиву од 28. до 37, а у III-ем позиву од 37. до 50. Годишње време предвиђено за вежбање II позива повећано је на петнаест дана, а за III позив је прописано пет дана.²⁹

Парламентаризам успостављен уставом из 1888. године и абдикација краља Милана 1889. утрли су пут за долазак Радикалне странке на власт. Радикална странка је прихватила организацију војске, утемељену на општој војној обавези, јер је овај закон био праведан. Уочен је позитиван утицај система опште војне обавезе на развој друштва и јачање националне свести. О међусобном прожимању цивилног и војног живота у Србији писао је пуковник Димитрије Цинцар-Марковић: „Но, стална је војска, осим тога што васпитава и гаји врлине, још и најзначајнија установа за боље опште образовање народа. На послетку, служба у војсци изравњава и хиљаду разноликости и особености у животу народном. Из најудаљенијих крајева, које тешко да кад какав туђинац походи, долазе сеоски младићи у касарне, да тамо своје навике полако али поуздано угладе и изједначе. По свршеној служби односе нов дух у своје забачене крајеве. Отуда и због овога што напред изређасмо, потпуна је заблуда оних претераних и разузданих елемената, који желе да се у интересу опште једнакости укину стајаће војске. На против, само у интересу неједнакости, само у интересу повраћања средњевековне подвојености и засеб-

29 Рокови службе у сталном кадру скраћени су овако: а) На годину дана – за младиће који се, као вични јахању, регрутују за коњицу а долазе у војску на сопственом, прописном, коњу са прибором; после 5 месеци службе, полагају испит за чин капларски а после 11 месеци службе испит за чин поднареднички; ко не положи испит одслужује двогодишњи рок службе; б) на 5 месеци – за самохране, јединце и првенце и задружне чији је претходни задругар одслужио пун рок од 2 године; в) на један месец – за једине храниоце. Ђаци су имали право на скраћени рок, али само под условом да претходно положи испит, они из нижих и виших гимназија за резервног поднаредника, а они из Више школе за резервног потпоручника. Видети у: *Закон о устројству војске*, Министарство војно, Београд, 1886, стр. 1–2; С. Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878–1903*, стр. 201–203.

ног живота у свакоме крају и углу државе, ишло би оствари-
вање предњих жеља.³⁰

Желећи да ојача војску, краљ Александар Обреновић је, 2. августа 1893, наредио да се у *Уредби о формацији целокупне војске* из 1889. унесу измене и допуне. Требало је да свака од пет дивизијских области, поред три пешадијска пука, даје и гардијски пук од четири батаљона. На тај начин је број дивизија остао исти, али се укупан број пукова повећао са петнаест на двадесет (од којих је пет гардијских), а број батаљона на осамдесет (од којих је двадесет гардијских). Измене формације превазилазиле су финансијске могућности земље, па су у суштини представљале само промене на папиру, а мирнодопска формација остала је непромењена. Године 1893. стални кадар имао је пет пукова, са укупно 20 батаљона, у свему само 15.982 војника. Јачина сталног кадра зависила је од годишњег контингента регрута, од спољнополитичких и унутрашњих прилика и у првом реду од економских могућности земље. Поређења ради 1893. године регрутовано је 19.370 младића способних за војску, а наредне године тај број се повећао на 21.934 младића, док је стални кадар имао само 15.982 војника. То значи да су војници уместо две, проводили у сталном кадру, у просеку мање од годину дана.³¹

Крајем 1895. године донете су измене и допуна закона о устројству војске, којим је осим двогодишњег рока службе озакоњен скраћен рок службе од осам месеци, док су петомесечни и једномесечни рокови службе укинута. Захваљујући овим изменама број војника у сталном кадру повећан је крајем 1895. године на 17.100 војника.³² Служење у сталном

30 Димитрије-Цинцар Марковић, „Размишљање о нашој војсци“, *Ратник*. књ. XXXII, св. I, Министарство војно, Београд, 1895, стр. 20

31 *Статистички годишњак Краљевине Србије*, књ. 1 (1893), Београд, 1895, стр. 335 и 356; *Измене и допуне у Уредби о формацији целокупне војске*, 2. августа 1893, Министарство војно, Београд, 1893.

32 Задржан је једногодишњи рок службе за војнике који су регрутовани у коњици, а били су вични јахању и имали су свог коња. Поред тога скраћен је рок на једну годину ђацима који су положили испит зрелости у средњим школама или су били студенти, као и онима који су завршили богословију, учитељску школу и пољопривредну школу, а уз то се баве „пољском привредом“. Видети у: *Закон о устројству војске од 1. новембра 1886, са изменама и допунама од 15. априла 1890. године и 20. децембра 1895. године*, Београд 1895; С. Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске*, стр. 257–258.

кадру од најмање осам месеци, позитивно је утицало на обученост војника и увежбаност већих тактичких тела. (слика 4) Мирнодопска формација српске војске изједначена је са ратном током последњих година 19. века. Прво је у марту 1896. године наређено да се V, VII, IX, XI, XIV и XV пешадијски батаљон сталног кадра одвоје од својих пукова и образују пукове под истим именом. Следеће године су пешадијски батаљони I, III, IV, VI, VIII, X, XII, XIII и I гардијски на исти начин претворени у пукове.³³

Слика 4:
Велики дивизијски маневри српске војске недалеко
од Крушевца 1898. године

Уз подршку војске и бирократије краљ Александар Обреновић је, 7. октобра 1897. године, завео монархијску диктатуру. Произвео је свога оца, краља Милана Обреновића, у чин генерала и поставио га на чело команде Активне војске, која је основана 25. децембра 1897. године. (слика 5) Већ у јануару 1898. године краљ Милан је наставио јачање мирнодопске формације: V гардијски батаљон постао је пук, а два

33 Милић Милићевић, *Реформа Војске Србије 1897–1900*, Војноиздавачки завод, Београд, 2002, стр. 45–47; С. Рагковић-Костић, *Европеизација српске војске*, стр. 257–258.

месеца касније и сви преостали пешадијски и гардијски батаљони претворени су у пукове. На тај начин, свака дивизијска област имала је пешадијску бригаду са четири пука од по два батаљона, односно у сталном кадру је било 5 бригада, 20 пукова и 40 батаљона. У фебруару 1899. године наређено је да се у пешадијским пуковима образују трећи и четврти батаљони. Тако је број пешадијских батаљона сталног кадра достигао осамдесет, што је била права јачина ратне формације првог позива. Крајем 19. века српска војска је у миру имала развијену формацију и штабове, који су се у случају рата само попуњавали до ратног састава.³⁴

Слика 5:
Краљ Милан Обреновић на челу Команде
Активне војске 1898. године

Подизање мирнодопске на висину ратне формације, пратило је повећање броја активних официра. Милан

34 М. Милићевић, *Реформа Војске Србије*, стр. 7–21.

Обреновић је повећао годишњи број питомаца који су уписивали Нижу школу Војне академије и скратио школовање са три на две године. (слика 6) За наредних неколико година број активних официра у Србији порастао је за четвртину. У 1899. години број официра у Србији порастао је на 1343 официра. Најбројнија класа Ниже школе била је XXXII, која је за две године (1899–1901) дала војсци 192 официра.³⁵ Међутим, недостатак материјалних средстава и смештајних објеката и даље је био ограничавајући фактор. Смештајни капацитети у касарнама нису били довољни, па је крајем 1898. готово четвртина војника у свим пешадијским пуковима отпуштана на привремено одсуство. Године 1899. и 1900. током летњих месеци у касарни је било више од 30.000 војника, а у зимском периоду само 12.000. Малобројни стални кадар у случају рата формирао је оперативну војску од 305.500 војника, у којој су кадровци чинили 10% а војници из резерве 90% људства. Краљ Милан је унео измене у систем опште војне обавезе, која је знатно скраћена. Војна служба почињала је са навршеном 21. а завршавала се са 45. годином живота.

Слика 6:
Питомци Војне академије у Београду

35 Опширније у: *Споменица седамдесетпетогодишњице Војне академије*, Министарство Војске и Морнарице, Београд, 1925.

У току две и по године колико се налазио на челу Команде Активне војске, краљ Милан је извео значајне промене у војсци. Развио је мирнодопску формацију војске, која се у случају рата само попуњавала до ратног састава. Војна академија је произвела велики број младих официра, а официрски кор српске војске постао је бројнији него икада. Пешадија је опремљена брзометном пушком М99, а артиљерија је први пут добила топове, хаубице и мерзере великог калибра. Заслугом краља Милана ред и дисциплина у војсци били су на завидној висини, а борбена готовост јединица српске војске знатно је повећана. Веридба краља Александра са дворском дамом Драгом Машин 1900. године изменила политичке прилике у Србији. Пошто се одлучно противио овој женидби, краљ Милан је изгубио сву политичку моћ и био принуђен да оде у иностранство, где је остао до смрти 1901. године. После одласка краља Милана са места команданта Активне војске, 27. јануара 1901. године донет је нови закон о војсци, којим је војна обавеза у Србији ублажена. Највише заслуга за редакцију закона припадају војном министру, пуковнику Милошу Васићу.

Целокупна убојна сила добила је назив народна војска и била је подељена на три позива. Први позив чинили су обвезници сталног кадра и њихова резерва од навршене 21. до навршене 30. године живота. Други позив чинили су обвезници од навршене 30. до 37. године живота и обвезници трећег позива од навршене 37. до 45. године живота. У артиљерији и коњици задржан је двогодишњи рок службе у кадру, а у осталим родовима и струкама смањен је на 18 месеци. Пошто је 90% регрута служило у пешадији, за већину обвезника војни рок у сталном кадру практично је скраћен на 18 месеци. И у другим европским војскама, ишло се на смањење рока службе у сталном кадру, јер ни једна држава није могла да држи у кадру целокупан годишњи контингент регрута који се стално повећавао. У Немачкој је војни рок скраћен са три на две године.

У Србији се почетком 20. века годишњи број регрута пристиглих за војску попео на око 25.000. Скраћењем пуног ро-

ка службе у пешадији са две године на 18 месеци требало је остварити значајне финансијске уштеде. Поред пуног постојали су и скраћени рокови службе од четрнаест и шест месеци. Регрути који би се показали као ревносни, пуштани су кућама раније, већ после четрнаест месеци. Шест месеци су служили, свршени ученици средњих школа који су положили испит за резервног официра, првенци и самохрани.³⁶ У процесу демилитаризације, који је наступио после 1900. године, време школовања на Војној академији продужено је са две, на три године, а годишњи број питомаца ограничен је на 45. Поједини официри блиски краљу Милану, који су били присталице даљег јачања сталног кадра удаљени су из војске.

Са организацијом војске заснованом на *Закону о устројству војске 1901.* године Србија је ступила у рат 1912. године. Незнатне измене *Закона о устројству војске од 1901.* године направљене су 1904. и 1905. године. Опште стање српске војске почетком 20. века и њена спремност за рат може се сагледати на основу збирног рапорта француског војног аташеа 1905. године. На основу тог извештаја српска војска је у миру имала: 1.714 официра, 18.215 подофицира и редова; затим 22 официра, 461 пешака и 36 коњаника жандармерије; 10 официра и 660 војника граничне трупе. У периоду 1892–1901. године војску је служило 117.720 регрута, а до 1905. године било је око 180.000 обучених припадника I и II позива.³⁷

СРПСКА ВОЈНА ДОКТРИНА

Званична доктрина са којом је српска војска ушло у раздобље ратова прописана је *Ратном службом* из 1911. године. У том документу било је наглашено да треба развијати офанзиван дух као битну карактеристику доктрине. Потпуна победа се „само нападом може изборити“. При сваком додиру са не-

36 *Закон о устројству војске*, Министарство војно, Београд 1901, члан 2, 3, 4 и 8; *Први балкански рат* (операције српске војске), књ I, Историски институт ЈНА, Београд, 1959, стр. 209, 210.

37 Миле Бјелајац, „Случај “тајног” рапорта пуковника Александра Машина краљу Петру и министру војном 1906. године“, *Војно-историјски гласник*, 1–1997, Војноисторијски институт, Београд, 1997, стр. 64.

пријатељем треба нападати, а неизоставно прелазити у напад и онда, кад смо тренутно имали разлога или били принуђени на одбрану.³⁸ На тај начин требало је задржати иницијативу и своју вољу наметнути непријатељу. Одбрана је сматрана видом дејства у коме бранилац треба да надокнади недостатак снаге „коришћу, коју му нуди земљиште са вештачком спремом“, како би непријатељу нанео губитке и створио релативну надмоћ, да у погодном тренутку пређе у напад „пошто једино напад води позитивном и потпуном успеху“.³⁹

Војна доктрина српске војске прописана *Ратном службом* 1911. године, била је модерна и у основним елементима подударала се са доктринама великих европских војски, али је имала и своје особености. Прво обележје српске војне доктрине била је висока морална спрема војника. Најзаслужнији за морално васпитање био је пуковник Димитрије Ђурић, који је основне елементе српске националне политике уградио у биће српске војске. При писању књиге *Тактика великих тактичких тела*, Димитрије Ђурић се служио искуствима српске војске: „гди је год требало и било могуће, узимао сам грађу и из наше последње војне за независност, да би дело што више добило тип српски.“ Као примере он равноправно наводи Бородино и Бабину главу, Ватерло и Врање, прелаз Наполеона Бонапарте преко Алпа и прелаз Шумадијског корпуса кроз теснац Грделички.⁴⁰ Димитрије Ђурић је прихватао страна тактичка начела, али је вредновао и српско војно искуство и традицију. Због његових искрених, патриотских осећања, другови су Димитрија Ђурића звали „Србенда“.⁴¹ (слика 7)

38 *Ратна служба*, Министарство војно, Београд 1911, стр. 314.

39 *Исто*, стр. 351.

40 Димитрије Ђурић, *Основна тактика три рода војске*, део IX, *О борби са обзиром на земљиште*, Министарство војно, штампано у Државној печатњи, Београд 1881.

41 Јован Мишковић, „Некролог Димитрију Ђурићу“, *Ратник*, књ. XXIX, свеска IV, Министарство војно, Београд, 1893, стр. 588–592; Живојин Мишић, *Моје успомене*, BIGZ, Београд, 1984, стр. 164.

Слика 7:
Димитрије Ђурић

Проучавајући могуће српске противнике у наредном рату Турску и Аустроугарску, пуковник Ђурић је дошао на мисао да је за српску војску најзначајнија морална спрема: „Јер у материјалној спреми ми с нашим будућим противницима подпуно конкурисати неможемо; у обуци можемо стајати подједнако, али у моралном обзиру наши противници не само с нама немогу конкурисати, но ово им је једна врло слаба страна. Ако се сетимо сврх тога, да је она спрема војске за рат ваљана, која је удешена и према противнику и његовим слабим странама: онда још јасније излази на видик огромна важност моралне спреме код нас. Ово је једини прави пут, да мален број наше војске увећамо и да нашем јаком страном тучемо непријатељеву слабу.“⁴²

Рад на изградњи офанзивне доктрине, засноване на моралној спреми војника, започео је тако што су се српски

42 Димитрије Ђурић, *Основна тактика три рода војске*, Министарство војно, штампано у Државној печатњи, Београд, 1879, стр. 60–61.

регрути учили писмености. Пуковник Ђурић је инсистирао да се војницима предаје: „историја народа – написана јасно и кратко према сватљивости војника, не да њоме постану историци, но да се упознају са прошлошћу своје државе, да разумеду садашњост и позив њен; земљопис – који ће војнике упознати са целокупним народом и земљиштем на коме живи и које му припада, да не би војници мислили, да је сва Србија између Тимока и Дрине а све што је наоколо, да је то туђе и да су тамо *Турци*, или које какви *шокци*, *швабе*, *шојке* и *шопови* итд. Ови грозни и отуђујући називи нису нам непознати. Истина нисмо их ми сковали, но су нас наши противници њима васпитавали. Наше пак васпитање треба да их искорени и сваки српски војник треба добро да зна, гди и докле Србин живи, и да су Србин, Бошњак, Хрват, Бугарин, итд. браћа, па ма које вере били.“⁴³

Ђурић је сматрао да српске војнике треба учити географији: „Кратак и јасан земљопис може много да припомогне, те да се растера она стара провинцијска себичност. Иначе без тога се лако може десити, да ће војници у време рата запитати *на шта ћемо преко Мораве?*“ Пуковник Ђурић је предложио да се војницима читају: „Животопис наших јунака и славних мужева, важне и поучне битке из старе и нове историје и српске јуначке народне песме“.⁴⁴ Идеје пуковника Димитрија Ђурића, нису остале мртво слово на папиру, оне су спроведене у дело. Читав један правац у српској војној књижевности био је посвећен моралној спреми војника, са великим бројем наслова, међу којима се истичу *Војнички буквар* (1893) капетана Косте Јокића и *Војничка читанка* (1893) капетана Милоша Васића.

Српска војска званично је прихватила модерну војну доктрину, која је у Србији добила национална обележја. Заслуге у том правцу припадају генералу Димитрију Цинцар Марковићу, који је прилагодио модеран начин борења карактеру

43 Исто, стр. 68–73.

44 Исто.

и менталитету српског војника. У студији под називом *Размишљања о српској војсци* Цинцар-Марковић је устао против званичних српских прописа који су сви „до сада ношени не само тактичким струјама других војска, него да су шта више мал не и копије њихове“. Он је сматрао да тактика српске војске „не треба и не сме бити чиста копија тактике ма чије, па ма то биле и најбоље стране војске.“ Он је био против покушаја да се начин борбе српске војске, која је имала богато ратно искуство уклопи у „калуп какве друге војске“.⁴⁵

Цинцар-Марковић је сматрао да тактичке норме у пешадијским егзерцирним правилима треба више прилагодити темпераменту српског војника. У нападу први борбени ред треба да „остане у разређеним линијама, те тако више у руци старешине све дотле, док се не приђе даљини од 600 корака.“ На том растојању од противника треба отпочети развијање у стрељачки строј, а затим отворати јединачну ватру: „Тако поступање може на отвореном земљишту донети и већих губитака, али опет зато не треба сметати с ума, да трупе очуване у старешинској руци до свога борбенога смера, па ма и са већим губицима, доносе пре успех и решење задатка, него ли оне, које су можда и мање претрпеле, али у тренутку решавања борбе нису више у руци старешине.“⁴⁶

Имајући на уму резултате регрута приликом гађања Цинцар-Марковић је мислио да је даљина од 1.000 корака превелика за отварање опште јединачне ватре у одбрани. „У војскама, где се изводи гађање рационалније, поступније и кроз дуже време, те тиме постиже боља успособљеност стрелца, може бити и већа; али тамо, где погодбе за гађање нису тако повољне, нарочито као код нас, где се увек има посла са службом неких месечара па и много крњих двогодица, мора се задовољити и мањом.“ Општу јединачну ватру у одбрани треба почети тек када непријатељ приђе на 800 корака.⁴⁷

45 Димитрије Цинцар-Марковић, „Размишљање о нашој војсци“, *Ратник*, књ XXXIV, св. I, Министарство војно, Београд, 1896, стр. 2–5.

46 Д. Цинцар-Марковић, „Размишљање о нашој војсци“, *Ратник*, књ XXXIV, св. II, 1896, стр. 144–153.

47 *Исто*.

Само озбиљан рад на проучавању српске ратне прошлости, може донети више „сређености и одређености“ у гледишту о војној доктрини српске војске. Проучавање српске војне историје спречило би српске официре да буду „јаке присталице једни овога други онога туђинског писца – теоретичара“. Требало је проучити прошлост српског народа да би се дошло „до оцене и увиђаја, коме је облику борбе нагињала војна моћ нашега народа.“⁴⁸ Цинцар-Марковић је одмах у почетку одбацио немачку војну доктрину обухвата. Са борбеним поретком у линији, „можда се на другим местима и код других војсака може и успевати, али са нашом никад. Без јаке главне резерве не треба рачунати на успешну битачну радњу.“⁴⁹

Цинцар-Марковић је дошао до закључка да су Срби најзначајније битке у својој историји добили у одбрани, односно у одбрамбено-нападном систему: „Такав облик вођења боја огледа се јако и у нашим војевањима за ослобођење у прве две деценије овога столећа (Мишар, Варварин, Делиград, Крајина Хајдук Вељкова итд.); па таквим обликом највише се служе и служили су се Црногорци и Херцеговци, у којих се до данашњег дана очувао онај начин извођења боја, који је карактерна особина нашега народа. Па то се у њих могло очувати, јер се сав њихов војнички буран живот вазда кретао природним током и није подлегао утицајима туђинаца, нити се повијао по страним рецептима и излагао журним применама тактичких начела других војсака.“ Захваљујући одбрамбеном начину борбе српска војска је издражала пуних пет месеци против знатно надмоћније силе у првом рату са Турцима 1876. године.⁵⁰

У време када су све европске војске усвојиле офанзивну војну доктрину и напад као решавајући вид борбе, Цинцар-Марковић се определио за дочек – активну одбрану, начин борбе који највише одговара карактеру и менталитету срп-

48 Д. Цинцар-Марковић, „Размишљање о нашој војци“, *Ратник*, књ XXXIV, св. I, стр. 2–5.

49 Д. Цинцар-Марковић, „Размишљање о нашој војци“, *Ратник*, књ XXXIV, св. II, стр. 144–153.

50 *Исто*.

ских војника: „Дочекати на бојном пољу и јуначки бојак бити, провлачи се кроз сву нашу лепу појесију наше лепше прошлости. И заиста по душевним особинама нашег живља, по његову темпераменту и националном васпитању, и најзад по карактерним особинама да оно ради и онога се лађа што зна, разуме и пажљиво оцени, није други начин борбе погоднији за наш живаљ но дочек, који му противника износи и шта смера и шта хоће, шта ради и како ради, па онда да му према томе посао поквари и за се што више користи извуче.“ Вештим маневром треба увек тежити, да се српска војска постави у такав положај да се дочек као облик борбе наметне противнику. Кад се противник дочеком заустави и „учини сасвим видне и јасне погрешке у своме распореду и поступању, треба прилазити нападу.“ Напад треба изводити са што јачом резервом, што силнијом артиљеријском ватром и са што већом енергичношћу, „јер су колебање и друга оклевања од великог утицаја на губљење стрпљења и истрајности нарочито у нашег елемента.“⁵¹ Погибија генерала Димитрија Цинцар-Марковића у Мајском преврату 1903. године за тренутак је прекинула процес обликовања националне војне доктрине. Идеја о дочеку као облику борбе ипак је нашла своју примену у ратним плановима српске војске за ратове са Турском, Аустроугарском и Бугарском.

Slobodan Djukić

**THE INFLUENCE GEO-STRATEGIC POSITION OF
SERBIA MADE ON DEVELOPMENT OF THE SERBIAN
ARMY ORGANIZATION, FORMATION AND MILITARY
DOCTRINE IN THE EARLY 20th CENTURY**

Resume

Geo-strategic position of Serbia at the end of the 19th and the beginning of the 20th century was unfavorable. There was a

51 Исто.

high probability of Serbia's involvement in some armed conflict on the Balkans. Therefore, the Serbian army adopted modern organization and formation adjusted to economic and social conditions in Serbia. Geo-strategic position of Serbia affected the way the Serbian army was used. The Serbian army adopted modern military doctrine of the European armies and adjusted it to its conditions. At the beginning of the 20th century, Serbian unique military doctrine was created, which was based on defensive-offensive mode of action. Unfavorable geo-strategic position of Serbia had a positive influence on the development of the Serbian army. The Army constantly developed and prepared itself for the modern mode of warfare, which was evident in the period of Liberation wars (1912-1918).

Key words: *Serbian army, military doctrine, organization and formation*

ЛИТЕРАТУРА

- Закон о устројству Војне академије 1880*, Министарство војно, Београд, 1880.
- Закон о устројству војске*, Министарство војно, Београд, 1886.
- Закон о устројству војске*, Министарство војно, Београд, 1901.
- Измене и допуне у Уредби о формацији целокупне војске, 2. августа 1893*, Министарство војно, Београд 1893.
- Подела регрута по окрузима*, Службени војни лист (СВЛ) Опште војно одељење Министарства војног, број 5. и 6, од 10. фебруара 1883.
- Статистички годишњак Краљевине Србије, књ. 1 (1893)*, Београд, 1895.
- Уредба о формацији целокупне војске*, Министарство војно, Београд, 1883.
- Бјелајац, Миле, „Случај „тајног” рапорта пуковника Александра Машина краљу Петру и министру војном 1906. године“, *Војно-историјски гласник*, 1-1997. Војноисторијски институт, Београд, 1997.
- Ђурић, Димитрије, *Основна тактика три рода војске*, Министарство војно, штампано у Државној печатни, Београд, 1879.

- Ђурић, Димитрије, *Основна тактика три рода војске*, део IX, *О борби са обзиром на земљиште*, Министарство војно, штампано у Државној печатни, Београд, 1881.
- Ђурић, Димитрије, „Свети Сава и војна настава“, *Ратник*, књ. XVII, св. II, Министарство војно, Београд, 1887.
- Ђурић, Димитрије, *Тактика великих тактичких тела*, Министарство војно, штампано у Краљевско-српској државној печатњи, Београд, 1885.
- Љушић, Радош, Бојковић, Слађана, Пршић, Милоје, Јововић, Божидар, *Официри у високом школству Србије 1804-1918*, Војноиздавачки завод, Београд, 2000.
- Милићевић, Милић, *Реформа Војске Србије 1897–1900*, Војноиздавачки завод, Београд, 2002.
- Мишић, Живојин, *Моје успомене*, BIGZ, Београд, 1984.
- Мишковић, Јован, *Некролог Димитрију Ђурићу*, *Ратник*, књ. XXIX, св. IV, Министарство војно, Београд, 1893.
- Први балкански рат* (операције српске војске), књ I, Историски институт ЈНА, Београд, 1959.
- Протић, Александар, *Каква и колика нам војска треба?* *Ратник*, књ. XIX, св. V, Министарство војно, Београд, 1888.
- Ратковић-Костић, Славица, *Европеизација српске војске 1878–1903*, Војноисторијски институт, Београд, 2007.
- Ратна служба*, Министарство војно, Београд, 1911.
- Споменица седамдесетпетогодишњице Војне Академије*, Министарство Војске и Морнарице, Београд, 1925.
- Стокић, Станојло, *У прилог организације наше војске*, СВЛ, број 1, од 8. јануара 1882; и СВЛ, број 2, од 15. јануара 1882, Опште војно одељење Министарства војног.
- Томац, Петар, *Ратови и армије XIX века*, Војноиздавачки завод, Београд, 1968.
- Цинцар-Марковић, Димитрије, *Размишљање о нашој војци*, *Ратник*, књ. XXXII, св. I, 1895, Министарство војно, Београд, 1895.
- Цинцар-Марковић, Димитрије, *Размишљање о нашој војци*, *Ратник*, књ. XXXIV, св. I, 1896, Министарство војно, Београд, 1896.

Цинцар-Марковић, Димитрије, *Размишљање о нашој војци*, Ратник, књ XXXIV, св. II, 1896, Министарство војно, Београд, 1896.

Чубриловић, Васа, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Народна књига, Београд, 1982.

ГЕОПОЛИТИЧКЕ ПРИЛИКЕ У ЕВРОПИ И СРПСКИ РАТНИ ПЛАН 1914. ГОДИНЕ**

Сажетак

Ратни планови као вид мирнодопске припреме за различите случајеве рата почели су се израђивати у европским армијама тек средином 19. века. У Србији се са њиховом изработком почиње 1895. године да би своје прве ратне планове против Турске и Бугарске земља добила три године касније. На ратном плану против Аустроугарске најмање се радило јер се због Тајне конвенције из 1881. опасност најмање очекивала са те стране. Са таквом проценом наставило се по инерцији и након промене династије у мајском преврату 1903. године. Тек ће Царински рат 1906–1911. године и заоштравање односа са северним суседом утицати на то да се пожури са изработком овог ратног плана. Основна верзија плана била је завршена 1908. године да би касније био допуњаван у складу са геополитичким променама које су биле последица балканских ратова. Српски Главни ђенералиштаб одлучио се за стратегијски дочек. Узимајући у обзир густину аустроугарске железничке мреже и најповољније геостратешке правце за напредовање, главнина српских снага била је према плану груписана у северној Србији јер се напад очекивао са севера ка долини Велике Мораве. План није са сигурношћу узимао у обзир да ће Србију подржати било који савезник. Био је флексибилан јер је 2. српска армија добила маневар-

* Мајор и истраживач сарадник у Институту за стратегијска истраживања Министарства одбране Републике Србије у Београду.

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту „Срби и Србија у југословенском и међународном контексту: унутрашњи развитак и положај у европској/светској заједници“, бр. 47027, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

ску улогу са могућношћу интервенције на фронту 1. или 3. српске армије. Историјат израде српског ратног плана показује да је за Србију рат са Аустроугарском био најмање жељени сценарио. Рад је настао на основу архивске грађе из Војног архива у Београду, објављених извора и стране и домаће литературе.

Кључне речи: Србија, Аустроугарска, ратни план, геополитика, Царински рат, Први светски рат

Ратни планови у виду документа у склопу дугорочне мирнодопске припреме оружаних снага почели су да се израђују од средине 19. века. До Првог светског рата због пораста бројности оружаних снага ратни планови узимају у обзир потребу брже мобилизације, концентрације и стратегијског развоја многољудних армија, али се у њима не предвиђа у довољној мери ангажовање привреде и осталих потенцијала земље за вођење рата. Ратни план у то време морао је да садржи следеће податке: главне непријатеље, главно ратиште, ратни циљ, предлог о начину на који ће се постићи постављени политички и војни циљеви, то јест да ли ће се применити стратегија изнуривања или уништавања, напад или одбрана, затим распоред снага и средстава, одређивање рока њихове готовости за почетак операција и план првих операција. Ратни план се обично разрађује у току више година. Конкретне припреме за израду плана су се морале изводити најмање годину дана, док је његова измена у специфичним условима захтевала најмање четири до шест недеља. Приликом уношења измена у ратни план општа црта свих генералштабова била је недостатак еластичности и тежња шаблонизму, што је било условљено највише техничким разлозима.¹

Међу првим ратним плановима који су у форми елабората компетентно поставили и решили питање употребе оружаних снага били су немачки, тј. Молткеови (*слика 1*) ратни планови за ратове против Данске (1864), Аустрије (1866) и

1 Boris. M. Šapošnjikov, *Mozak armije*, Vojno delo, Beograd, 1964, str. 236–237; 240–241.

Француске (1870/71),² док до данас разне контроверзе изазива такође немачки *Шлифенов план* из 1905. године.³ Изради ратног плана претходе политичке припреме, опште припреме и конкретне припреме под којима се подразумева рад на стратегијском развоју предвиђених трупа.⁴ У нашем излагању ми ћемо покушати да укажемо на то колико су геостратегијски и спољнополитички положај Србије имали утицаја на темпо израде и карактер ратног плана према Аустроугарској.

Слика 1:

Генерал Хелмут Карл Бернхард фон Молтке – творац немачких ратних планова против Данске, Аустрије и Француске

-
- 2 О немачком ратном планирању опширније у: Gerhard P. Groß, *Mythos und Wirklichkeit. Geschichte des operativen Denkens im deutschen Heer von Moltke d.Ä. bis Heusinger*, Ferdinand Schöningh, Paderborn 2012.
- 3 О Шлифеновом плану више у: Hans Ehlert, Michael Epkenhans, Gerhard P. Groß, *Der Schlieffenplan. Analysen und Dokumente*, Militärgeschichtliches Forschungsamt und Ferdinand Schöningh, Paderborn 2006.
- 4 В. М. Шапошњиков, *Мозак армије*, стр. 240.

У Србији се доста дуго није приступало планским припремама за евентуални рат са суседима. За такву врсту рада српској држави и војсци недостајале су како за то потребне институције тако и обучено људство. Главни генералштаб основан је тек у фебруару 1876. године, а Виша школа Војне академије почела је са радом тек 1884. године, док је први српски официр завршио генералштабну припрему и положио испит за прелаз у генералштабну струку тек годину раније. Из тих разлога су у ратовима које је Кнежевина / Краљевина Србија водила у 19. веку ратни планови израђивани *ad hoc*, у последњем тренутку, непосредно пред отпочињање ратног сукоба. То је био случај са оба српско-турска рата 1876–1878. године⁵ и српско-бугарским ратом 1885/86. године.⁶ Континуирани рад на изради ратних планова према суседима почео је у српском Главном генералштабу тек 1895. године када су се за то стекли пре свега одговарајући кадровски услови. Прве дефинитивно израђене ратне планове Србија је добила 1898. године, када се на челу Штаба Команде Активне војске налазио генерал Димитрије Цинцар-Марковић.⁷ (слика 2) Реч је о ратним плановима против Бугарске и Турске.⁸

-
- 5 О српским ратним плановима против Турске 1876–1877. опширније у: Новица Б. Ракочевић, *Ратни планови Србије против Турске од војда Карађорђа до краља Петра*, Штампарија „Давидовић“, Београд, 1933, стр. 115–149.
 - 6 О српском ратном плану против Бугарске из 1885. године опширније у: Владан Ђорђевић, *Историја српско-бугарског рата 1885*, I, издање задужбине И. М. Коларца, Београд, 1908, стр. 267–272; Сава Грујић, *Сливница. Рат Србије и Бугарске 1885. године*, Штампарија Задруге штампарских радника, Београд, 1887, стр. 31–34; Petar Tomas, *Ratovi i armije XIX veka*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1968, str. 734–741; Славица Б. Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878–1903*, Војноисторијски институт, Београд, 2007, стр. 183–184.
 - 7 О генералу Димитрију Цинцар-Марковићу видети више: Милић Милићевић, Љубодраг Поповић, *Генерали војске Кнежевине и Краљевине Србије*, Војноиздавачки завод, Београд, 2003, стр. 250–254.
 - 8 С. Б. Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске*, стр. 338–341. О српским ратним плановима против Турске из периода 1898–1912 опширније у: Н. Б. Ракочевић, *нав. дело*, стр. 150–242.

Слика 2:
Генерал Димитрије Цинцар-Марковић – творац првих
српских ратних планова

Све до 1908. године Србија није имала у потпуности разрађен ратни план против Аустроугарске. До тог периода чак је и на Вишој школи српске Војне академије у предавањима из војне географије било изостављено проучавање одбране северног и западног фронта јер се веровало да Србија никада неће ратовати против далеко надмоћније Аустроугарске царевине.⁹ Главни разлог томе лежао је у „Тајној конвенцији“ потписаној између Аустроугарске и Србије 6. маја и 28. јуна 1881. којом је српски владар, кнез Милан Обреновић, желећи да избегне политичку, економску и војну конфронтацију

9 Милета Здравковић, „Узроци неуспеха Тимочке дивизије I позива при прелазу преко реке Саве 6. септембра 1914. године“, *Ратник*, XI, Београд, 1934, стр. 23.

са моћним суседом везао своју спољну политику за Двојну монархију. Конвенција је допуњена 1887. још једним чланом према коме се Аустроугарска обавезала да штити интересе српске владајуће династије Обреновића. Она је фактички била на снази све до „Мајског преврата“ и смене династија у Србији 1903. године.¹⁰

Такви односи са Аустроугарском имали су своје последице и на стратегијско планирање српског Главног генералштаба, будући да се, захваљујући конвенцији, опасност није очекивала из правца Аустроугарске. Ипак, то није значило и да се у српском Главном генералштабу није ништа радило на основним предусловима за израду ратног плана. Наиме, још у осамдесетим годинама 19. века српски Главни генералштаб предузима најнужније мере за могући одбрамбени рат против Аустроугарске. Предузета је свестрана студија фронтава према суседној монархији у географско-стратегијском погледу, паралелно са студијама фронтава према осталим суседима. Те активности отпочеле су када је начелник Оперативног одељења српског Главног генералштаба, потпуковник Јован Мишковић предложио 15. априла 1883. године да се организује генералштабно путовање са оценом да Србија има два главна непријатеља: на северу и западу Аустрију, а на југу Турску.¹¹ (слика 3)

10 О томе опширније у: Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, II, Геца Кон, Београд, 1927, стр. 330–405; Васа Чубриловић, Владимир Ћоровић, *Србија од 1858 до 1903*, Геца Кон, Београд, 1938, стр. 120–127; Димитрије Ђорђевић, „Немирне године и везивање за Аустро-Угарску“, *Историја српског народа*, VI – 1, СКЗ, Београд, 1994, стр. 60–62;

11 *Предлог за генералштабно путовање 1883. године*; Војни архив Београд, пописник 1, кутија 4, фасцикла 1, редни број 9/1 (Даље: ВА, п. 1, к. 4, ф. 1, р.б. 9/1).

Слика 3:
Генералштабно путовање 1901. године

У току 30 година (1883–1913) српски Главни генералштаб извршио је генералштабна путовања на свим важнијим правцима, који са граничних фронта вода у унутрашњост Србије. Према Аустроугарској извршена су путовања под разним претпоставкама на следећим правцима:

На дунавском фронту: Београд – Раља – Аранђеловац – Топола – Крагујевац; Гроцка – Младеновац – Топола; Смедерево – Паланка – Рача – Крагујевац; Пожаревац – Свилајнац – Ђуприја; Велико Градиште – Божевац – Петровац – Горњачка клисура – Жагубица; Голубац – Кучево – Петровац – Велики Поповић; Доњи Милановац – Црнајка – Зајечар; Текија – Неготин – Зајечар.

На савском фронту: Београд – Лазаревац – Гукош – Горњи Милановац; Обреновац – Уб – Ваљево; Шабац – Уб – Лазаревац; Шабац – Коцељево – Ваљево – Мионица – Гукош; Шабац – Михајлов гроб – Осечина.

На дринском фронту: Лозница – Завлака – Осечина – Ваљево; Зворник – Крупањ – Завлака; Љубовија – Пецка – Осечина.

чина; Рогачица – Дебело брдо – Ваљево; Бајина Башта – Кадињача – Ужице; Кокин брод – Чајетина – Ужице. Осим ових генералштабних путовања изведена су и два велика маневра на овим правцима: Београд – Раља – Топола – Крагујевац и Обреновац – Уб – Ваљево.

Најзад, одмах после анексије Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске, тадашњи начелник српског Главног генералштаба, генерал Радомир Путник, са својим помоћником пуковником Живојином Мишићем, извео је једно путовање са свим командантима дивизијских области и њиховим начелницима штабова на правцу: Лозница – Јаребице – Завлака – Осечина – Ваљево.¹²

На новим претпоставкама за израду ратних планова против Турске, Бугарске и Аустроугарске почело се, према сведочењу војводе Живојина Мишића, радити у српском Главном генералштабу у јесен 1903. године, под руководством генерала Радомира Путника. Као основа коришћени су ранији елаборати о концентрацији војске на разним фронтovima које је у своје време разрађивао генерал Димитрије Цинцар-Марковић.

У току зиме 1903/1904. године довршена је према истом извору прва, главна претпоставка концентрације трупа против Турске, а на осталима (према Аустрији и Бугарској) отпочео је рад. На претпоставци концентрације трупа у случају рата са Аустроугарском радио је генералштабни пуковник Живојин Мишић све до његовог пензионисања у априлу 1904. године.¹³ У Оперативном одељењу Главног генералштаба План концентрације трупа према северном и западном фронту (Аустроугарска) био је завршен у току 1905. године. Тај план ће наредних година бити стално допуњаван.¹⁴ На убрзавање радова по овом питању утицао је царински рат између Аустроугарске и Србије (тзв. „Свињски рат“) који је указивао

12 *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца*, књ. I, издање Главног Генералштаба, Београд, 1924. (Даље: ВРС, I, Београд, 1924), стр. 25–26.

13 Живојин Мишић, *Моје усомене* (приредио Саво Скоко), БИГЗ, Београд, 1981³, стр. 232–233.

14 *Преглед рада Операцијског одељења Главног генералштаба од 1906. до 1911. године*; ВА, п. 2, к. 2, ф. 3, р.б. 43/1, лист. 43, 44, 45.

на додатно погоршање односа између две суседне државе, жељу Србије за економским и политичким осамостаљивањем као и на жељу суседне монархије да је у томе спречи и задржи у зависном положају. У јачем или слабијем интензитету Царински рат је трајао од 1906. до 1911. године.¹⁵ Као последица тога од 1907. почело се са детаљном разрадом пројекта ратног плана према Аустроугарској. У изради је био пројекат распореда трупа за заштиту мобилизације и концентрације трупа према Аустроугарској.¹⁶ Већ 1908. устаљен је израђени план концентрације српске војске за случај рата са Аустроугарском. Устаљен је прегледан и одобрен план заштите мобилизације и концентрације српске војске и израђен је распоред за заштиту жељезничке пруге и магацина за случај рата са Аустроугарском.¹⁷ У виду елабората израђени су и *Распоред трупа III позива за осигурање границе, Маршевски планови за концентрацију војске за случај рата са Аустроугарском и Уређење позадине*,¹⁸ тако да се може рећи да је 1908. године овај ратни план и дефинитивно утврђен.

Од те године почело се и са радом на утврђивању северног и западног фронта и с тим у вези одређене су комисије за утврђивање Београда, Обреновца, Скеле, Уба, Крупња, Пецке, Зворника, Лознице, Бајине Баште, Рогачице, Јакаља, Шапца и Мачванског Кључа.¹⁹ Овај план биће касније делимично допуњаван у складу са новим чиниоцима који су у међувремену настали као последице балканских ратова и промена у доктрини српске војске.

Погоршање односа са Аустроугарском имало је утицаја и на разраду за Србију у том тренутку много важнијег ратног плана за рат против Турске. Последица тога била је израда треће комбинације ратног плана против Турске за евентуал-

15 О Царинском рату више у: Димитрије Ђорђевић, *Царински рат између Аустроугарске и Србије 1906–1911*, Историјски институт, Београд, 1962; Владимир Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Библиотека града Београда, 1992.

16 *Преглед рада Операцијског одељења Главног ђенералштаба од 1906. до 1911. године*; ВА, п. 2, к. 2, ф. 3, р.б. 43/1, лист 45.

17 *Исто*, лист 46.

18 *ВРС*, I, стр. 26-29.

19 *Исто*, лист 64.

не операције у 1912. години. Из прегледа концентрације трупа из треће комбинације генерала Радомира Путника, према којој је значајан део српских снага издвојен за опрез према Аустроугарској, види се да се рачунало и са тим да Аустроугарска неће остати неутрална, већ ће се укључити у рат на страни Турске и напасти северну границу Србије.²⁰

СРПСКИ РАТНИ ПЛАН ПРОТИВ АУСТРОУГАРСКЕ

Ратни план према Аустроугарској израђен је на основу вероватног односа снага у случају рата између Србије и Аустроугарске и закључака добијених претходно поменутих генералштабним путовањима и маневрима, као и географско-стратегичком студијом како српске тако и аустроугарске територије, а нарочито железничке мреже Аустроугарске монархије. Овај план разрадили су тадашњи начелник Главног Генералштаба генерал Радомир Путник и његов помоћник пуковник Живојин Мишић. (слика 4)

Слика 4:

Творци српског ратног плана против Аустроугарске
Радомир Путник и Живојин Мишић

20 Детаљније у: Н. Б. Ракочевић, *нав. дело*, стр. 218–224.

Српски Главни генералштаб пошао је од претпоставке да ће се главне аустроугарске снаге концентрисати на фронту Ковин – Панчево – Земун – Бољевци за дејство најважнијим – великоморавским правцем. Веровало се да ће непријатељ једну помоћну снагу концентрисати на фронту Купиново – Митровица – Бијељина – Козлук за обухватно дејство дринско – савским операцијским правцем, а другу помоћну снагу на фронту Сребреница – Вишеград за дејство западноморавским правцем.²¹

На горе постављеној основној идеји, разрада плана текла је углавном на следећи начин:

- Као главна операцијска зона за наступање главних аустроугарских снага узет је појас који са фронта Обреновац – Београд – Пожаревац води ка фронту Горњи Милановац – Крагујевац – Багрдан – Велики Поповић, па је на том простору предвиђена концентрација главнине српских снага. Као најподеснија операцијска основица на овој просторији узета је линија: Стари Ацибеговац – Паланка – Топола – Аранђеловац – Даросава – Лазаревац, на којој се, под заклоном граничних препрека реке Саве и Дунава и под заштитом напред истурених првих мобилисаних јединица имала извршити концентрација главних снага.
- Као помоћне операцијске зоне за наступање помоћних аустријских снага предвиђене су једна са фронта Зворник – Лозница – Шабац – Обреновац ка Ваљево и друга са фронта Бајина Башта – Мокра Гора ка Ужицу, тако да је концентрација помоћних снага предвиђена за одбрану Ваљева и Ужица под заклоном граничних препрека Саве и Дрине и под заштитом напред истурених најближих првих мобилисаних јединица.²²

Формација српских армија – На основу напред изнетих вероватних операцијских зона за наступање главне и помоћних снага аустроугарске војске предвиђено је формирање свих трупа I и II позива српске војске у следеће јединице:

21 Милан Раденковић, *Церска операција 1914*, Војноиздавачки завод, Београд, 1953, стр. 55.

22 ВРС, I, стр. 26–27.

- I армија састава: Коњичка дивизија, Тимочка дивизија I позива, Тимочка дивизија II позива, Дунавска дивизија II позива (Браничевски одред), Моравска дивизија II позива, шест дугачких топова калибра 120 mm и један брзометни хаубички дивизион калибра 120 mm.
- II армија састава: Моравска дивизија I позива, Комбинована дивизија I позива, Шумадијска дивизија I позива, Дунавска дивизија I позива, шест дугачких топова калибра 120 mm и једна чета резервног инжењеријског батаљона (која се придодаје дивизији у Лазаревцу).
- III армија састава: Дринска дивизија I позива (без IV пешадијског пука), Дринска дивизија II позива (без IV пешадијског пука), 3. прекобројни пук I позива, V и VI пешадијски пук III позива (који осигуравају границу), Допунски батаљон Дринских дивизија I и II позива, један брзометни хаубички дивизион калибра 120 mm, четири дугачка топа калибра 120 mm, један „Дебанжов“ пољски дивизион позицијских топова (три пољске позицијске батерије топова типа *De Bange*), један брдски брзометни дивизион, један део резервне муницијске колоне, један део главног интендантског воза и Резервни инжењеријски батаљон (без једне чете).
- Ужичка војска састава: Шумадијска дивизија II позива, Ужичка бригада (IV пешадијски пук I и II позива),²³ IV пешадијски пук III позива (који осигурава границу), један брзометни дивизион, један брдски „Дебанжов“ дивизион, један пољски „Дебанжов“ дивизион (три батерије).
- Браничевски одред састава: Дунавска дивизија II позива (VIII пешадијски пук II позива и IX пешадијски пук I и II позива)²⁴

Последња измена у формацији извршена је пред само отпочињање ратних дејстава, када су у састав српских армија уврштена и четири четничка (герилска) одреда.²⁵ На распола-

23 Изузети из Дринске дивизије I и II позива.

24 ВРС, I, стр. 27–28.

25 Наредба Обр. 577 штаба српске Врховне команде о формирању четничких одреда, Крагујевац, 4. август 1914. године; ВА, п.3, к. 93, ф.1, р.б. 4/11; исто и:

гању Врховне команде биле су према плану све остале јединице и установе, које нису у саставу горе наведених јединица.²⁶

Концентрација српских армија – За концентрацију ових армија одређене су следеће области:

- I армија концентрише Тимочку дивизију I и II позива и Моравску дивизију II позива и армијску артиљерију у простору: Стари Аџибеговац – Паланка – Топола – Рача под заштитом Браничевског одреда (Дунавска дивизија II позива),²⁷ која има да брани гранични одсек од Голуп-

Југословенски добровољци 1914/1918 – Зборник докумената (приредио Никола Б. Поповић), Удружење добровољаца 1912–1918 – ИРО Графос, Београд, 1980, документ број 3, стр. 6–8; Према тој наредби формиран су: *Златиборски четнички одред* јачине три чете (укупно 750 људи), чији је реон дејства био од црногорске границе до Медведника; *Јадарски четнички одред* од две чете (јачине укупно 500 људи) са рејоном дејства северно од Медведника, а између река Колубаре, Саве и Дрине); *Руднички четнички одред* (јачине 500 људи) са рејоном дејства између Мораве и Колубаре; и *Горњачки четнички одред* (јачине 500 људи) са рејоном дејства на десној обали Мораве. Задатак ових одреда, чији је начин борбе герилски, био је да у случају српске офанзиве организују народни устанак на аустроугарској територији, узнемиравају непријатељске трупе, нападају на непријатељске транспорте, комуникације и етапне станице, кваре и руше комуникације (пруге, тунеле, мостове, вијадукте, веће станице), телефонске и телеграфске линије... У случају српске дефанзиве задатак им је био да се неопажено убаце у непријатељску позадину и врше исте герилске акције као и у случају српских офанзивних дејстава.

26 *ВРС*, I, стр. 27–28; Према почетном операцијском плану из августа 1914. године на расположењу Врховне команде стајале су у позадини следеће трупе и установе: Градски артиљеријски пук и опсадни артиљеријски парк, један брзометни хаубички дивизион 120 mm, Трећи брдски брзометни дивизион, Резервне трупе (регрути): Ниш, Крушевац, Крагујевац, Трупе Нових области, III позив свих дивизија на позадној просторији и изван број допунских батаљона, Минерска чета, Жељезничка команда, Главни интендантски воз, Пиротехнички полубатаљон, Велики мостови трен, Аеропланска ескадра, Балонско одељење, Санитетски железнички возови № 1–5, Резервни инжењеријски батаљон, V одељење резервне муницијске колоне, Коњски депо, Главна Војна пошта (Живко Павловић, *Битка на Јадру августа 1914. године*, Макарије, Београд, 1924, стр. 95–96).

27 Браничевски одред требало је да чине Дунавска дивизија II позива са три дивизиона артиљерије и два пешадијска пука III позива. Када је завршена концентрација српске војске, 9. септембра 1914. године Браничевском одреду поред наведених јединица придодати су и IX пешадијски пук I позива из Дунавске дивизије I позива, један ескадрон коњице III позива и један авион. Јачијна одреда износила је 20 батаљона пешадије, 12 митраљеза, три ескадрона коњице шест пољских брзометних батерија (24 оруђа), три пољске по-

ца до ушћа Мораве и под заштитом Коњичке дивизије која има да брани гранични отсек од ушћа Мораве до Гроцке. Штаб армије у Рачи.²⁸

- II армија концентрише Моравску дивизију I позива, Комбиновану дивизију I позива и Шумадијску дивизију I позива у простору: Аранђеловац – Даросава – Лазаревац, под заштитом Дунавске дивизије I позива, која има да брани гранични одсек од Гроцке до ушћа Колубаре.²⁹ Штаб армије: Аранђеловац. Њена улога у односу на I и III армију била је маневарска.³⁰
- III армија концентрише Дринску дивизију I позива код Ваљева, под заштитом Дринске дивизије II позива, која има да брани гранични отсек од ушћа Вукодраже у Саву па до Љубовије на Дрини. У овом циљу Дринска дивизија II позива има образовати Шабачки одред за одбрану отсека од ушћа Вукодраже у Саву до Самуровића аде на Дрини и Лознички одред за одбрану отсека од Самуровића аде до Зворника.

За везу између Дунавске дивизије I позива и Дринске дивизије II позива, као и за одбрану отсека од ушћа Колубаре до ушћа Вукодраже у Саву, има се образовати

зицијске батерије система *De Bange* (18 оруђа) и један авион (Ж. Павловић, *Битка на Јадру*, стр. 66, 80–81).

- 28 Укупна јачина I српске армије на дан 9. августа 1914. године износила је 61 батаљон пешадије (од којих један батаљон III позива), Горњачки четнички одред (500 људи), 72 митраљеза, 28 ескадрона коњице, 29 пољских брзометних батерија, четири пољске дебанжове батерије, четири цеви дугачких топова 120 mm, један брзометни хаубички дивизион и један авион (Ж. Павловић, *Битка на Јадру*, стр. 83–84).
- 29 Истакнуту групу (Београд) за одбрану границе према почетном оперативном плану од августа 1914. године чинили су Дунавска дивизија I позива, Армијска коњица (коњичка бригада привремено формирана из дивизијских коњица свих дивизија из II армије и једног вода Шумадијског пољског артиљеријског пука) и трупе III позива са две пољске дебанжове батерије. (Ж. Павловић, *Битка на Јадру*, стр. 84).
- 30 Укупна јачина II српске армије на дан 9. августа 1914. године износила је 64 батаљона пешадије I позива, Руднички четнички одред (500 људи), 76 митраљеза, 10 ескадрона коњице, 23 пољске брзометне батерије, четири пољске дебанжове батерије, четири батерије брзометних хаубица 120 mm, четири цеви дугачких топова 120 mm, једна спорометна хаубичка батерија и једна мерзерска батерија (шест оруђа). (Ж. Павловић, *Битка на Јадру*, стр. 87).

Обреновачки одред. Тако исто предвиђено је осигурање слабијим одредима правца Љубовија – Крупањ и Рогачица – Ваљево,³¹ којима је одржавана у исто време веза између III армије и Ужичке војске. Штаб армије: Ваљево.³²

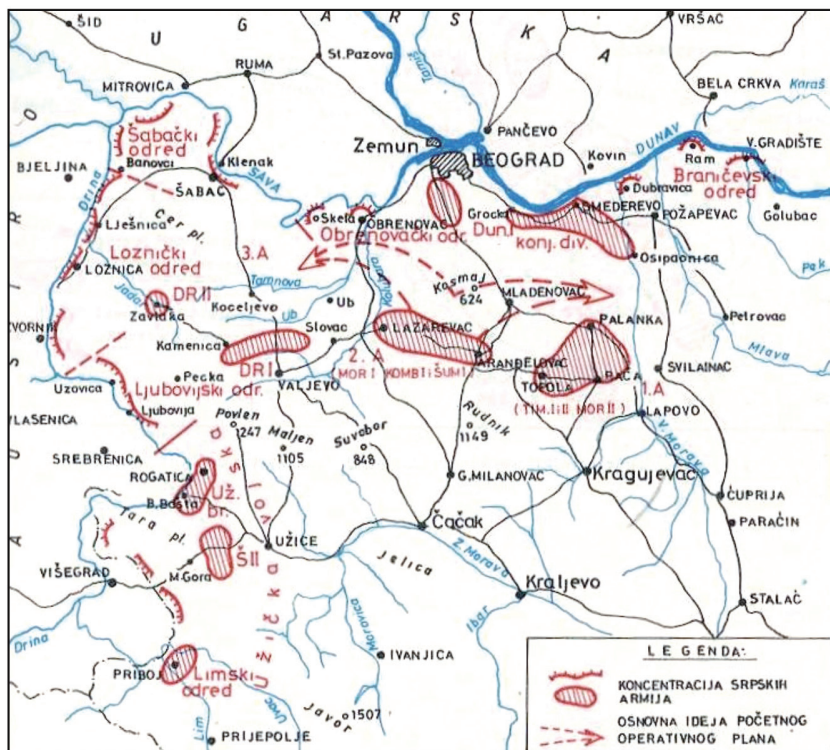
- Ужичка војска концентрише Шумадијску дивизију II позива код Ужица, под заштитом Ужичке бригаде, која има да брани гранични отсек од Рогачице до Мокре Горе закључно. Када је Србија проширена после Балканских ратова и добила заједничку границу са Црном Гором, предвиђен је и Лимски одред,³³ који има да брани гранични отсек према Босни од Мокре Горе до тромеђе српско-босанско-црногорске.³⁴

Одред код Доњег Милановца био је одређен за одбрану прелаза преко Дунава као и правца који води Поречком реком ка Зајечару и долини Тимока.³⁵ (карта 1)

-
- 31 У складу са првобитним операционим планом образовани су у августу 1914. године као слабији одреди још Љубовијски одред и Одред на Дебелом брду.
- 32 Укупна јачина III армије на дан 9. августа 1914. године износила је 55 батаљона пешадије (од тога 20 батаљона I позива, 17 батаљона II позива и 18 батаљона III позива), Јадарски четнички одред (500 људи), 40 митраљеза, осам ескадрона коњице, 14 пољских брзометних батерија, три брдске брзометне батерије, 11 пољских позицијских батерија система *De Bange*, две хаубичке брзометне батерије и четири цеви дугачких топова 120 mm (Ж. Павловић, *Битка на Јадру*, стр. 92)
- 33 Јачина Лимског одреда била је 6½ батаљона са пет митраљеза.
- 34 Укупна јачина Ужичке војске на дан 9. августа 1914. године износила је 30½ батаљона пешадије (пет кадровских батаљона, четири батаљона I позива, 16 батаљона II позива и пет и по батаљона III позива), Златиборски четнички одред (750 људи), 24 митраљеза, три коњичка ескадрона, четири брдске брзометне батерије, три брдске батерије система *De Bange* и три пољске позицијске батерије система *De Bange*. (Ж. Павловић, *Битка на Јадру*, стр. 94)
- 35 Одред је према операцијском плану из августа 1914. године чинио XIII пешадијски пук III позива (без једног батаљона) са једном пољском батеријом система *De Bange*. (Ж. Павловић, *Битка на Јадру*, стр. 68)

Карта 1:

Српски ратни и почетни оперативни план 1914. године

Концентрација целокупне српске оперативне снаге била је тако предвиђена на линији Свилајнац – Смедеревска Паланка – Аранђеловац – Лазаревац – Ваљево. Како констатује Живко Павловић, та линија била је одаљена од граничног фронта и налазила се на оним подручјима где брдовито и брежуљкасто (маневарско) земљиште прелази у планинско, тако да је била маркантна и довољно јака. Источно је била наслоњена на масив планине Бењанице, а западно на масив планине Медведник, па су на тај начин њени бокови били веома добро наслоњени и обезбеђени. Фронт ове линије одговарао је снази српске оперативне војске, био је јак по природи, имајући поред омањих наслона још један јак наслон на масив планина Букуље и Венчаца (у чијој се непосредној близини налази и

масив планине Рудник) и затвара најважније правце који са севера и северозапада воде ка југу у срце Србије. Осим тога та линија за концентрацију је имала довољну дубину што је давало могућност за несметан размештај српске оперативне војске и задовољење свих њених потреба.

Испред те линије за концентрацију налазио се врло јак гранични фронт, који су чиниле веома јаке и озбиљне препреке какве су реке Дунав и Сава, на удаљености од појединих тачака концентрацијске линије око 40, 50 и 60 km, што је давало довољно простора и времена за маневрисање из дубине у потребним правцима, док је рељеф земљишта и његова проходност пружала могућности за то.

За осматрање и непосредну одбрану граничног фронта, као и ради заштите концентрације, поред трупа III позива одређених раније за ту намену, били су истурени у потребним правцима на појединим важним тачкама за прелаз на Дунаву, Сави и Дрини још и поједини *здружени одреди* чији је задатак био одбрана и заштита важних праваца који са граничног фронта воде у зону концентрације српске оперативне војске и стварање потребног времена за завршетак концентрације.³⁶

Према свему изнесеном српски ратни план заснивао се на стратегијском дочеку, који је српска Врховна команда сматрала најприкладнијим обликом за сачекивање концентричне аустроугарске офанзиве на широком фронту и више одвојених праваца. Наступање главних аустроугарских снага очекивало се са севера, преко Дунава и доњег тока Саве, а помоћних из Босне, према Ваљеву и Ужицу. Око 3/4 снага било је груписано за одбрану Дунава и Саве а 1/4 за одбрану Саве и Дрине. И поред таквог распореда снага ратни план био је еластичан јер српска II армија је добила маневарску улогу за извођење противудара у бок непријатеља који би напао I или III армију.

36 Ж. Павловић, *Битка на Јадру*, стр. 65–66.

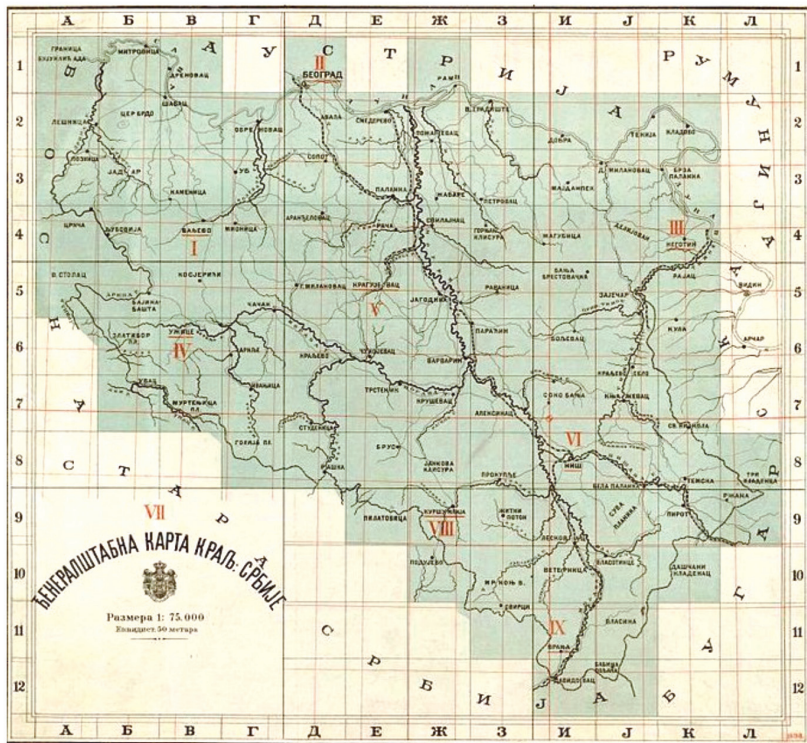
СПОЉНОПОЛИТИЧКИ И ГЕОГРАФСКО-СТРАТЕГИЈСКИ ЕЛЕМЕНТИ ОД УТИЦАЈА НА РАТНИ ПЛАН ПРЕМА АУСТРОУГАРСКОЈ

На карактер српског ратног плана имали су утицаја географско-стратегички положај Краљевине Србије на северо-западном фронту, однос снага у сразмери са потенцијалним противником,³⁷ развијеност и усмереност саобраћајних а пре свега железничких комуникација обеју страна као и то да ли ће се Србија у потенцијалном рату борити сама или у савезу са једном или више великих сила.

Географско-стратегички положај Србије према Аустроугарској био је неповољан јер је она са севера и запада била обухваћена њеном територијом на граничном фронту дужине од око 600 km. То је омогућавало аустроугарској војсци да свеобухватним дејствима са територије Јужне Угарске и Босне и Херцеговине долинама Велике Мораве, Колубаре, Јадра и Западне Мораве дејствује ка стратегичким објектима од виталног значаја у централној Србији. Делимично олакшавајућу околност представљале су велике граничне реке као природне препреке и то Дунав и Сава на северном фронту и Дрина на западном фронту, захваљујући којима је било могуће нешто успешније организовати одбрану. (*карта 2*)

37 Аустроугарска војска је у случају рата могла мобилисати 18 корпуса у чији састав је улазило 50 пешадијских дивизија, 19 самосталних пешадијских бригада, пет самосталних брдских бригада, 14 маршевских бригада и 11 коњичких дивизија. Бројно стање војске по окончању мобилизације износило је 1094½ батаљона, 425 ескадрона коњице, 483 артиљеријске батерије и 155 инжењеријских чета, односно укупно 3.350.000 људи, од чега 1.421.250 у оперативним јединицама, 400.000–600.000 у позадинским јединицама и око 1.350.000 људи на располагању за попуњу губитака. (*Österreich-Ungarns letzter Krieg*, Bd. I, Verlag der Militärwissenschaftlichen Mitteilungen, Wien, 1931, S. 80).

Карта 2:
 Географско-стратегијске предиспозиције ратног плана
 према Аустроугарској (према Генералштабној карти
 Краљевине Србије 1892.)

Густина и правци аустроугарске железничке мреже северно од Саве и Дунава давали су могућност аустријском Генералштабу да одмах по објави рата заузме Београд и затим користећи се долинама Мораве и Колубаре изврши продор у дубину српске територије и заузме Крагујевац где се налазио главни српски арсенал.³⁸ (карта 3) Са друге стране Србија је располагала само једном значајнијом пругом (Београд – Ниш одакле се рачвала ка Бугарској и Солуну) пропусне моћи од

38 Jonathan Gumz, “The Habsburg Empire, Serbia and 1914: The Significance of the Sideshow”, 1914: *Austria – Hungary, the Origins, and the First Year of World War I* (Edited by Günter Bischof, Ferdinand Karhofer, Samuel R. Williamson, Jr.), *Contemporary Austrian Studies*, Vol. 23, University Press, Innsbruck, 2014, pp. 129–130.

око 70 возова дневно. Олакшавајућа околност за српску војску била је та што се од 11 по формацији предвиђених пешадијских дивизија њих шест образовало на територији северне Србије (Дунавска I и II позива, Шумадијска I и II позива и Дринска дивизија I и II позива) тако да су се до концентрацијске просторије могле пребацити и пешке.

Карта 3:
Железничка мрежа Аустроугарске у односу
на територију и железничку мрежу Србије

На ратни план утицао је и спољнополитички положај Краљевине Србије која није била ни у каквим формалним савезничким односима са силама Антанте, па ни са Русијом која је сматрана српским заштитником у међународним односима.³⁹ Иако су у руски ратни план у новембру 1912. године под француским утицајем унете допуне које су се односиле на Србију и Ставка (руска Врховна команда – прим. Д. Д.) прихватила као основно начело за вођење сопствених операција ратну ситуацију Србије у односу на Аустроугарску, односе између војних руководстава двеју земаља из тог периода ка-

39 Petar Tomac, *Prvi svetski rat 1914–1918*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1973, str. 48.

раактерише одсуство било какве усклађености. (слика 5) Тако, на пример, у ратној игри која је прорађивана у пролеће 1914. године у штабу Кијевског војног округа и којом су се разрађивала питања наступања четири армије југозападнoг фронта против Аустроугарске, о Србији се још увек ништа није говорило.

Слика 5:
Заседање руске Врховне команде (Ставке)

Ово показује да у главе руских виших команданта још увек није продрла идеја о сарадњи са Србијом као са савезницом. У првобитном операционом плану за југозападни фронт није се допуштала ни помисао о наступању било каквих руских снага из Галиције преко Карпата у Угарску, у сусрет Србима. Координација у плановима између српског и руског генералштаба до тада није постојала.⁴⁰ За Србију је пуна подршка Русије у случају уласка у рат постала чињеница тек након одговора руског цара Николаја II од 14/27. јула 1914. на писмо

40 „Професор Војне академије Максимовић о војним везама и односима Србије и Русије (1806–1917)“, *Руска војна помоћ Србији за време Првог светског рата* – Зборник докумената (приредили А. Тимофејев и Д. Кремић), Институт за новију историју Србије, Београд, 2014, стр. 84–85.

српског принца-регента Александра у којем је изнето да и ако се не успе у најискренијој жељи да се спречи проливање крви „ни у том случају Русија неће напустити Србију“ пред притицима Аустроугарске.⁴¹

Ни на Балкану Србија није имала формалних савезника који би јој притекли у помоћ у случају рата са северним суседом. Споразум са Бугарском из 1912. године који је Србији обезбеђивао помоћ од 200.000 бугарских војника у случају рата са Аустроугарском⁴² престао је да важи као последица Другог балканског рата (1913). Румунија, српска савезница из тог рата, била је формално савезник Аустроугарске, а за Грчку је *casus foederis* наступао тек са нападом Бугарске.⁴³ Као једини верни савезник остала је војнички недовољно јака Црна Гора, која је била решена да дели судбину целокупног српства. Када је након балканских ратова успостављена заједничка граница између Србије и Црне Горе модификацијом ратног плана, било је предвиђено формирање Лимског одреда ради повезивања србијанског и црногорског фронта.⁴⁴ Територијално проширење које је Србија задобила у балканским ратовима такође је имало утицаја на оперативно планирање. На новоприкљученим територијама национално свесно српско становништво чинило је у најбољем случају 25% од укупног броја становника па је Србија ради осигурања мира у позадини морала на тим просторима држати значајне војне снаге, како због опасности из правца независне Албаније, тако и из правца Бугарске незадовољне територијалним разграничењем у Македонији.⁴⁵ И одредбе Цариградског уговора о миру

41 „Telegramme de S.M. Nicolas II de Russie á S.A.R. le Prince Alexandre de Serbie en date 14 julliet 1914.“, *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књига VII, свеска 2, Српска академија наука и уметности, Одељење историјских наука, Београд, 1980, документ број 604, стр. 691–692.

42 Комплетан текст војне конвенције између Србије и Бугарске видети у: *Први балкански рат 1912/1913 (операције српске војске)*, Војноисторијски институт, Београд, 1959, стр. 113–117.

43 Комплетан текст војне конвенције између Србије и Грчке видети у: Саво Скоко, *Други балкански рат 1913. године*, 1, Војноисторијски институт, Београд, 1968, стр. 409–413.

44 Ж. Павловић, *Битка на Јадру*, стр. 94.

45 Милош Јагодић, *Нови крајеви Србије (1912–1915)*, Филозофски факултет, Београд, 2013, стр. 115–152.

са Турском биле су ограничавајуће у смислу спровођења мобилизације муслиманског становништва на тим просторима па је Србија и поред територијалног проширења за случај рата против Аустроугарске могла ангажовати само трупе предвиђене првобитним нацртом ратног плана из 1908. године. Како закључује Петар Томац, Србија је због тога морала рачунати само на сопствене снаге, а њен ратни план могао је бити само дефанзиван.⁴⁶ Од тога се могло одступити само у случају ако би Србија била у савезу са неком великом силом, или више њих, те да су прилике то дозволиле, односно налагале да српска војска пређе у офанзиву. До објаве рата таква могућност није била дефинитивно стављена у изглед српском Главном генералштабу. Због тога је основна идеја српског ратног плана према Аустроугарској била: *дражати се одбране док се политичка и стратегијска ситуација не разјасни, а тада дејствовати према ситуацији.*

На крају може се закључити да су на дефанзивни карактер српског ратног плана против Аустроугарске, поред географско-стратегијског положаја Србије према Аустроугарској и међусобног односа снага великог утицаја имале геополитичке прилике у Европи тога доба и чињеница да Србија формално није припадала ни једном од два савеза који ће се сукобити у Великом рату.

Dalibor Denda

GEOPOLITICAL SITUATION IN EUROPE AND SERBIAN WAR PLAN 1914

Resume

War planning as a part of peace-time preparation of Armed Forces for different war scenarios was introduced within European armies during the second part of 19th century. Serbian Main General Staff started with this kind of war pre-

46 P. Tomac, *Prvi svetski rat 1914–1918*, str. 48.

paration in 1895. Until 1898 Serbia got its first war plans for case of hostilities against Ottoman Empire and Bulgaria. War plan against Austria-Hungary was in delay because of Secret Convention (1881) thanks to which no one in Serbia expected dangerous from the Austrian side. This kind of military thinking existed until the so called Customs war or the Pig war (1906–1911) between two neighboring countries. Basic version of Serbian war plan against Austro-Hungary was created in 1908 and partly changed in accordance with geopolitical shifts as a consequence of the Balkan wars (1912–1913). Taking into consideration the development of Austro-Hungarian railroads network and the most comfortable direction of possible invasion, Serbian General Staff decided to concentrate the majority of its forces in the Northern Serbia defending the Great Morava valley direction. Serbian General Staff could not count with great certainty with the support of an allied country during the implementation of this plan because, at the time, Serbia did not have any agreement with the Entente countries. Russian support was a fact for Serbian Government and the Main General Staff just after the Russian Tsar assured it on July 27th 1914. In the Balkans Serbia also did not have any liable ally except weakened Montenegro. Serbian ally from the 1st Balkan war – Bulgaria was now on the opposite side as a consequence of the Second Balkan war. Romania, a Serbian ally from the Second Balkan war was at the same time formally an ally of the Austria-Hungary and a Greek military support to Serbia was an option only in case of a Bulgarian attack. According to main operational idea, the Serbian war plan was defensive but also flexible because the Serbian 2nd army got the role of maneuvering force having the possibility to intervene on the front of Serbian 1st or 2nd army in case of danger. The history of the development of Serbian war planning against Austria-Hungary, finally implemented in 1914, show that the war against the mighty Austria-Hungary was for Serbia the least favorable option.

Key words: Serbia, Austria-Hungary, War plan, Geopolitics, Customs War, First World War.

ЛИТЕРАТУРА

- Наредба Обр. 577 штаба српске Врховне команде о формирању четничких одреда, Крагујевац, 4. август 1914. године*; ВА, п.3, к. 93, ф.1, р.б. 4/11; исто и: *Југословенски добровољци 1914/1918 – Зборник докумената* (приредио Никола Б. Поповић), Удружење добровољаца 1912–1918 – ИРО Графос, Београд, 1980, документ број 3, стр. 6–8.
- Предлог за генералштабно путовање 1883. године*; Војни архив Београд, пописник 1, кутија 4, фасцикла 1, редни број 9/1.
- Преглед рада Операцијског одељења Главног ђенералштаба од 1906. до 1911. године*; ВА, п. 2, к. 2, ф. 3, р.б. 43/1.
- Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца*, књ. I, издање Главног Ђенералштаба, Београд, 1924.
- Грујић, Сава, *Сливница. Рат Србије и Бугарске 1885. године*, Штампарија Задруге штампарских радника, Београд, 1887.
- Gumz, Jonathan, “The Habsburg Empire, Serbia and 1914: The Significance of the Sideshow”, *1914: Austria – Hungary, the Origins, and the First Year of World War I* (Edited by Günter Bischof, Ferdinand Karhofer, Samuel R. Williamson, Jr.), *Contemporary Austrian Studies*, Vol. 23, University Press, Innsbruck, 2014, pp. 127–142.
- Groß, Gerhard P., *Mythos und Wirklichkeit. Geschichte des operativen Denkens im deutschen Heer von Moltke d.Ä. bis Heusinger*, Ferdinand Schöningh, Paderborn, 2012.
- Ђорђевић, Владан, *Историја српско-бугарског рата: 1885*, 1 (Од Пирота до Сливнице), Издање Задужбине И. М. Коларца, Београд, 1908.
- Ђорђевић, Димитрије, *Царински рат између Аустроугарске и Србије 1906–1911*, Историјски институт, Београд, 1962.
- Ђорђевић, Димитрије, „Немирне године и везивање за Аустро-Угарску“, у: *Историја српског народа*, VI–1, СКЗ, Београд, 1994, стр. 50–94.
- Ehlert, Hans, Epkenhans, Michael, Groß, Gerhard, P., *Der Schlieffenplan. Analysen und Dokumente*, Militärgeschichtliches Forschungssamt und Ferdinand Schöningh, Paderborn 2006.
- Здравковић, Милета, „Узроци неуспеха Тимочке дивизије I позива при прелазу преко реке Саве 6. септембра 1914. године“,

- Ратник*, XI, Историјско одељење Главног генералштаба, Београд, 1934, стр. 10–26.
- Јагодић, Милош, *Нови крајеви Србије (1912–1915)*, Филозофски факултет, Београд, 2013.
- Јовановић, Слободан, *Влада Милана Обреновића*, II, Геца Кон, а.д, Београд, 1927.
- Милићевић, Милић, Поповић, Љубодраг, *Генерали војске Кнежевине и Краљевине Србије*, Војноиздавачки завод, Београд, 2003.
- Мишић, Живојин, *Моје успомене* (приредио Саво Скоко), БИГЗ, Београд, 1981.
- Österreich-Ungarns letzter Krieg*, Bd. I, Verlag der Militärwissenschaftlichen Mitteilungen, Wien, 1931.
- Павловић, Живко, *Битка на Јадру августа 1914. године*, Макарије, Београд, 1924.
- Први балкански рат 1912/1913 (операције српске војске)*, Војноисторијски институт, Београд, 1959.
- „Професор Војне академије Максимовић о војним везама и односима Србије и Русије (1806–1917)“, *Руска војна помоћ Србији за време Првог светског рата* – Зборник докумената (приредили А. Тимофејевић и Д. Кремић), Институт за новију историју Србије, Београд, 2014, стр. 53–103.
- Раденковић, Милан, *Церска операција 1914*, Војноиздавачки завод, Београд, 1953.
- Ракочевић, Новица Б., *Ратни планови Србије против Турске од војводе Карађорђа до краља Петра*, Штампарија „Давидовић“, Београд, 1933.
- Ратковић-Костић, Славица Б., *Европеизација српске војске 1878–1903*, Војноисторијски институт, Београд, 2007.
- Скоко, Саво, *Други балкански рат 1913. године*, I, Војноисторијски институт, Београд, 1968.
- „Telegramme de S.M. Nicolas II de Russie á S.A.R. le Prince Alexandre de Serbie en date 14 julliet 1914.“, *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књига VII, свеска 2, Српска академија наука и уметности, Одељење историјских наука, Београд, 1980, документ број 604, стр. 691–692.
- Томас, Петар, *Ratovi i armije XIX veka*, Војноиздавачки завод, Београд, 1968.

Томас, Petar, *Prvi svetski rat 1914–1918*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1973.

Ђоровић, Владимир, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Библиотека града Београда, 1992.

Чубриловић, Васа, Ђоровић, Владимир, *Србија од 1858 до 1903*, Геца Кон, а.д, Београд, 1938.

Šarošnjičkov, Boris. M, *Mozak armije*, Vojno delo, Beograd, 1964.

ГЕНЕРАЛ ДРАГУТИН МИЛУТИНОВИЋ О ОПЕРАЦИЈАМА УЖИЧКЕ ВОЈСКЕ 1914. ГОДИНЕ**

Сажетак

У раду се, на основу до сада мање познатих мемоарских и дневничких казивања генерала Драгутина Милутиновића, анализирају поједини мање истраживани и историографски осветљени аспекти операција Ужичке војске током 1914. године.

Кључне речи: *Србија, Први светски рат, Ужичка војска, Драгутин Милутиновић, Шумадијска дивизија, војне операције*

Приближавање стогодишњице почетка Првог светског рата и нов ревизионистички удар политички ангажоване историографије отворили су низ нових расправа о темама и проблемима везаним за узроке и ток Првог светског рата, а посебно за место и улогу Краљевине Србије у догађајима и процесима који су довели до отпочињања тог светског сукоба, те утицали на његово разбуктавање и усмеравали сâм ток рата. Поновно инсистирање на питањима за која се сматрало да су напорима генерација историчара добила своје одговоре, наметнуло је потребу новог враћања историјским изворима и сведоцима самих догађаја.

* Доцент на Филозофском факултету Универзитета у Београду.

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту „Срби и Србија у југословенском и међународном контексту: унутрашњи развитак и положај у европској – светској заједници“ (бр. 47027) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

У обиљу архивских извора српског порекла који су били доступни српским историчарима, истиче се низ заоставштина истакнутих српских политичара, дипломата и официра које поред личних докумената, преписке, понекад и дневничких и мемоарских записа крију и праве историографске драгуље. У низу оставштина познатих српских ратних команданата, по свом изворном богатству и разноликости истиче се оставштина генерала Драгутина Милутиновића¹ похрањена у пребогатој ризници Архива Српске академије наука и уметности.² Интелектуална снага генерала Милутиновића, његова видна улога у ослободилачким ратовима Србије, бистрина аналитичког ума искусног генералштабног официра, осећај и потреба да се бележе и анализирају догађаји из прошлости дају његовим списима посебну историјску вредност.

Дело генерала Милутиновића је мемоарско-историографског карактера. Писано је као бритака војна анализа догађаја на основу личних сећања, забележака, дневника, релација и разговора с учесницима збивања. Садржи живо ткање дешавања везаних за операције Шумадијске дивизије другог позива од њеног формирања након мобилизације током последњих дана јула и првих дана августа 1914, борби које је водила на Дрини, у источној Босни, одбрани Ужица и капије западног Поморавља и победоносне офанзиве децембарских дана 1914. Какав је однос према прошлости имао ђенерал Милутиновић види се и у његовом опхођењу према докумен-

- 1 *Драгутин Милутиновић* (Белошевац, Крагујевац, 28. IX 1865 – Београд, 5. I 1941) био је питомац 17. класе Ниже школе Војне академије и Николајевске генералштабне академије у Петрограду. До балканских ратова обављао је командне дужности у пешадији, закључно са положајем команданта пешадијског пука. Био је начелник одсека у Оперативном одељењу Главног генералштаба, начелник штаба дивизијске области и редовни професор Војне академије. На челу Спољног одсека Главног генералштаба био је од 1901. до 1902. и Извештајног одсека Главног генералштаба од 1906. до 1909. У балканским ратовима командовао је Тимочком дивизијом другог позива, а у Првом светском рату Шумадијском дивизијом другог позива, Албанским трупима, Вардарском дивизијом, Резервним трупима, Подофицирском школом у Бизерти, Другом добровољачком дивизијом у Русији и Јадранским трупима. После рата био је делегат Владе на Цетињу, инспектор пешадије, канцелар краљевих ордена и члан Војног савета. Пензионисан је 1927. године
- 2 Архив Српске академије наука и уметности, 11433, *Операције Шумадијске дивизије другог позива Народне војске од почетка рата 1914.г до априла 1915. године.*

тима као примарном историјском извору. Његовом заслугом сачувани су и похрањени у његову архивску заоставштину и документи који нису сачувани у Војном архиву, па тако данас представљају праву историографску ризницу. Тако су, захваљујући његовом труду, сачуване релације Шумадијске дивизије другог позива из новембра 1914. године³ и бележник Шумадијске дивизије другог позива.⁴

Поред дубинског прегледа и анализе самих дешавања на фронту, Милутиновић се потрудио и да сведе податке о губицима саме дивизије и направи прецизан попис страдалих и рањених официра дивизије. Генерал Милутиновић отворено и убедљиво пише и о дешавањима која су остала на маргинама историографије, неистражена и неосветљена, везана за учешће Срба и других Јужних Словена у аустроугарским војним снагама које су нападе Србију, страху и појавама дезертерства у српској војсци. Сем тога, он читаоцима нуди и портрете својих савременика, сабораца и људи које је у тим тренуцима сретао. Иако су често ти портрети обојени субјективном нотом, дају јасну слику о људима тог доба, њиховим врлинама, судбинама и слабостима.

Казивањима писаним „сувим“ језиком војника и историчара, генерал Милутиновић је настојао да напоре дивизије којом је командовао представи на начин јасан и разумљив просечном читаоцу, а да при томе ни у једном моменту није довео у питање научност, озбиљност и кредибилитет ни себе као аутора, ни дела које је написао. Он је као писац јасан и убедљив, строг у оценама, шкрт у похвалама, критичан према себи, надређенима и потчињенима. Није упао у замку робовања ауторитетима и војничкој хијерархији. Уздигавши се изнад уврежених митова и схватања тог доба, свом делу је дао посебан квалитет и учинио га незаобилазним за разумевање начина ратовања српске војске у Првом светском рату, операција које је Ужичка војска водила током прве године рата и доприноса Шумадинаца победи Србије и њене војске у Великом рату.

3 АСАНУ, 11433/4, *Релације Шумадијске дивизије другог позива из новембра 1914.*

4 АСАНУ, 11448, *Бележник Шумадијске дивизије другог позива из 1914/15.*

Формирању Шумадијске дивизије другог позива народне војске приступило се по објави мобилизације 29. јула 1914. године. У њен састав улазило је људство 31-38 година старости са територије Шумадијске дивизијске области. Формацијски, дивизију су чинили штаб, 10, 11. и 12. пешадијски пук (сваки јачине четири пешадијска батаљона и једно митраљеско одељење), брзометни артиљеријски дивизион од три батерије са по четири оруђа, коњички дивизион од два ескадрона, пионирски полубатаљон од две чете, телеграфско одељење, болничарска чета, три пољске војне болнице и колонска комора (мунициона колона, профијантска колона с пекарском, месарском и занатлијском четом, санитетска колона и војна пошта).⁵ Током саме мобилизације, јавили су се и проблеми с попуном дивизије наоружањем и неопходном војном опремом. Пешадијски пукови нису имали довољан број пушака, тако да је у сва три пешадијска пука недостајало око 2.500 пушака. Допунски батаљони су зато остали без оружја, па су упућени у позадину у састав Крушевачких резервних трупа. У артиљеријском дивизиону није било довољно коња, па је једна батерија кренула на концентрацијску просторију с воловском запрегом. Одећне опреме је било само за трећину људства. Остатак је ратовао у свом народном оделу. Логорске опреме готово да није ни било. Поједине јединице нису добиле ништа, а и оно што је добијено било је у врло лошем стању, неупотребљиво или на ивици употребљивости. Јединице нису биле попуњене ни потребном пионирском опремом. Резервне хране није било, већ је издаван само дневни оброк, док је санитетске опреме углавном било у довољним количинама. Проблем је представљала и комора пошто није било довољно запрежних кола нити коња, тако да муницијска и профијантска колона нису биле попуњене у потпуности. У недостатку коња и коњских кола употребљене су воловске запреге и воловска кола. Сем тога, није било ни резервног поткова што је умањивало покретљивост и борбену спремину јединице.⁶

Према српском ратном плану Шумадијска дивизија другог позива је била у саставу Ужичке војске под командом генера-

5 Живко Павловић, *Битка на Јадру 1914*, Графички завод Макарије, Београд, 1924, стр. 82.

6 *Исто*, стр. 59.

ла Милоша Божановића.⁷ Поред ње, Ужичку војску су чиниле и Ужичка бригада (4. пешадијски пук другог и трећег позива, 8 митраљеца и три батерије) под командом пуковника Ивана Павловића,⁸ Одред на Мокрој Гори (4. пешадијски пук првог позива и 1. брдски брзометни дивизион) потпуковника Душана Пурића⁹ и Лимски одред (4. и 5. кадровски пешадијски

7 *Милош Божановић* (Рајино село, 1863 – Београд, 1922). Завршио је 15. класу Ниже и 2. класу Више школе Војне академије. Као државни питомац био је на усавршавању у Русији од 1892. до 1894. године. При железничким јединицама руске војске. Од одласка на школовање у Русију био је командир у инжињерији и службовао при Географском одељењу Главног генералштаба. По повратку из Русије наставио је службу у инжињерији као командир чете и батаљона и начелник одсека у Главном генералштабу. Након Мајског преврата 1903. био је командант пешадијског пука, ађутант краља, помоћник команданта и командант Дунавске дивизијске области. У балканским ратовима је командовао Дунавском дивизијом првог позива. За успешно командовање дивизијом у Кумановској бици унапређен је у генералски чин. Министар војни је постао у реконструкцији Пашићевог кабинета јануара 1913. године. Истовремено је био и почасни ађутант краља. Оставку на положај министра је поднео у јануару 1914. године. У Првом светском рату је командовао Ужичком војском до септембра 1914. године. Након смене с места команданта Ужичке војске постављен је на дужност команданта Пиротског утврђеног логора. Пензионисан је на свој захтев новембра 1914. Као члан организације „Уједињење или смрт“ у вези са Солунским процесом разрешен је и дужности резервног официра 1917. године. Био је и професор Војне академије.

8 *Иван Павловић* (Ужице, 1869 – Београд, 1943) завршио је 21. класу Ниже и 6. класу Више школе Војне академије, као и генералштабну припрему. Био је командир вода и чете у пешадији, ордонанс краља и командант пешадијског батаљона, а потом командант пешадијског пука. У Балканским ратовима вкомандовао је 3. пешадијским пуком првог позива. Након рата био је помоћник команданта Битољске дивизијске области и одреда током сузбијања Албанске побуне. У Првом светском рату био је командант Ужичке бригаде и Ужичког одреда, и начелник Ађутантског одељења Штаба Врховне команде. После рата био је командант Потиске дивизијске области, начелник Историјског одељења Главног генералштаба, командант Косовске дивизијске области и помоћник команданта Прве армијске области. Пензионисан је 1929. Спада у угледне војне историчаре.

9 *Душан Пурић* (Ивањица, 1873 – Мачков камен, 1914). Завршио је 24. класу Ниже школе и 7. класу Више школе Војне академије, као и генералштабну припрему. На почетку официрске каријере био је командир вода и батерије у артиљерији, а потом помоћник начелника штаба Дринске дивизијске области. Током Првог балканског рата службовао је у штабу Дринске дивизије првог позива. У Другом балканском рату командовао је 2. пешадијским пуком првог позива. Након демобилизације био је командант 4. пешадијског пука. У Првом светском рату командовао је 4. пешадијским пуком првог позива и на његовом челу херојски погинуо у борбама на Мачковом камену.

пук, један и по батаљон 4. пешадијског пука трећег позива и једна брдска брзометна батерија) под командом потпуковника Јеврема Михаиловића.¹⁰ Задатак Ужичке војске је био да осматра и брани гранични фронт од реке Трешњице преко Рогачице, Бајине Баште и Мокре Горе до Прибоја, одбрана праваца од Бајине Баште, Мокре Горе и Прибоја ка Ужицу и заштита позадине главне оперативне линије српске војске на линији Свилајнац-Смедеревска Паланка-Аранђеловац-Лазаревац-Ваљево. Сем тога, требало је утврдити Бајину Башту, Мокру Гору и Ужице како би се затворили сви правци који воде ка Ужицу и долини Западне Мораве, те од Ужица створити јак ослонац за будуће офанзивне операције. Ужичка војска имала је задатак да се у почетку држи одбране, а да према указаној потреби пређе у офанзиву. На десном крилу ослањала се на Трећу армију, а на левом на црногорску Пљеваљску дивизију.¹¹ Њене јединице су поселе положаје затварајући гранични фронт: Ужичка бригада од Трешњице до карауле Дервента штитећи правац од Бајине Баште ка Ужицу, Одред на Мокрој Гори затварајући правац ка Ужицу, Лимски одред је затворио правце који долином Лима воде у Санџак, док је Шумадијска дивизија другог позива ојачана једним брзометним брдским дивизионом добила задатак да у прво време утврђује Ужице, Чајетину и Кадињачу. У састав Ужичке војске ушао је и Златиборски четнички одред (Суворборска, Тарска и Лимска чета) јачине 750 бораца под командом мајора Косте Тодоровића¹² У погледу позадинског обезбеђења Ужичкој војсци је одређена административна зона која је обухватала простор оивичен реком Дрином, селом Доњи Ко-

10 *Јеврем Михаиловић* (Ужице, 1874 – ?). Завршио је 26. класу Ниже школе Војне академије. Био је командир чете у пешадији и Краљевој Гарди и командант пешадијског батаљона. У балканским ратовима командандовао је батаљоном. У Првом светском рату био је командант Лимског одреда и 10. пешадијског пука на Солунском фронту. После рата био је командант пешадијске бригаде у Битољској дивизијској области, командант пешадијске бригаде Босанске дивизијске области, командант места у Скопљу и Мостару и помоћник команданта Граничне трупе. Пензионисан је 1928, а реактивиран 1941. године. Заробљен је у Априлском рату. Вратио се из немачког ратног заробљеништва.

11 Живко Павловић, *Битка на Јадру 1914*, Графички завод Макарије, Београд, 1924.

12 *Исто*, стр. 93–94.

шаљ, ребеновима Повлена и Маљена, Горњим Милановцем, Чачком, Краљевом, реком Ибром и српско-црногорском границом. Војишна слагалишта су била у Ужицу и Горњем Милановцу, а главно слагалиште у Крагујевцу.¹³

Одмах по отпочињању преласка аустроугарских снага преко Дрине 12. августа 1914. Ужичкој војсци је наређено да одмах крене у напад ка Вишеграду како би за себе везала што јаче аустроугарске снаге и тако олакшала дејства главнине српских снага. Командант Ужичке војске је одлучио да задржи у одбрани Ужичку бригаду, а да у напад крене с Шумадијском дивизијом другог позива и Лимским одредом. Шумадијска дивизија је с полазних положаја Баре – Шарган требало да наступа ка фронту Стари Брод – Крушевица, а Лимски одред из Рејона Гаочића ка фронту Крушевица – ушће Лима. Златиборски четнички одред је требало да пређе Дрину како би дејствовао у позадини непријатељских снага.¹⁴ На другој страни, и аустроугарска команда је планирала офанзиву ка Пљевљима, Увцу и Ужицу. Тај задатак је требало да изврши Шеснаести корпус који је у напад требало да крене 14, а 18. августа би му се придружио Петнаести корпус који је из рејона Вишеграда и Бајине Баште требало да нападне Ужице. Шеснаести корпус је успео 15. августа да потисне делове српске војске који су прешли границу. По избијању на граничну линију, главнина снага је усмерена ка Рудом, а помоћне ка Пљевљима. Напад Ужичке војске сутрадан није дао резултате. Само је 10. пук избио на Дрину између Старог Брода и Вишеграда, док је Лимски одред изгубио везу с црногорским снагама. Командант Ужичке војске је намеравао да 17. августа настави напад. Међутим, та намера је осујећена преласком Петнаестог корпуса преко Дрине код Старог Брода. Како се 10. пук задржао на линији Јањац – Гостиље, командант Шумадијске дивизије је планирао да се остале јединице дивизије задрже на достигнутим положајима у висини Паноса и Сухе Горе, утврде се и одржавају чврсту везу. Зато је команданту Лимског одреда наређено да повуче своје истурене делове и

13 Александар Стојићевић, *Историја наших ратова за ослобођење и уједињење од 1912–1918. год. (ток операција и примена снабдевања)*, Београд, 1932, стр. 336.

14 Митар Ђуришић, *Србија у рату 1914*, Чигоја, Београд, 2008, стр. 55.

ослони их на Вихру и Варду. У ту сврху су ојачане његове снаге с четири батаљона ради одбране правца Прибој – Чајетина.¹⁵ Шеснаести корпус је 19. августа избио на Лим код Рудог и помоћним снагама ушао у Пљевља. Зато је командант Лимског одреда поступно повукао своје снаге ка Прибоју. На другој страни, Петнаести корпус је вршио последње припреме за напад јер је због критичног стања Пете армије добио задатак да протера српске снаге преко границе. Напад је почео сутрадан после снажне артиљеријске припреме. Надирући уз реку Бању, аустроугарске снаге су настојале да разбију борбени поредак Шумадијске дивизије. Притиснут јаким снагама, 10. пук је тражио одобрење да се повуче, али је добио наређење да осудно брани линију Јањац – Гостиље. И јединице с центра распореда су тражиле одобрење за повлачење, али им је наређено да морају задржати Панос. Због угрожености левог крила услед одступања Лимског одреда, команданту Шумадијске дивизије је дозвољено да се повуче на линију Шарган – Милошевац, с тим што су 10. пук и 4. пук првог позива задржани на Јањцу и Гостиљу. Лимски одред се повлачио ка Цигли и Црном врху, док је Шеснаести корпус наступао ка Варди. На фронту Ужичке бригаде није било јачег притиска. Иако је ангажовао велике снаге, непријатељ је успео да заузме само предње положаје Ужичке војске, док је њен напад тактички гледано био неуспешан, али оперативно изузетно важан јер је Ужичка војска за себе везала готово целокупну Шесту армију.¹⁶

Оба корпуса Шесте армије су наставила напад и 21. августа. Снаге с Јањца и Гостиља су биле приморане да се повуку, док је Лимски одред одбио све нападе. Истог дана је обустављен напад услед катастрофалног пораза Пете армије. На фронт Лимског одреда су настављене борбе услед настојања да се његове снаге потисну на полазне положаје. Штаб Врховне команде је наредио Ужичкој војсци да пређе у контранапад. У том циљу је ојачана 2. прекобројним пуком трећег позива из Ниша. До краја августа су поново заузети истакнути положаји на Дрини.¹⁷

15 Исто, стр. 56.

16 Исто, стр. 57.

17 Исто, стр. 58.

У ишчекивању друге аустроугарске офанзиве српска Врховна команда је ојачала Ужичку војску 15. пешадијским пуком трећег позива, Одредом на Дебелом брду (12. кадровски пешадијски пук с допунским батаљонима 5. пука првог и другог позива), Ибарским обвезничким пуком и мањим снагама артиљерије. Истовремено је и црногорска Санџачка војска образована у две дивизије: Прва, под командом бригадира Луке Гојнића, коју су чиниле Ђаковичка, Васојевићка и Бјелопољска бригада, и Друга, под командом Машана Божовића која је у свом саставу имала Ловћенску и Пљеваљску бригаду укупне јачине око 13.500 бораца. У складу с плановима обе Врховне команде српске снаге су имале задатак да наступају правцем Вишеград – Сарајево, а Санџачка правцем Горажде – Сарајево. Због преласка аустроугарских снага преко Дрине Штаб Врховне команде је изузео из састава Ужичке војске 4. пешадијски пук првог и другог позива и две батерије. Пошто није било информација о јачини непријатељских снага, наређено је да се напад привремено одложи.¹⁸

На том делу фронта аустроугарске снаге су чиниле само две ландштурмске бригаде које нису биле у стању да се успешно супротставе српским и црногорским трупама. Њихова стварна јачина није могла бити утврђена, али је закључено да се ради о слабијим снагама. Зато је пребацивање трупа Ужичке војске преко Дрине почело 14. септембра. У прва два дана је образован мостобран западно од Вишеграда, док су црногорске снаге заузеле Горажде, а црногорски извиђачки делови и Коњички дивизион Шумадијске дивизије Рогатицу. Аустроугарске снаге су почеле с повлачењем на Романију. Главнина снага Ужичке војске је до 17. септембра посела линију Медник – Тмор – Јелашје – Хум, а Санџачке Петибор – Хрњен. Наредног дана је Ужичка бригада заузела Сребреницу. Услови за наступање су били повољни, али је Штаб Врховне команде услед побољшаног стања на главном фронту нападом Прве армије због непознавања јачине аустроугарских снага у источној Босни решио да привремено обустави даљи напад док се не разјасни стање на главном фронту. После неуспеха Прве армије на Мачковом камену, 22. септембра је Ужичкој

18 Исто, стр. 83.

војсци наређено да напада у правцу Власенице, а Санџачкој да затвори правце Сарајево – Гласинац и Сарајево – долина Праче и тиме обезбеди бок и позадину Ужичке војске. Према договору команданата Санџачке и Ужичке војске, заједнички је требало овладати раскрсницом путева у Подроманији, а затим да Шумадијска дивизија наступа према Власеници, а Лимски одред и црногорске снаге ка Романији.¹⁹

Напад Ужичке и Санџачке војске настављен је до 25. септембра. Пошто је сломљен аустроугарски отпор на Жљебовима, Шумадијска дивизија је ослободила Хан Пијесак и у наредним данима овладала Краљевом гором и Хан Погледом, јужно од Власенице. Коњички дивизион је послат ка Олову, а Лимски одред је избио на Кратељ и Палез, северозападно од Сокоца, док је Санџачка војска на Романију. Како у рату ситуације могу одлучивати о великим стварима, тако се и у овом случају десило да порука команданта Коњичког дивизиона упућена у Кладањ да се очекује долазак 4.000 српских војника с четири топа, изазвала праву пометњу у Кладњу и Поћорекском штабу у Тузли. Уплашен за безбедност позадине и линија снабдевања Шесте армије, обесхрабрен вестима да је цела српска дивизија пред Власеницом, а црногорска војска надомак Сарајева, Поћорек је ка Власеници, Кладњу и Олову послао снаге с Дрине и из Сарајева, као и из унутрашњости земље. Те снаге су крајем септембра покушале да одбаце Ужичку војску од Олова и Власенице, али без успеха. Шумадијској дивизији је наређено да се задржи на најпогоднијим положајима, али да их не брани одсудно. У ту сврху су упућена и појачања из црногорске војске.²⁰

Услед стабилизације фронта на Дрини, аустроугарска команда је настојала да из источне Босне избаци српске снаге које су угрожавале бок и позадину главнине аустроугарских снага. Сем тога, због престанка обостраних напада с главног фронта се могао одвојити део снага за напад. Аустроугарски напад је започео 4. октобра. Шумадијска дивизија је одбијала нападе, али је, због повлачења Лимског одреда ка Хан Пијеску,

19 Ђорђе Лукић, *Битка на Дрини 1914*, Војноиздавачки завод, Београд, 1966, стр. 144–146.

20 *Исто*, стр. 264–268.

нови командант Ужичке војске генерал Вукоман Арачић²¹ у духу ранијих директива наредио и Шумадијској дивизији да се повуче ка Хан пијеску. Пошто је Ужичка бригада изгубила Сребреницу Ужичка војска је повучена ка Бабљаку, Видовој Гори и Пакленику, а Санџачка војска ка Кули, Витању, Марковом брду, Орловачи и Прачи. Повлачење је код противника изазвало уверење да је на помолу брз и лак успех. Формиране су колоне за гоњење – лева колона је одбачена од стране црногорских снага на Жљебове, а због тог пораза повукле су се и друге две не ступајући у борбени додир са снагама Ужичке војске.²²

Увидевши да постојеће снаге не могу да поразе српску и црногорску војску у Босни, генерал Поћорек је упутио штаб Шеснаестог корпуса да обједини команду и на српске снаге пошаље 18. и 50. дивизију. Напад је започео 18. октобра. Циљ је био окружење и уништење српско-црногорских сна-

21 Вукоман Арачић (Ланиште, 1850 – Ужице, 1915). Завршио је 9. класу Артиљеријске школе и генералштабну припрему. У периоду од 1880. до 1882. боравио је у инжењеријским трупима у Бечу као државни питомац. До 1876. године био је водник у инжењерији и ордонанс-официр у Шумадијској дивизији. У Првом српско-турском рату одређен је на дужност ађутанта у Тимочком корпусу. У Другом рату био је начелник Штаба Јагодинске бригаде. По повратку из Беча постављен је за командира чете инжењеријског батаљона, одакле је 1882. премештен за шефа штаба инжењеријског пука. Очи Српско-бугарског рата нашао се на месту вршиоца дужности начелника Штаба Дринске дивизије. Ту дужност, као начелник, вршио је и у рату. Са тог положаја, октобра 1887. године постављен је за команданта пешадијског батаљона. Наредне године постао је вршилац дужности шефа Спољног одсека Операцијског одељења Главног генералштаба. Током деведесетих година 19. века обављао је већи број дужности при централној војној управи – вршилац дужности начелника Операцијског одељења Министарства војног, заступник начелника Главног генералштаба, начелник Општевојног одељења Министарства војног и помоћник начелника Штаба команде Активне војске, помоћника начелника Главног генералштаба. Потом је био командант Шумадијске, а од априла 1902. године Тимочке дивизијске области. Пензионисан 1903. године. У Балканским ратовима био је командант Тимочке дивизијске области. Због ратних заслуга 1913. године је реактивиран и истовремено унапређен у чин генерала. У Првом светском рату нашао се на положају команданта Тимочке дивизије другог позива. У септембру исте године постављен је за команданта Ужичке војске. Ту је оболео од тифуса и убрзо умро. У Војној академији Арачић је био хонорарни и редовни професор, те уредник војног часописа *Ратник*.

22 Ђорђе Лукић, *Битка на Дрини 1914*, Војноиздавачки завод, Београд, 1966, стр. 285–288.

га у рејону Рогатице. Првих неколико дана напада потиснути су само предњи српски делови. Упркос изузетно храбром отпору, црногорске снаге биле су приморане да се повуку на линију Јабука – Храњен, а Лимски одред ка Рогатици. Претпостављајући да аустроугарска команда довлачи нове снаге у намери да спречи одступницу Ужичкој војсци ка Вишеграду, командант Ужичке војске је од Штаба Врховне команде тражио сагласност за повлачење на десну обалу Дрине. У првом моменту је предлог прихваћен, али је након добијања информације да су црногорске трупе заузеле положаје на линији Јабука – Храњен генералу Арачићу наређено да се споразуме с генералом Вукотићем око нове одбрамбене линије и тако задржи своје трупе на левој обали Дрине. Пошто је аустроугарски напад ослабио заузети су положаји на линији Стари Брод – ушће Лима. Уследио је нов напад и 24. октобра је било сасвим јасно да је немогуће држати новопоседнуту линију. Наредне ноћи је почело повлачење Ужичке и Санџачке војске преко реке. Тако се завршила операција која је била изузетно добро замишљена, али није изведена до краја иако су за то постојали неопходни услови што је Поћорек искористио да ангажовањем нових снага услед стабилизације главног фронта одбаци српске снаге из Босне.²³

Ужичка војска је по извршеном повлачењу заузела одбрамбене положаје на десној обали Дрине. Првих дана нове офанзиве њене трупе нису узнемираване, али је због погоршања стања на фронтима других армија 11. новембра наређено повлачење Ужичке бригаде ка Кадињачи, а главнине ка Шаргану с остављањем слабијих снага на Дрини. Кад је настављено повлачење српских армија на десну обалу Колубаре и Љига 15. новембра је Ужичкој војсци наређено да организује одбрану Ужица од Кремана и Бајине Баште, као и на правцу Ваљево – Косјерић – Ужице. Зато је Коњички дивизион послат у Косјерић, Ужичка бригада на линију Црни Врх – Годановац – Игњатовићи, а Шумадијска дивизија на линију Приседо – Ђаков камен – Кадињача – Буља – Поникве. Лимски одред се као резерва прикупљао у Ужицу. Одбрана правца ка Прибоју је препуштена црногорској војсци.²⁴

23 Исто, стр. 311-312.

24 Митар Ђуришић, *Србија у рату 1914*, Чигоја, Београд, 2008, стр. 95-96.

Главни задатак Ужичке војске био је одбрана Ужица и затварање праваца ка том граду како би се спречио непријатељски продор у долину Западне Мораве. Посредно, штитила је леви бок Прве армије. Због покрета јачих аустроугарских снага од Букова ка Ражани и од Повлена ка Радановцима, донета је одлука да се на Јеловој Гори и Кадињачи задржи само ојачана Ужичка бригада, а да се Шумадијска дивизија прикупи на Црнокоси. У време тог прегруписавања, снажне аустроугарске јединице су 18. новембра извршиле напад на Маљенски одред (12. пук другог позива) који је чинио лево крило Прве армије.²⁵ Зато је Ужичкој војсци наређено да образује јачу групу која би ударом у бок тих снага растеретила Маљенски одред. За тај задатак је формиран одред потпуковника Филиповића који је чинио 10. пук другог позива ојачан с два батаљона и 8 митраљеза. Остатак Шумадијске дивизије је прикупљен јужно од Ражане, док је на Црнокосу повучен Лимски одред. Новоформирани одред није имао довољно снаге да изврши додељени задатак, па је тек 24. новембра избио на Мали Маљен кад је Маљенски одред био у повлачењу. Истовремено је порастао и аустроугарски притисак на Ражану и Дивчибаре. Иако је Шумадијска дивизија успела да задржи снаге код Ражане, наређено јој је повлачење ка Црнокоси у случају нужде уз нагласак на потреби да својим отпором створи време за повлачење снага с Јелове Горе и Кадињаче. Одреду потпуковника Филиповића је наређено да се повуче на Зелени брег код Гојне Горе ради затварања правца ка Милановцу и Чачку. Под Филиповићеву команду је дошао и остатак Маљенског одреда. Снаге Ужичке војске су успевале да задрже непријатељске нападе, али су у циљу попуне празног простора између њених положаја и положаја Прве армије груписане за одбрану Овчарско-кабларске клисуре.²⁶ Шумадијска дивизија је посела положаје од Каменице до Добриње, Лимски одред од Добриње до Скрапежа, а Ужичка бригада Крстац.

25 Живко Павловић, *Колубарска битка. Дефанзивна битка*, Глас Цркве и Народна библиотека „Димитрије Туцовић“ - Лазаревац, Лазаревац – Шабац, 2014, стр. 859.

26 Живко Павловић, *Колубарска битка. Офанзивна битка*, Лазаревац – Шабац, 2014, стр. 367–368.

Аустроугарске снаге су 26. новембра заузеле Кошариште и Субјел. Српски противнапад није успео. Наредних дана Филипковићев одред је успешно одбијао нападе и тиме омогућио успешно повлачење и груписање главнине снага Ужичке војске. Услед повлачења Ужице је напуштено 27. новембра. Уследио је низ обостраних напада и контранапада после којих су аустроугарске снаге задржале Зајчицу на десној обали Добрињске реке. У моментима кад је отпочело повлачење Прве армије ка Горњем Милановцу, Штаб Врховне команде је наредио Ужичкој војсци повлачење на нове положаје. Шумадијска дивизија и Лимски одред на линији Поглед – Кита – Вјетриња – Морава, а Ужичка бригада на линију Гај – Руја – Горица – Кулашевац. Повлачење је извршено без непријатељског притиска. Пожега је напуштена 29. новембра.²⁷

У предстојећој српској офанзиви Шумадијска дивизија је главнином снага требало да наступа ка Прањанима, а помоћним ка Гојној Гори, Лимски одред ка Шиљаковици и Кремењу, а Ужичка бригада да буде у одбрани. Аустроугарске снаге које су на Маљену и Суворору већ оскудевале у храни и муницији на фронту Ужичке војске су биле у бољем стању. У моменту кад је започео напад Шумадијска дивизија је протерала истурене непријатељске делове и избила на линију Прањанска црква – Рујевица, али напад на Рујевицу није успео. Лимски одред је заустављен на Годуну снажном ватром са Шиљаковице, Кремења и Малињака. Јединице су добиле наређење да се утврде на достигнутим линијама и сутрадан, 4. децембра продуже с нападом. Није постигнут већи успех, али је непријатељ који је припремао напад потпуно изненађен. Наредна два дана су трајале жестоке борбе. Обе стране су се трудиле да упорним нападима измене стање, али безуспешно.²⁸ Тек 5. децембра аустроугарска војска се повукле на Црни врх и Маљен, пошто су њене снаге сломљене на Суворору. Ужичка бригада је успела да заузме Крстац, али није успела да пређе Мораву пошто су аустроугарске трупе у повлачењу срушиле

27 Иван Павловић, *Из наше офанзиве 1914. године: заузеће Ужица, гоњење Аустријанаца 25–28. новембра 1914. године*, Београд, 1932, стр. 1-3.

28 Живко Павловић, *Колубарска битка. Офанзивна битка*, Глас Цркве и Народна библиотека „Димитрије Туцовић“ – Лазаревац, Лазаревац – Шабац, 2014, стр. 473.

Гугаљски мост. Продужавајући напад Шумадијска дивизија је овладала Подовима, Зеленим брегом и Гојном Гором, а Лимски одред је преко Шиљковице избио на Душковац и Зајчицу. Наилазили су само на слабије заштитнице, па је Шумадијска дивизија кренула у гоњење преко Ражане ка Буковима и преко Радановаца ка Лепој равни, Лимски одред ка Црнокоси, а Ужичка бригада преко Пожеге ка Ужицу. Ужичка војска је успела да готово без отпора избије на пут Ваљево – Косјерић. Одатле је Шумадијска дивизија орјентисана преко Маковишта и Јасеновца ка Рогачици, а Лимски одред преко Јелове горе, с тим да десним крилом садејствује Шумадијској, а левим Ужичкој бригади у наступању ка Бајиној Башти. Ужице је ослобођено 8. децембра. Аустроугарске снаге су покушале да изненаде Лимски одред нападом на Приседо, али се радило о последњем покушају како би се створило време за успешно повлачење главнине ангажованих трупа. У даљем наступању ка Дрини снаге Ужичке војске нису наилазиле на озбиљнији отпор.²⁹ Десетог децембра су успеле да избију на Дрину. Шумадијска дивизија је ослободила Рогачицу, а Ужичка бригада Бајину Башту.³⁰ Тиме су завршене операције Ужичке војске 1914. године која је успешно извршила свој основни стратегијски задатак везан за заштиту бока и позадине главнине српске војске.

Aleksandar Životić

GENERAL DRAGUTIN MILUTINOVIĆ ON OPERATIONS OF THE ARMY OF UŽICE IN 1914.

Resume

The work of general Dragutin Milutinovic has memoir and historiography characteristics. It was written as sharp mi-

29 Митар Ђуришић, *Србија у рату 1914*, Чигоја, Београд, 2008, стр. 159–160.

30 Иван Павловић, *Из наше офанзиве 1914. године: заузеће Ужица, гоњење Аустријанаца 25–28. новембра 1914. године*, Београд, 1932, стр. 44–46.

litary analysis of events, based on personal memories, notes, diaries, relations and conversations with participants of events. It contains a vivid description of events connected to the operations of the Division of Šumadija of the second call since its formation after the mobilization during last days of July and first days of August 1914, combats on the Drina river, Eastern Bosnia, defense of Užice and the gate of Western Pomoravlje and victorious offensive of December days in 1914. Besides the in-depth view and analyses of the events on the front, Milutinović tried to sum up the data on the losses in the division and make a precise list of the dead and wounded officers of the division. General Milutinović openly and convincingly wrote about the events which remained on the margins of historiography, which were not researched and which were not enlightened, connected to the participation of Serbs and other South Slavs in Austrian-Hungarian military forces which attacked Serbia, fear and desertion in Serbian army. Besides he offers to readers the portraits of his contemporaries, comrades, and people he met in those moments. Even though those portraits are colored with subjective tone, they give picture of the people of that time, their virtues, destinies and weaknesses. The book was not written with the dull language of a soldier and historian, but the author wanted to represent the efforts of the division of which he was in charge in a way which was clear and understandable to average reader and at the same time he did not want to put in question scientific quality, seriousness and credibility of himself and of his work. Milutinović is clear and convincing author, strict in his judgment, critical to himself, his superiors and his subordinates. Having risen above the established myths of that time, he attributed a special quality to his work and made it necessary for the understanding of warfare of Serbian army in World War I, operation of the army of Užice which it led during first year of war and contributions of the division of Šumadija to the victory of Serbia and its army in the Great War.

Key words: Serbia, World War I, Dragutin Milutinović, division of Sumadija, military operations

ЛИТЕРАТУРА

- Архив Српске академије наука и уметности, оставштина Драгутина Милутиновића.
- Ђуришић, Митар, *Србија у рату 1914*, Чигоја, Београд, 2008.
- Лукић, Ђорђе, *Битка на Дрини 1914*, Војноиздавачки завод, Београд, 1966.
- Павловић, Живко, *Битка на Јадру 1914*, Графички завод Макарије, Београд, 1924.
- Павловић, Живко, *Колубарска битка. Офанзивна битка*, Глас Цркве и Народна библиотека „Димитрије Туцовић“ – Лазаревац, Лазаревац – Шабац, 2014.
- Павловић, Живко, *Колубарска битка. Дефанзивна битка*, Глас Цркве и Народна библиотека „Димитрије Туцовић“ – Лазаревац, Лазаревац – Шабац, 2014.
- Павловић, Иван, *Из наше офанзиве 1914. године: заузеће Ужица, гоњење Аустријанаца 25–28. новембра 1914. године*, Београд, 1932.

II
(НЕ)ПРОМЕНЉИВОСТ СЛИКЕ О
СРБИЈИ И ВЕЛИКОМ РАТУ

МЛАДА БОСНА И СТАРА ЗЛОУПОТРЕБА ИСТОРИЈЕ**

*Свесна и посвећена храброст,
то је највећи степен херојства.
Част и дужност, то су два највећа
покретача сваког хероја.*

Јован Дучић

Сажетак

Овај рад је покушај аутора да докаже да је Млада Босна била омладински ослободилачки покрет, који је настао искључиво у Босни и Херцеговини као одговор на до тада невиђени терор и сваку врсту насиља од стране Аустроугарске монархије према грађанима Босне и Херцеговине. Израз Млада Босна први је употребио Петар Кочић 1907. године у листу Отаџбина, а затим Владимир Гађиновић у свом ауторском раду „Млада Босна“ у Алманаху Просвјете 1910. године. Владимир Гађиновић тада је постао оснивач и идејни вођа ове напредне омладинске организације. Аустроугарска монархија, својим понашањем по доласку у Босну и Херцеговину, представила се као права окупациона сила и тако изазвала револт народа, а посебно напредне интелигенције. Због огромног интензитета насиља, грађани Босне и Херцеговине организовали су илегалне културне институције и политичке организације, које је предводила Млада Босна, чији су чланови извршили атентат на аустроугарског престолонаслед-

* Научни саветник у Институту за политичке студије из Београда

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту „Демократски и национални капацитети политичких институција Србије у процесу међународних интеграција“, бр. 19009, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

ника Франца Фердинанда. Почетком 20. века само 30 становника Босне и Херцеговине имало је академско образовање. После више од тридесет година аустријске управе, 1910. године, у Босни и Херцеговини било је 87% неписменог становништва и само пет гимназија за нешто мање од два милиона становника. Овакав однос Аустроугарске монархије према грађанима Босне и Херцеговине додатно је мотивисао младе босанско-херцеговачке револуционаре да се боре за постојање и опстанак, као и за образовање и културно усавршавање младих људи. У овом раду аутор ће покушати да докаже да Србија није одговорна за Сарајевски атентат и да би била нападнута од стране Аустроугарске и Немачке и да није било пуцњева Гаврила Принципа, као и да није ни постојала Млада Босна.

Кључне речи: Млада Босна, атентат, Аустроугарска, Србија

СТАЊЕ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ КРАЈЕМ 19. И ПОЧЕТКОМ 20. ВЕКА

Аустроугарска је окупирала Босну и Херцеговину на основу 25. члана одлука Берлинског конгреса из 1878. године и Аустријско-турске конвенције од 29. априла 1879. године. Аустроугарска није дуго чекала на спровођење одлука Берлинског конгреса. Њене трупе су 29. јула 1878. године на неколико места прешле границу БиХ под командом генерала Јосипа Филиповића. Католици су их поздравили као спасиоце, а Срби православни и муслимани су били на ивици масовног устанка. Србе православне су предводили архимандрит Саво Косановић и поп Ристо Новаковић, а муслимане Салих-ефендија Хаџи Лојо, од кога су још борбенији били Мухамед-ефендија Хаџи Јамаковић и Хафиз Абдулах-ефендија Каукџић које је окупаторска војска одмах стрељала.¹

У Мостару, главном граду Херцеговине, како је у то време забележио „Годишњи регистар”, дошло је до народног устан-

¹ Радослав Гађиновић, *Млада Босна*, Медија центар ОДБРАНА, Београд, 2014, стр. 147.

ка. Тада су три турска батаљона пришла устаницима, док су се друга три изјаснила против устанка и одлучила да се придруже аустријским групама по њиховом доласку.²

Иако је Андраши предвиђао брзу и лаку окупацију Босне и Херцеговине, „с четом војника и плех-музиком на челу“, командант хабзбуршких трупа генерал Јосип Филиповић, родом из хрватске породице с оближње Војне границе, морао је да употреби више од 200.000 војника, који су успели да умире ове две покрајине тек после три месеца борби. Тринаести армијски корпус генерала Филиповића, чије су Шеста, Седма и Двдесета дивизија наступале са севера, а Осамнаеста дивизија са запада, наишао је на јак отпор чим је прешао границу. Редовне јединице турске војске, понашајући се по наређењима из Цариграда, повлачиле су се у већини случајева без борбе. Међутим, босански феудални господари, који су деценијама изражавали гнев против османлијске власти, подigli су муслиманско становништво и организовали нападе на хабзбуршке трупе. Најтежи пораз аустроугарске трупе претрпеле су у Маглају и у области Тузле. Генерал Сапари, суочен с јаким отпором и нападима из позадине, морао је да нареди хитно повлачење војске док му не стигне појачање.³ По традицији хабзбуршке војске, само неколико месеци по завршетку ратовања у Босни и Херцеговини, Историјско одељење издало је детаљан преглед операција, с прецизним мапама о свакој борби. Укупно 5.198 људи је погинуло, рањено или нестало, од тога 178 официра.⁴ Губици устаника тада нису били забележени. Одмах након окупације Аустроугарска монархија покушава да временски ограничени мандат за окупацију претвори у трајно запоседање. Аустроугарска и њени савезници сматрали су да окупација почива на међународној основи, а касније су убеђивали светско јавно мњење да је изведена и на државноправној и унутрашњој основи. По првом тумачењу, све законске мере окупационе власти биле

2 Владимир Дедијер, *Сарајево 1914*, Просвета, Београд, 1966, стр. 104.

3 *Исто*, стр. 106.

4 Die Occupation Bosniens und der Herzegovina durch K. K. Truppen im Jahre 1878. Nach authentischen Quellen dargestellt in der Abteilung für Kriegsgeschichte des K. K. Kriegs-Archivs, Verluste bei den Occupationskämpfen, I – IX, Osterr. militär, Zeitschrift 1878, II.

су привремене, а по другом тумачењу – трајне. Уз то, стално се постављало питање суверенитета, националног права, држављанства и конзуларне заштите. Мада то питање није решено до коначне анексије 1908. године, у пракси је Босна и Херцеговина била укључена у државно уређење Хабзбуршке монархије.⁵ Иза питања правног положаја Босне и Херцеговине стајало је питање ко је стварни господар у тим покрајинама. По конвенцији из 1879. године, султаново име и турске заставе били су симбол турске власти, али је све остало носило ознаке аустроугарске трајне присутности у покрајинама. Иза свих теорија које су се развијале у вези с тим, стајали су политички мотиви, а не право.⁶ И баш је та правна нејасноћа утицала на то да је положај Босне и Херцеговине зависио од односа одређених снага које су кршиле међународно право, а стално су истицале да се њихове тежње темеље на законској основи. Српска правна школа увек се држала закључка да аустроугарско запоседање Босне и Херцеговине има међународно-правно, а не државноправно обележје, то јест да је то међународно и отворено, а не унутрашње и затворено питање. Исто такво разумевање права одредило је природу политичког покрета српског народа у Босни и Херцеговини. Његов циљ био је развијање националног препорода српског народа, који је по међународном праву био чинилац у одлучивању о судбини своје земље. Законом од 20. децембра 1879. године Босна и Херцеговина је укључена у аустроугарско царинско подручје. Окупационе власти од почетка су настојале да врше надзор над црквом. Споразумом с Васељенском патријаршијом из 1880. године,⁷ аустријски цар је добио право да у окупираним покрајинама наименује православне митрополите и да тако заиста управља Православном црквом, као

5 Ferdinand Schmid, *Bosnien und die Herzegovina unter der Verwaltung Österreich-Ungarns*, Veit&Comp., Leipzig, 1914, 15-18.

6 Гл. Гершић, *Поглед на међународни и државноправни положај Босне и Херцеговине и острва Кипра према научним оценама претставника данашње међународно-правне теорије*, Краљевска српска државна штампарија, Београд, 1893, стр. 12.

7 Хамдија Капићић, *Положај Босне и Херцеговине за вријеме аустроугарске управе (државноправни односи)*, Прилози за историју радничког покрета, IV, Сарајево, 1968, стр. 64.

што је урадио и с муслиманском верском заједницом, која је, застрашена и под моралним притиском⁸, и сама тражила да се у верском погледу одвоји од турског султана.

На основу турског закона из 1868. године Аустрија је босанске шуме прогласила државним и дугорочним уговорима предавала их на експлоатацију приватним капиталистичким компанијама. Према подацима инж. Адолфа Шербетића,⁹ тим дугорочним уговорима била су ангажована 52 шумска подручја, са округло 314.000 хектара најбољих босанскохерцеговачких шума. Годишње се секло и извозило око 2.000.000 м³ дрвета.¹⁰

Када је Аустроугарска монархија успоставила тоталну власт у Босни и Херцеговини, уз претходну сагласност великих сила, 6. октобра 1908. године у Бечу је обнародован указ цара Франца Јозефа о анексији Босне и Херцеговине. Одлуку је саопштио лично цар Франц Јозеф. То се догодило у време када су се у околини Лазаревца изводиле војне вежбе у којима су учествовале две дивизије српске војске. Београд и целу Србију захватило је велико незадовољство, војна и политичка неизвесност. На територији Србије спонтано су се окупљали људи да изразе свој протест. Одмах је у Русију упућена делегација, с престолонаследником Ђорђем Карађорђевићем на челу, у чијем је саставу био и вођа Радикалне странке Никола Пашић. На пријему код цара Николаја II и руског министра иностраних послова Александра Извољског, делегација је изразила страховање због могућег рата с Аустроугарском монархијом. Српски министар спољних послова Милован Миловановић одржао је састанак са српском елитом из политичког и јавног живота, на којем је детаљно разматрано стање у земљи. У овој ситуацији најактивнији су, поред политичара, били уметници. Бранислав Нушић иницирао је оснивање патриотске организације *Народна одбрана*, која је у случају рата требало да постане „матица за прикупљање и организовање добровољачких одреда“. Бранислав Нушић се на белом коњу

8 Славко Мићановић, *Сарајевски атентат*, Стварност, Загреб, 1965.

9 Веселин Маслеша, *Млада Босна*, Култура, Београд, 1945, стр. 54.

10 Гојко Круљ, *Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*, Градска привреда, Сарајево, 1929, стр. 317.

појавио код споменика кнезу Михаилу и у ватреном говору позвао грађане Београда и Србије на отпор аустроугарској политици на Балкану. Песник Јован Дучић био је још одређенији: „Данас се тражи реч нас свију, реч којом ћемо изјавити да смо спремни пре изгинути, да смо спремни пре одрећи се самих себе, својих живота и својих имања, своје слободе и своје државе, пре него што дозволимо... да нам грабљивица сусетка даље чупа део по део мяса с нашег раскомаданог тела.“ Највеће овације доживела је позната сликарка Надежда Петровић, која се 12. октобра 1908. године са балкона Народног позоришта обратила присутном народу. После анексије Босне и Херцеговине босанскохерцеговачки студенти изјавили су да ни по коју цену неће признати анексију јер она представља најобичнију пљачку, а „ако Аустроугарска хоће да нас прогута, ми ћемо јој прогристи стомак“.¹¹

Иако је бечка влада званично изјавила да је анексијом Босне и Херцеговине „територијално засићена“, радило се само о првој етапи аустроугарског продирања ка Солуну. У следећој етапи планиран је рат против Србије и њена анексија или, пак, њена подела између Аустроугарске, Бугарске и Румуније. „Ако наше трупе буду у Нишу“, писао је начелник аустроугарског генералштаба Конрад фон Хецендорф, „ако ми будемо тамо господарили, онда ће наш утицај бити обезбеђен у југозападном делу Балкана нарочито, а исто тако на Балкану уопште.“ Гроф Голуховски с презиром је говорио о Србији да је *quantité négligeable* и немачком посланику без увијања рекао: „Ми ћемо просто придавити Србију ако дође до нечег озбиљног на Балкану.“¹²

Аустроугарска монархија, својим понашањем по доласку на просторе Босне и Херцеговине, представила се као права окупациона сила и тако изазвала револт народа, а посебно напредне интелигенције с простора Босне и Херцеговине. Многи босанско-херцеговачки омладинци били су у првим редовима покрета *Млада Босна*, као и општег покрета револуционарне омладине. Богдан Жерајић и Владимир Гађиновић

11 Небојша Богуновић, *Коекуде, Србија*, Интерпринт, Београд, 2006, стр. 147.

12 Васил Грђић, *Ријеч-двје о нашем спору*, Споменица Васиља Грђића, Просвјета, Сарајево, 1936, стр. 126.

били су узор омладини, први личним жртвовањем, а други револуционарном пропагандом и акцијом.¹³ Процес Пјанић–Љубибратић, покренут против ових сарајевских ђака из Херцеговине пред Окружним судом у Сарајеву 1912. године, био је први политички процес против ђака средњих школа у Босни и Херцеговини.¹⁴ Ову групу сачињавала је омладина из града, јер су само богати људи могли да шаљу своју децу у Беч и друге универзитетске центре. Ти младићи били су већином конзервативни, задовољавали се мањим административним положајима, а њихови политички захтеви нису ишли даље од аутономије Босне и Херцеговине у оквиру Хабзбуршке монархије. (слика 1)

Слика 1:

Штрајкачки одбор ђака средњих школа у Сарајеву

С лева на десно седе Хамзалија Ајановић, Милош Пјанић, Џемил Дрљевић и Иво Дурбешаић, а стоје Боривој Јевтић, Марек Срећко Џамоња, Ивица Ковачевић, Павао Сењић-Твртковић (председник католичке конгрегације), Ђулага Буковац, Иво Андрић и Хасан Миљковић

13 Перо Слијепчевић, *Млада Босна, Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*, Обласни одбор народне одбране, Сарајево, 1929, стр. 209.

14 Војислав Божићевић, *Млада Босна – писма и прилози*, Свјетлост, Сарајево, 1954, стр. 264.

На измаку 19. века у Босни и Херцеговини појављује се нова генерација интелектуалаца. Почетком 20. века само 30 становника Босане и Херцеговине имало је академско образовање.¹⁵ Историјски услови довели су до веома спорог развоја босанскохерцеговачког друштва у поређењу са другим деловима Европе. Аустроугарске власти систематски су подржавале ту заосталост и нису обраћале пажњу на масовно образовање. После тридесет и две године аустроугарске управе, тј. 1910. године, у Босни и Херцеговини било је 87% неписменог становништва и само пет гимназија за нешто мање од два милиона становника. Овакав однос Аустроугарске монархије према грађанима Босне и Херцеговине додатно је мотивисао младе босанскохерцеговачке револуционаре да се боре за постојање и опстанак, као и за образовање и културно усавршавање младих људи, чак и у иностранству.¹⁶ (слика 2)

Слика 2:

Перо Слијепчевић, Владимир Гађиновић (други слева у горњем реду) и Љуба Мијатовић са групом Срба студената у Бечу 1911. године

15 Радослав Гађиновић, *Млада Босна*, Медија центар ОДБРАНА, Београд, 2014, стр. 174.

16 Радослав Гађиновић, „Млада Босна и српско национално питање“, *Политичка ревија*, бр. 1/2010, Институт за политичке студије, Београд, 2010, стр. 446.

Догађаји који су уследили после руске револуције 1905. године подстакли су међу младобосанцима интересовање не само за решење аграрног питања него и за руску литературу и историју. Читаве странице књиге Чернишевског *Шта да се ради?* преписиване су и затим ишле од руке до руке. Сем Чернишевског, много се читао Бакуњин, Херцен, Достојевски (нарочито његов роман *Злочин и казна*) и Максим Горки.¹⁷ Велику пажњу посвећивали су и италијанском и немачком покрету за национално ослобођење. За младобосанце Ђузепе Мацини је био „прави и велики човек“.¹⁸ Италијанска револуционарна традиција из периода рисорђимента посебно се укоренила у Херцеговини. Још као петнаестогодишњи младић, Владимир Гађиновић називао је себе „гарибалдинцем“¹⁹, проучавајући литературу из доба националног уједињења Италије. Чак је и назив *Млада Босна* настао по угледу на Мацинијеву *Младу Италију*. Нема сумње да су Мацинијеве идеје – да омладина мора бити основна снага у ослобађању своје груде, да мора створити људе новог кова, спремне на највеће жртве – много утицале на младобосанце у првим годинама њиховог рада и стварања програма.²⁰ Међу запленим хартијама младобосанца др Младена Стојановића, 28. јуна 1914. године, нађен је следећи Мацинијев цитат, који је Стојановић записао непосредно после атентата на надвојводу Фердинанда: „Нема на свијету каријере светије од каријере завјереника, који постаје осветник човјечанства и тумач вјечитих природних закона.“²¹

17 Ратко Парезанин, *Неколико речи о Жерајић-Принциповом нараштају*, Књижевни центар, Суботица, мај-јун, 1927, стр. 31,

18 *Исто*.

19 Владимир Гађиновић, *Огледи и писма*, Свјетлост, Сарајево, 1956, стр. 185.

20 Војислав Божићевић, *Млада Босна*, Свјетлост, Сарајево, 1954, стр. 32, 63, 84.

21 Владимир Дедијер, *Сарајево 1914*, Просвета, Београд, 1966. стр. 291.

КОРЕНИ НАСТАНКА ПОКРЕТА МЛАДА БОСНА

*Тиранина могу мрзети и ропске
душе, племенит и велики је само
онај ко мрзи тиранију.*
Јохан Волфганг Гете

Млада Босна, омладинска револуционарна организација с почетка 20. века оставила је незаобилазну историјску, политиколошку, филозофску и правну тековину, која подсећа на слободу, храброст, достојанство, национализам у најпозитивнијем смислу речи и на све оне највеће европске вредности тога времена. Дакле, Млада Босна је настала и развијала се по фазама: прво, настала је као револуционарна група ђака који су и тада разумели каква је улога Аустроугарске монархије у Босни и Херцеговини, посебно након анексије. Ова група настала је након што је Петар Кочић 1907. године поменуо израз Млада Босна у листу *Отаџбина*. Она је тада окупљала ђаке-револуционаре који су били уверени да су њихови сународници у Босни и Херцеговини изложени највећем нивоу насиља, јер Аустроугарска монархија је то насиље спроводила на више начина. Насилно понашање монархије допринело је масовном окупљању народа око групе револуционара.

Тако револуционарна група Млада Босна прераста у организацију у првој половини 1910. године, након ауторског текста Млада Босна који је објавио Владимир Гађиновић (слика 3) у *Алманаху* Просвјете. Тада већина, скоро сви ђаци-револуционари, прихватају идеју Владимира Гађиновића и програм који је изложио у својим радовима „Смрт једног хероја“, „Крик очајника“ и „Онима који долазе“. Млада Босна тада дефинитивно постаје *револуционарна организација*. Од тада се ни једна одлука није могла донети без сагласности идејног вође и консензуса руководства организације. Омасовљењем, Млада Босна прераста у *покрет*, почетком 1914. године, када већина Срба, муслимана и један део Хрвата у Босни и Херцеговини постају чланови те организације. Скоро сви становници источне Херцеговине били су чланови Младе Босне. Да

је Млада Босна прерасла у покрет најсликовитије потврђују речи истакнутог члана Младе Босне и атентатора Мухамеда Мехмедбашића који каже: „Половина БиХ иде у заверу, а друга половина ће подржати све што ми урадимо.“

Слика 3:
Владимир Гађиновић

Припадници Младе Босне борили су се против Аустроугарске као окупатора, чија је власт била силом наметнута. Након окупације 1878. године, а потом и анексије 1908. године још перфидније него у време Отоманске империје нарушавају се људска права и слободе становништва. Наступили су тешки дани испуњени страховладом. У таквим околностима које су владале у Босни и Херцеговини њени народи дошли су у опасност да под притиском изгубе своју самобитност и достојанство. О злоупотреби и кршењу одлука Берлинског конгреса од стране Аустроугарске на суђењу припадницима Младе Босне говорио је адвокат атентатора по службеној дужности др Рудолф Цистлер. Између осталог, рекао је: „Због тога је већина човечанства, у то време, изражавала симпатије према сарајевским атентаторима.“

Поносни младобосанци били су свесни да су њихови народи поробљени, али су одбили да пристану да буду покорени, ма колико била јака Аустроугарска, јер и међународно

право одобрава борбу против окупатора. Убиство аустроугарског престолонаследника Франца Фердинанда 1914. године у Сарајеву третирао се у то време као убиство било којег представника окупаторске војске. Треба истаћи да анексија Босне и Херцеговине није била призната од већине држава, јер је спроведена против воље грађана Босне и Херцеговине, а нарочито супротно одлукама Берлинског конгреса. После анексије, Аустроугарска се према Босни и Херцеговини понашала као према делу свог државног простора, а према њеним грађанима као према поданицима. Аустроугарска је спроводила терор над свима – Србима, Хрватима и муслиманима – па су чланови Младе Босне били различите етничке припадности.²² Многи су тада у свету сматрали да је Сарајевски атентат био акт револуционарног отпора окупатору, присећајући се Старог завета који наводи случајеве Аода и Јаилџа, као и европске традиције тираноубиства, која се заснива на теоријама класичног републиканства старе Грчке и Рима.

Дакле, велика већина грађана у свету сматрала је да Сарајевски атентат представља акт ослободилачког карактера. И на почетку 21. века историја би требало да се тумачи уз уважавање ставова из тог времена. У време сарајевског атентата, *тираноубиство* је третирано као одбрамбено-ослободилачка активност. У старој Грчкој и Риму убиство тиранина слављено је као најплеменитије људско дело, о чему су говорили Аристотел, Платон, Цицерон, Тацит... Католичка енциклопедија тираноубиство дефинише као убиство тиранина актом појединца ради општег добра.²³ Слично мишљење имали су и многи српски песници у првој половини 19. века. Сима Милутиновић Сарајлија је у својим утопијама сматрао да је кнез само први изабрани чиновник, а ако би прекршио Устав, чекала га је сурова казна Скупштине – да буде жив закопан.²⁴ Тадашњи научници и познати теоретичари сматрали су да суверена власт увек припада народу, а он је преноси на владаоце путем уговора који се с њим закључује. Народ се ника-

22 Радослав Гаћиновић, *Млада Босна и Сарајевски атентат*, фељтон у дневном листу „Политика”, 21. јун 2012.

23 *The Catholic Encyclopaedia* IV, Encyclopedia press, New York, 1922, p. 108.

24 Владан Недић, *Сима Милутиновић Сарајлија*, Нолит, Београд, 1959, стр. 176.

да не може одрећи суверене власти у корист владоца – њено вршење поверава владоцу све док процењује да он то добро ради. Народ, дакле, увек задржава право да владоца замени.

Џон Лок је први темељитије формулисао теорију отпора. У свом делу о грађанској владавини (*Two Treaties of Civil Government*) дао је образац за многе касније револуције у свету. Своју теорију о праву на побуну довео је у везу са учењем природног закона о друштвеном уговору и дао следећу дефиницију: „Ко год се служи силом без права доводи себе у ратно стање са онима против којих се њоме служи, а у томе стању се све раније везе поништавају, сва права се гасе и свако је у праву да брани себе и пружи отпор нападачу.“²⁵ Младобосанци су свој програм градили и на теорији народне суверености, коју је први систематски изложио Алтузије (*Johannes Althusius*) у свом делу *Politica methodice digesta atque exemplis sacris et profanis illustrate*, јер су сматрали да суверена власт припада само народу. Уважавајући наведене теорије о тираноубиству, припадници Младе Босне сматрали су да је Франц Фердинанд био највећи тиранин – тиранин окупатор. Он је за њих и за народе Босне и Херцеговине по злу далеко превазилазио све тиране које је народ бирао и зато су били уверени да имају право да га склоне. Народ је, дакле, сматрао да има многоструко право да уклони Франца Фердинанда као тиранина окупатора и тиранина који је противзаконито и против воље грађана извршио анексију Босне и Херцеговине.

Да ли је Принципова генерација била подложна спољним утицајима? Да ли су то биле марксистичке идеје о поступности или социјалдемократско учење које третира борбу против државног терора са акцентом на масовном покрету отпора против тешких друштвених и економских прилика или, пак, анархистичке теорије о масовној примени индивидуалних акција против окупатора? Наука је, на основу чињеница, одавно дала одговоре на ова питања.

Жртва Богдана Жерајића, једног од оснивача покрета Млада Босна, који је у стању очајања после анексије Босне и Херцеговине одлучио да убије цара Франца Јозефа када је 3.

25 John Locke, *Two Treaties of Civil Government*, II gl. XIX, Philip Abrams, Cambridge, London, 1967, p. 147.

јуна 1910. године посетио Мостар, нарочито је привукла младобосанце косовском миту. Жерајић је у последњем тренутку променио одлуку, мада је, с револвером у џепу, био само неколико корака удаљен од хабзбуршког цара. После тога се вратио у Сарајево и оног дана кад се отворио нови босански парламент (Сабор) 15. јуна 1910. године испалио је пет метака на земаљског поглавара генерала Маријана Варешанина, а затим је шести метак испалио у себе, уверен да је атентат успео.²⁶ Мада је Жерајић сахрањен тајно, младобосанци су пронашли његов гроб и окитили га цвећем. После хапшења, Принцип је у свом исказу рекао да се још 1912. године на Жерајићевом гробу заклео да ће га осветити.²⁷ Кад је Принцип први пут посетио Србију, у повратку је понео у Босну прегршт „слободне српске земље”²⁸ и положио је на Жерајићев гроб, а уочи 28. јуна Принцип је с Данилом Илићем и Недељком Чабриновићем последњи пут посетио гроб Богдана Жерајића.

Ситуација међу Јужним Словенима у годинама које су претходиле Великом рату била је неизвесна. Већина је тежила да изрази протест не само против националног угњетавања, него и против окова који су гушили живот у свим областима. Анализирајући тадашњу ситуацију, прослављени писац и добитник Нобелове награде Иво Андрић записао је: „Читаво наше друштво хрче недостојно, само су писци и револуционари будни.”²⁹

Припадници Младе Босне били су велики родољуби. Њихова жудња за слободом мора се посматрати интердисциплинарно и то поред историјског, са психолошко-социолошког и филозофског аспекта. Младобосанци су били посебно инспирирани јунаштвом Милоша Обилића, његовим саможртвовањем у борби против тиранина и тираније. Јуначке народне песме одсликавале су целу косовску легенду на којој се кроз векове градила мотивација и неустрашивост српског

26 Владимир Дедијер, *Сарајево 1914*, Просвета, Београд, 1966, стр. 390.

27 Владимир Лебедев, *Рођење Гаврила Принципа*, Политика, 28. септембар 1936.

28 *Исто*.

29 Иво Андрић, „Вихор” бр. 5, 1913, Лист за националистичку културу, издавач и уредник Драгутин Баришец, Загреб, 1913.

народа. Косовски мит развио је и култ освете. Са највећим уважавањем су читали српске епске песме и преводили их на своје језике најпознатији светски писци и песници – Јохан Волфганг Гете, сер Валтер Скот, Александар Сергејевич Пушкин... Познати амерички новинар Џон Рид написао је: „Код Срба сваки обични војник зна зашто се бори. Кад је био дете, мајка га је поздрављала речима ’Здраво, осветниче Косова!’ Велики српски песник, државник и владика Петар Петровић Његош тврдио је да свако ко збаци тиранина испуњава Божију мисију. Исту идеју изразио је и Сенека: „Ни једна жртва није пријатнија Богу од тиранске крви.“ Али, извор права на отпор против тиранина Његош није налазио само у божанском природном праву, изван и изнад природе, он је тражио његове доказе и у природи људског друштва као таквог, у непрекидним побунама јужнословенских сељака против угњетачке отоманске владавине.

Младобосанци су засигурно били најпрогресивнији део револуционарног покрета Јужних Словена на подручју Хабзбуршке монархије. За њих је убиство надвојводе Франца Фердинанда требало да буде учињено ради општег добра на основу природног права да се сви људи рађају једнаки и да као такви могу да се побуне против насиља и оних који нарушавају људска права и слободе грађана. Посебно то важи за Јужне Словене, који су међу последњим Европљаним што су успели да створе своје националне државе.³⁰

Ако младобосанци нису били ослобођени спољних утицаја, онда се њихове идеје могу довести у везу са стремљењима Мацинијеве Младе Италије,³¹ с том разликом што су идеје

30 Радослав Гађиновић, *Млада Босна*, Медија центар ОДБРАНА, Београд, 2014, стр. 121.

31 Ђузелмо Обердан (Guglielmo Oberdan, 1858–1882), италијански иредентиста словеначког порекла, у лето 1878. године иступио је против аустроугарске окупације Босне и Херцеговине и избегао служење војске да га не би послали у Босну и Херцеговину. Побегло је у Рим и ступио у везу са круговима који су се борили за ослобођење тршћанске области од Аустрије и њено прикључење Италији. Када је у Трсту 1882. године организована прослава 500-годишњице прикључења Трста Аустрији, стигао је и цар Фрањо Јосиф на кога је Обердан бацио бомбу, али атентат није успео. Осуђен на смрт због велеиздаје, Обердан је обешен 20. децембра 1882. године, а касније у Италији проглашен за мученика за слободу и народног јунака. Тргови и улице носе његово име, а на обележавању 100-годишњице његове смрти 1982. године,

младобосанаца биле плод специфичних услова живота, традиције косовског мита и времена великих империјалистичких сукоба који су потресали свет почетком 20. века. Младобосанци су темељито изучавали све револуционарне покрете у свету, а неки од њих су се и практично припремали. (слика 4) Они су посебно изучавали поруке америчке револуције. Једна од важних порука гласила је: „Свето је право појединца, групе или нације да ако треба и с оружјем у руци устане против стране окупације или недемократског облика владавине“, а друга је била: „Америчка револуција била је у почетку облик устаничке демократије, убрзо и успешно преточен у уставну демократију, пропраћену њој одговарајућим демократским установама.“³² Управо за ова два принципа америчке револуције су се залагали припадници Младе Босне.

Слика 4:

Припадници Младе Босне на комитетском курсу у Врању
(први с лева у доњем реду је Владимир Гађиновић)

тадашњи председник италијанског сената Ђовани Спадолини упоредио је Булелма Обердана са Исусом Христом (*Исто*, стр. 238),

32 Александар Илић, „Принцип и принципи“, *Политика*, 17. октобар 2013.

Иако су имали намеру да о припреми атентата нико и никада не сазна у Србији, ипак су се поверили и обратили за помоћ у набавци оружја Милану Цигановићу. Гаврило Принцип и Недељко Чабриновић изјавили су на суду, да су намеравали да својим новцем купе оружје, али пошто га нису имали довољно, за помоћ су се обратили Милану Цигановићу и, уз његово посредовање, Војиславу Танкосићу. Када је Драгутин Димитријевић – Апис³³ сазнао од мајора Танкосића о намери младића из Босне и Херцеговине, подсмевао се, сматрао је то неозбиљном шалом. Али, како је ситуација била све озбиљнија, Апис се забринуо и учинио је све што је могао да спречи атентат. Није познато да ли је још неко од „црнорукаца” знао за атентат, али је јасно да за њихове планове нису знале ни Влада Србије ни Врховна команда.³⁴ Сигурно је да су се Принцип и његова група идеолошки разликовали од организације *Уједињење или смрт*. Разлике су биле не само у животној филозофији, него, пре свега, у погледима на решавање националног питања, унутрашњих проблема међу Јужним Словенима, као и на уређење нове државе после пораза Аустроугарске монархије.

Најутицајнији револуционари средње омладинске генерације у Босни и Херцеговини, Богдан Жерајић и Владимир Гађиновић, највише су спомињали „српство“. Њихов утицај био је у Сарајеву највећи.³⁵ Многи историчари тврде да Сара-

33 Драгутин Димитријевић Апис, рођен у Београду 5. 8. 1876. године, а стрељан 1917. године у Солуну, био је главни организатор официрске завере, која је 1903. године довела до убиства краља Александра Обреновића. Један је од оснивача и члан Врховне централне управе тајне револуционарне организације *Уједињење или смрт*, познатије под именом *Црна рука*. У Првом светском рату до 1915. године руководио је обавештајном службом Врховне команде, а затим је био начелник штаба Ужичке и Тимочке војске и помоћник начелника штаба 3. армије. Ухапшен је 1916. године и на инсценираном Солунском процесу оптужен за организовање тобожњег атентата на регента Александра. Осуђен је на смрт стрељањем. На обновљеном процесу у Београду 1953. године пуковник Апис је рехабилитован. (*Војни лексикон*, ВИЗ, Београд, 1981, стр. 836)

34 Група аутора, *Историја српског народа*, том VI, Српска књижевна задруга, Београд, 1994, стр. 18–22.

35 У септембру 1911. године Владимир Гађиновић, тек што се вратио из Швајцарске, по наговору Љубе Јовановића Чупе, учланио се у организацију *Уједињење или смрт*. Мустафа Голубић и Павле Бастајић поверили су се Виктору

јевски атентат представља чин одбрамбеног ослободилачког карактера, чије су се идеје ткале на револуционарној политици младих, рекло би се и најнапреднијих босанскохерцеговачких омладинаца тога времена. Њихова патриотска свест, као основа, и филозофска мисао, као политичка надградња, коју је красио револуционарни дух и понос сваког од њих, значајно доприносе формирању њихових ставова и опредељења за борбу. Међутим, њихов главни идеолог, Владимир Гађиновић, није био нимало сентименталан према идеји југословенства и на њу је гледао као на мешање хрватске воде у српско вино.³⁶ Одмах по настанку омладинског ослободилачког покрета Млада Босна, њени припадници су дали одговор на питање које су сами себи поставили: „Хоћемо или да умремо у животу или да живимо у смрти?“³⁷ Изабрали су ово друго.

СЛОБОДА КАО ИДЕЈА МЛАДЕ БОСНЕ

Млада Босна је уистину била ослободилачка омладинска организација. Главни организатор завере Данило Илић у судбоносним данима пред атентат, под утицајем Аписовог изасланика из Београда четника Ђура Шарца, покушао је да спречи атентат на Франца Фердинанда. Пошто је одлука о убиству већ била чврсто донета и Гаврило Принцип (слика 5) заузео чврст став о неопходности атентата на Фердинанда, више се није могло ништа променити. Део младобосанаца схватио је да индивидуалном борбом не може да се постигне ништа значајније и да друштвене промене могу да настану једино мобилисањем широких народних маса и дизањем масовног устанка против окупатора.³⁸

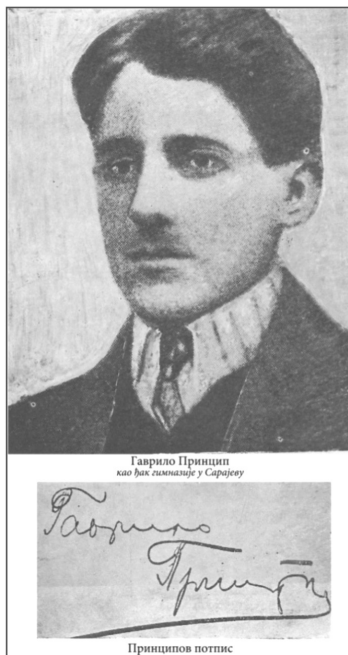
Сержу (*Victor Serge*, односно *Виктор Львович Кибальчич*), да је Владимиру Гађиновићу поверено „руковођење борбеном организацијом Босне и Херцеговине и групама студената растурих по Европи“ (*Перо Слијепчевић, Напори Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*, Издање обласног одбора „Народне одбране“, Сарајево, 1929, стр. 188).

36 Владимир Дедијер, *Сарајево 1914*, Просвета, Београд, 1966, стр. 348.

37 Боривоје Јевтић, *Глас народа*, Сарајево, 7. јул 1920. године,

38 Радослав Гађиновић, *Млада Босна*, Медија центар ОДБРАНА, Београд, 2014, стр. 342.

Слика 5:
Гаврило Принцип

Владимир Гаћиновић је темељито радио на припреми и организацији масовног устанка против Аустроугарске. По његовом мишљењу, основни предуслов за извођење масовног устанка у Босни и Херцеговини је јака и моћна Србија у војном и економском смислу, јер је на време схватио да се хабзбуршки окупатор не може поразити индивидуалним акцијама. Наука је утврдила да Сарајевски атентат није био узрок Великог рата, већ повод. Хипотезе према којима су Сарајевски атентат инспирисале тајне службе Русије, Француске и Велике Британије, или сличне организације у Немачкој и Мађарској, као и војна обавештајна служба EVIDENC BIRO Аустрије, било директно или индиректно, нису потврђене у историјским истраживањима. Инсистирање на тим хипотезама замагљује значајне историјске чињенице у Босни и Херцеговини током аустроугарског терора на почетку 20. века.

Младобосанци нису хтели другу државу осим своје и у њој слободу. Зато се то легитимно право увек мора уважавати и

поштовати. Наука не трпи импровизације и осуђује сваки покушај доминације политике над науком, попут злонамерних теза о карактеру Младе Босне. Такве тезе нису безазлене, већ злонамерне и штетне, јер искривљују улогу српског народа у историји и доводе јавно мњење у заблуду. Одлуку да убију Франца Фердинанда донели су искључиво припадници Младе Босне, као одговор на до тада невиђено насиље Аустроугарске које је она спроводила у Босни и Херцеговини. Младобосанци су били врло храбра и конспиративна група младих људи који су многе идеје са собом однели у гроб.

Сто година после атентата дешавају се непотребна, ненаучна и врло злонамерна нагађања попут оног о наручиоцу атентата. Ови поносни младићи из Босне и Херцеговине нису видели излаз, нису нашли никога ко би им одговорио на судбоносно питање: шта да се ради? И потражили су одговор у себи самима. Тамо су га и нашли. Доказали су да је њихов народ достојан слободе, да је сазрео и стекао право да сам собом влада. Сматрали су да не припадају себи, него народу и историји. И учинили су све што су могли, дајући од себе све што је могуће да људи дају. Били су храбри, били су весници нових борби и покретачи нових ослободилачких активности. Пуцајући у Фердинанда, они су пуцали у зло чији је носилац и представник за њих био он. У томе је смисао њиховог дела.³⁹ Млада Босна била је велика идеја, коју су разумели и радници и сељаци и интелектуалци у Босни и Херцеговини, и за ту идеју су многи дали своје животе. Основа те идеје, била је слобода. Српску приврженост тој идеји и на почетку 21. века много боље од Срба разумеју њихови противници и зато је у континуитету оспоравају.

Месец дана после Принциповог дела дошло је до избијања Првог светског рата. Након аустроугарског ултиматума Србији 23. јула и објаве рата 28. јула, Немачка је објавила рат Русији 1. августа и Француској 3. августа, а Велика Британија Немачкој 4. августа 1914. године. Овај рат изменио је карту Европе више него иједан дотадашњи. Пропале су четири царевине, а с њима и династије Хабзбург, Романов, Хоенцолерн,

39 Славко Мићановић, *Сарајевски атентат*, Новинско издавачка кућа Стварност, Загреб, 1965, стр. 217-224.

као и Отоманска династија, које су њима владале стотинама година.

СРБИЈА НИЈЕ ОДГОВОРНА ЗА АТЕНТАТ НИТИ ЗА ПОЧЕТАК ВЕЛИКОГ РАТА

У научној литератури Сарајевски атентат се сматра делом националног покрета народа Босне и Херцеговине. Историјске чињенице потврђују да нико из Србије није учествовао у оснивању Младе Босне, чак ни организација Уједињење или смрт коју многи из незнања или зле намере оптужују за то. Јер, Богдан Жерајић, члан Младе Босне је покушао атентат на земаљског поглавара Босне и Херцеговине генерала Маријана Варешанина 15. јуна 1910. године, када организација Уједињење или смрт није ни постојала (основана је 9. маја 1911. године). У припреми атентата Младе Босне на Франца Фердинанда званична Србија није учествовала нити је о томе нешто поуздано знала. Историјске чињенице необориво потврђују да је лично Никола Пашић, сумњајући да може доћи до атентата, хитно наредио посланику Србије у Бечу Јовану Јовановићу да о томе обавести аустроугарску владу. Апис је, такође, послао свог човека од поверења Ђура Шарца да одврати Принципа од било какве акције против Франца Фердинанда. Принцип је врло одлучно одбио Аписов захтев, који је тада прихватио чак и Данило Илић, главни организатор атентата у Сарајеву. Били су то најтежи тренуци за Принципа и Данила Илића, али ипак победио је Принцип. И овом приликом испољили су се аустроугарска бахатост, цинизам и омаловажавање Срба, јер се сматрало да су вести о планирању атентата глупости које Срби измишљају, односно да нема тога ко сме да нападне наследника аустријског престола. Одговорност српске официрске организације Уједињење или смрт за атентат постоји у оној мери у којој је управо она од 1912. године стварала планове за југословенску револуцију у аустријској позадини, у случају да Аустроугарска нападне Србију. Аустроугарска влада није располагала ни једним материјалним доказом о умешаности Србије у атентат. Након атентата у Сарајеву, Аустроугарска је одмах послала вишег

чиновника заједничког министарства финансија у Бечу Фридриха фон Визнера да утврди одговорност Србије за атентат. Као савестан државни службеник, привржен идеји правне државе и истини, Визнер је, након детаљне истраге, 13. јула послао телеграм у Беч следећег садржаја: „Не постоји било шта што би указивало на одговорност српске владе у организовању убиства или припрема или у снабдевању оружјем. Нити има било шта што би човека навело да посумња у тако нешто. Напротив, постоје докази који, изгледа, могу да наведу на закључак да је тако нешто изван сваке сумње.“⁴⁰

Истражни судија Лео Пфефер у својој књизи *Истрага у сарајевском атентату*, такође, пише да му је од самог почетка истраге било јасно да неће бити доказана одговорност Србије за атентат у Сарајеву и да су резултати до којих је, након темељито завршене истраге, дошао потврдили његово претходно уверење. Од анексије Босне и Херцеговине 1908. године Аустроугарска се без прекида припремала да нападне Србију. Бечки државник и дипломата Леополд Берхтолд био је веома агресиван према Србији, а његов први сарадник гроф Форгач гајио је мржњу и презир према њој. Доказ је и његово инсистирање да се у свим канцеларијама аустријске владе истакне максима „Србију треба уништити“. Талас србофобије захватио је целу Монархију. Песник Карл Краус сковао је лозинку „Србија мора умрети“ (“Serbien muss sterbien”), а цедуљице с тим натписом постављене су по столовима свих сарајевских кафана.⁴¹

На бечком двору је све више сазревала идеја, коју су нарочито развијали војни команданти на челу са начелником Генералштаба генералом Конрадом Хецендорфом, да Србију, као опасно националистичко револуционарно гнездо, треба уништити. Ту мисао прихватио је и сам Ерентал. У јесен и зиму 1908/1909. године било је више предлога шта треба учинити са Србијом и како је треба разделити. Највећи број историчара у свету потврђује давно доказану тезу да је Са-

40 Leo Pfefer, *Istraga u sarajevskom atentatu*, Izdanje Nove Evrope, Zagreb, 1938, str. 59.

41 Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања – Историја Срба у новом веку (1492–1992)*, треће, допуњено издање, Евро-Giunti, Београд, 2010, стр. 345.

рајевски атентат повод, а не узрок напада Аустроугарске на Србију, што покушавају да оспоре многи аустријски историчари и медији. Да је сарајевски атентат повод а не узрок рата доказују многе чињенице. Међу њима је и она да је чим је изложена, одмах и прихваћена идеја грофа Александра фон Хожоса, шефа кабинета министра спољних послова Монархије, да би на сарајевском атентату требало „конструисати рат са Србијом“. То је било јасно и Макс Веберу. Он је констатовао да онај који аустроугарски „ултиматум Србији из 1914. (а тиме и сарајевски атентат) жели да представи као разлог за овај рат, тај је једноставно – слабоуман“. Овде је неопходно додати да је Конрад фон Хецендорф још 1907. године у једном писму истакао да би југословенски проблем требало решити „једном великом акцијом, чији је крајњи циљ анексија Србије“.⁴²

Амерички председник Вудро Вилсон је био један од заступника тезе да је главни узрочник Првог светског рата био милитаризам. За избијање Првог светског рата, као и сваког другог догађаја, постоје поводи и узроци. Још од Аристотела се та два појма разликују. Немачки историчар Фриц Фишер, иза кога је стајала читава историографска школа, сумирао је узроке рата, закључивши да је немачка тежња да постане светска сила био дубински, основни и главни узрок рата. „Новом курсу“ кајзера Вилхелма II из 1892. године о потреби економске контроле Средње Европе, па затим Србије и Бугарске, тежила је и немачка елита, желећи да постане „хегемон хегемона“ и да посредством Средње и Јужне Европе контролише не само Европу, него и цели свет.

Војна странка у Бечу спремала је рат против Србије још марта 1909. године, када је била извршена мобилизација Сарајевског корпуса. Тада је у Босну и Херцеговину стигло 29 батаљона активне војске и 30.000 резервиста. До краја марта 1909. године већи део аустроугарске армије био је у ратној припреми за напад на Србију. Аустроугарска је, крајем 1912. године, учинила све да изазове рат са Србијом. Она је имала намеру да нападне Србију одмах после Букурешког мира у јесен 1913. године и већ је у том циљу раније извршила при-

42 Радослав Гађиновић, *Млада Босна*, Медија центар ОДБРАНА, Београд, 2014, стр. 387.

преме и убеђивање својих савезника. Дефинитивна одлука да се нападне Србија донета је након изведених маневара у источној Босни јула 1914. године.

Почетком јула 1914. године, када је постало јасно да је рат између Аустроугарске и Србије неизбежан и да је то само питање дана, босанскохерцеговачке власти ухапсиле су све опозиционе Србе као таоце. Иста судбина задесила је и српске посланике у хрватском, угарском и аустријском сабору. У тежњи да искорени особености српске нације и културе, режим је на дан мобилизације затворио и све српске школе у Босни и Херцеговини и Хрватској, а још раније забрањена је српска застава. Наредбом од 26. јула 1914. године изричито је укинато и слављење крсне славе, а 6. августа је забрањено и ношење србијанске капе. Актом бр. 25826 од 3. октобра 1914. године хрватска влада је забранила ћирилицу у основним школама, а након десетак дана и у средњим. У Босни и Херцеговини таква наредба издата је тек 11. новембра 1915. године и њоме је ћирилица била потпуно искључена из службене употребе.

Не кријући и жеље и намере немачких капиталиста и њихових политичара, годинама се у немачкој јавности говорило о потреби да се освоји потребни „животни простор“ на истоку и југоистоку. Плодна поља Украјине и богатство Индије били су немачки сан. Стога је Продор на Исток (*Drang nach Osten*) постао официјелна германска стратегија. Србија је тим освајачким тежњама била главна препрека и зато је напад на Србију био неизбежан. Планови за отпочињање рата прављени су још 1908, 1910. и 1912. године. Начелник генералштаба аустроугарске армије Конрад фон Хецендорф је 1913. године чак 25 пута тражио да нападне Србију. Дакле, припреме за рат биле су вршене много пре непосредног повода – Сарајевског атентата 1914. године. Чекао се само повољан моменат за муњевити удар елитних немачких и аустроугарских јединица.

Radoslav Gaćinović**MLADA BOSNA AND OLD MISAPPLY OF HISTORY****Resume**

“Young Bosnia” (“Mlada Bosna”) as a nationwide movement for liberation and unification of South Slavic peoples at beginning of 20th century was the only hope for liberation and unification of the peoples in occupied and disenfranchised Bosnia and Herzegovina. The title “Mlada Bosna” was firstly used by Petar Kočić in newspaper “Otadžbina” (“Fatherland”) in 1907 and then by Vladimir Gaćinović in an article “Young Bosnia” which was published in Almanac of Prosveta (Education) in 1910. Despite their innate instinct that a force should be resisted with force, the Youngbosnians and their supporters had a much more thorough understanding of historical perspective than many of their contemporaries among the South Slavs. Firstly, they understood inevitability of revolutionary destruction of Habsburg Monarchy and secondly, they understood a need for establishment of a Yugoslav federal community consisting of different South Slavic nations with same ethnic origin but with separated histories. Any person may have their own attitudes regarding methods of the fight of Gavrilo Princip and his co-fighters, but it is certain that for the reasons of their patriotism, courage and selfishness the Sarajevo assassins joined a line of most prominent fighters for liberation of their disenfranchised and humiliated countrymen. Many historians think that the Sarajevo assassination was an act of self-defensive liberation character based on the revolutionary politics of the young people who had been, it is possible to say now, most progressive Bosnian and Herzegovian young people of that time. It was their patriotic consciousness as its base and philosophical thought as its political superstructure spiced up with revolutionary spirit and pride of each one of them that

greatly contributed to formation of their attitudes and commitment for their fight.

Key words: *Mlada Bosna, assassination, Austria-Hungary, Serbia*

ЛИТЕРАТУРА

- Андрић, Иво, *Вихор*, бр. 5, 1913, Лист за националистичку културу, издавач и уредник Драгутин Баришец, Загреб, 1913.
- Богићевић, Војислав, *Млада Босна – писма и прилози*, Свјетлост, Сарајево, 1954.
- Богуновић, Небојша, *Коекуде, Србијо*, Интерпринт, Београд, 2006.
- Војни лексикон*, ВИЗ, Београд, 1981, стр. 836.
- Гаћиновић, Владимир, *Огледи и писма*, Свјетлост, Сарајево, 1956.
- Гаћиновић, Радослав, *Млада Босна*, Медија центар ОДБРАНА, Београд, 2014.
- Гаћиновић, Радослав, „Млада Босна и српско национално питање“, *Политичка ревија*, бр. 1/2010, Институт за политичке студије, Београд, 2010.
- Гаћиновић, Радослав, *Млада Босна и Сарајевски атентат*. Фељтон у дневном листу „Политика“, 21. јун 2012.
- Гершић, Гл., *Поглед на међународни и државноправни положај Босне и Херцеговине и острва Кипра према научним оценама претставника данашње међународно-правне теорије*, Краљевска српска државна штампарија, Београд, 1893.
- Грђић, Васиљ, *Ријеч-двјије о нашем спору*, Споменица Васиља Грђића, Просвјета, Сарајево, 1936.
- Дедијер, Владимир, *Сарајево 1914*, Просвета, Београд, 1966.
- Екмечић, Милорад, *Дуго кретање између клања и орања – Историја Срба у новом веку (1492–1992)*, треће, допуњено издање, Euro-Giunti, Београд, 2010.
- Илић, Александар, „Принцип и принципи“, *Политика*, 17. октобар 2013.
- Историја српског народа*, Група аутора, том VI, Српска књижевна задруга, Београд, 1994.

- Капицић, Хамдија, *Положај Босне и Херцеговине за вријеме аустро-угарске управе (државноправни односи)*, Прилози за историју радничког покрета, IV, Сарајево, 1968.
- Круљ, Гојко, *Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*, Градска привреда, Сарајево, 1929.
- Лебедев, Владимир, Рођење Гаврила Принципа, *Политика*, 28. септембар 1936.
- Locke, John, *Two Treatises of Civil Government*, II gl. XIX, Philip Abrams, Cambridge, London, 1967.
- Мићановић, Славко, *Сарајевски атентат*, Стварност, Загреб, 1965.
- Маслеша, Веселин, *Млада Босна*, Култура, Београд, 1945.
- Недић, Владан, *Сима Милутиновић Сарајлија*, Нолит, Београд, 1959.
- Парежанин, Ратко, *Неколико речи о Жерајић-Принциповом нараштају*, Књижевни центар, Суботица, мај-јун, 1927.
- Pfefer, Leo, *Istraga u sarajevskom atentatu*, Izdanje Nove Evrope, Zagreb, 1938, str. 59.
- Слијепчевић, Перо, *Млада Босна, Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*, Обласни одбор народне одбране, Сарајево, 1929.
- Schmid, Ferdinand, *Bosnien und die Herzegovina unter der Verwaltung Österreich-Ungarns*, Veit&Comp., Leipzig 1914.
- Catholic Encyclopaedia IV, Encyclopaedia press, New York, 1922.

СЛИКА СРБИЈЕ У ОГЛЕДАЛУ НОВЕ РЕВИЗИЈЕ**

Сажетак

У овом раду аутор скреће пажњу на два аспекта који карактеришу дискусије вођене током 2014. године и непосредно уочи годишњице избијања Првог светског рата. У фокус се вратило питање узрока Великог рата. На једној страни је традиционални приступ, који следи резултате које су утемељили Фриц Фишер, Емануел Гајс и други, а на другој страни историчари који су почели да тврде да је та „догма“ пала, да она више не важи. Нова ревизија покушава да врати Балкан у центар збивања и да редефинише улогу Србије и Русије. У оквиру тих напора очит је покушај да се омаловажи својевремени допринос српске историографије у решавању овог питања.

Кључне речи: *Србија 1914, ултиматум, Кристофер Кларк, ревизионизам, Драгутин Димитријевић Апис, српска историографија*

Расправе поводом стогодишњице Првог светског рата, његових узрока и повода, могле би се сажети на изражену дихотомију: Централне силе Аустроугарска и Немачка прихвати-ле су догађај у Сарајеву као Богом дан повод да се започне рат, одавно планиран са многим циљевима међу којима остварење нове расподеле моћи на континенту и у свету. Тренутак је процењен као повољан док нису спремне Русија и Францу-

* Научни саветник и директор Института за новију историју Србије.

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту „Традиција и трансформација: историјско наслеђе и национални идентитет у Србији у 20. веку“ (бр. 47019) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

ска, па ни Србија после Балканских ратова. На другој страни, поново се даје примат Балкану и то не као месту сукоба интереса великих сила већ Балкану као простору где владају незасити национализми који су провоцирали сукоб. Према екстремној варијанти, српска влада је организовала атентат, а у мање екстремној интерпретацији, српска влада је знала за припрему, али није ништа учинила да га спречи. Такође, када је већ дошло до атентата, српска влада је могла поштедети свет ужаса да је прихватила аустроугарски ултиматум у целости и тако одузела повод Монархији да отпочне рат. Ово гледиште се подупире некадашњом ратном пропагандом из времена Јулске кризе и међуратних ревизионистичких интерпретација.¹

У оквиру овог другог гледишта отворило се питање релевантности српске историографије по овом питању. Она се од стране неких историчара доводи у питање, а њени резултати омоложавају. Као и увек, контроверзе поникле у свету имале су одраза и на поделе историчара у самој Србији. Наличје те конфузије најбоље би одсликало питање: Да ли смо ми несвесно заостала националистичка историографија? Да ли би требало да верујемо доскорашњој традицији којој припадамо, а која има убедљиве, европске научне корене или би за рачун новог *image*-а требало да прихватимо насилне симетрије?

На једној страни, један од актера тих давних догађаја, гроф Хојош – управо онај који је ишао 5. јула 1914. године у Берлин – после свега, 1922. године, поручује нам да он „никада није веровао да је убиство Франца Фердинанда било припремано и прижељкивано од стране Београда и Петрограда.“² Или, на пример, његов савременик, генералштабни официр и, током Балканских ратова, војни аташе Монархије на Цетињу, Густав Хубка, који је у својим есејима између два рата и касније упозоравао „да је током Јулске кризе, противно Конрадовим мемоарима и аустројској службеној историји, у Аустроугарској владала војна догма по којој је рат против Србије такође

1 Видети шире у: Annika Mombauer, “The debate on the origins of World War One” (www.bl.uk/world-war-one/themes/historicaldebates), 2014.

2 Andrej Mitrović, *Prodor na Balkan i Srbija 1908–1918*, Nolit, Beograd 1981, str. 178.

значио и рат против Русије.³ Историчари Греј Танстал, Фриц Фишер, Џон Рел, Фолкер Бергхан, Владимир Дедијер, Андреј Митровић, Аника Момбауер, Ханс Леидингер, Волфрам Дорник, Герд Хиршфелд, Жан Жак Бекер, савременици као немачки амбасадор у Лондону гроф Лихновски, Теодор Волф, генерал Макс фон Монжел (1914), Рихард Грелинг или Курт Ајзнер сведоче о одговорности за рат и карактеру повода у мери историјске стварности како ју је прегнантно изложио најпознатији међу њима – Фриц Фишер.

На другој страни, почев са Робертом Капланом 1990-их, па преко данас познатих Шона Мекмикина, Кристофера Кларка, Маргарет Макмилан, Ричарда Еванса, Херфрида Минклера, Оливера Јанца, Холма Зундхаузен и других постоји снажна тенденција да се утврди „одговорност“ Србије, коју је наводно Фриц Фишер неоправдано испустио из својих разматрања, али и Русије, која је стала иза тог „реметилачког фактора“. Притисак да се прихвати нова „коректност“ је велики. Овде су своју улогу имали и масовни медији.⁴

Историчар Холм Зундхаусен, у свом излагању на конференцији у Берлину 2014. године, приговорио је Фрицу Фишеру што у његовој студији обима 700 страна сарајевски атентатори и краљевина Србија играју тек маргиналну улогу, ако се уопште и спомињу. Нема ни помена Гаврила Принципа, чак ни у фусноти, док се Пашић помиње само једном. Сличан став, пише Зундхаузен, имају и припадници Фишерове школе. „Зашто су олако прешли преко атентата и игнорисали улогу Србије? Зато што су били уверени да би и без атентата, пре или касније (и неизбежно!) дошло до великог рата. Атентат им није био потребан како би објаснили узроке рата. А будући да атентат није играо никакву улогу у томе, онда није

3 Graydon A. Tunstall Jr, *Planning for War Against Russia and Serbia. Austro-Hungarian and German Military Strategies, 1871-1914*, Columbia University Press, New York 1993, pp. 202-203

4 Robert Kaplan, *Balkan Ghosts: A Journey Through History*, Picador, New York, 1993; Sean McMeekin, *The Russian Origins of the First World War*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge – London, 2011; Sean McMeekin, *July 1914. Count down to War*, Basic Books, New York, 2013; Christopher Clark, *The Sleepwalkers, How Europe Went to War in 1914*, Penguin Books, London, 2012; Herfried Münkler, *Der Grosse Krieg. Die Welt 1914–1918*, Rowoholt, Berlin, 2013; Oliver Janz, *Der Grosse Krieg*, Verlag GmbH, Frankfurt, 2013.

било важно ни то да ли је званична Србија била умешана у припремање овог (не)догађаја, да ли је била упозната са плановима за атентат и да ли је морала/могла да спречи атентат.“ Тако мисли и поручује Холм Зундхаусен, уз поруку да је „значај Фишерове величине пре свега у томе што се он критички бавио сопственом, немачком прошлошћу. Можда је то једнострано (Sic!) становиште, због кога је књига наишла на велике отпоре, али је оно било неопходно, неизбежно и заступано у правом тренутку. Где је српски Фриц Фишер?“⁵

Ово је оцена српске историографије која код Зундхаузена није нова. Не помињући ни једном речју Андреја Митровића и његово дело, Зундхаузен сматра да су међународне околности доста добро дате на нивоу чињеница, али тврди да српска историографија није уронила у историју властитог милитантног национализма: „Кад прочитамо статут јавног удружења Народна одбрана, статут тајне организације Црна рука, дела антропо-географа Јована Цвијића или српске уџбенике географије и историје из тог периода, стичемо утисак о правим размерама српског милитантног национализма. То је такође ‚чињеница‘ која се потпуно игнорише у досадашњој српској историографији“. Овде може да се стави коментар: Заиста? О питањима деловања националних покрета на тлу Аустроугарске, Босне и Херцеговине или у деловима Османског царства, своје прилоге дала је не само српска него и југословенска историографија. Зундхаусен, као и многи данас, инсинуира да је све пројектовано из Београда и да су, следствено, покрети Јужних Словена одатле подстакнути. У прилог те његове (неизречене, али очевидне) тезе је тврдња да су Хрвати и Словенци били задовољни у Аустроугарској, па и у Босни и Херцеговини. Зундхаузену промиче корен настанка омладинских удружења на територији Монархије, али и корен иницијативе за формирање организације „Уједињење или смрт“. Покрет настаје на југу, ван граница Краљевине Србије пре балканских ратова.

5 Holm Sundhaussen, „Sarajevski atentat, Srbija i duh 1914“ Pešcanik.net 25/11/2014. (prevod predavanja na Konferenciji u Berlinu 4. jula 2014., Das Attentat von Sarajevo. Serbien und der Geist 1914)

Тренд ревизије започет је у Европи 1980-их, а сама Србија је дошла у фокус 1990-их због познатих догађаја на Балкану. Скретање пажње са стварних зачетника рата у јулу 1914. године фокусирањем пажње на Сарајево и Србију, можда се жели постићи више позитивног сећања међу европским цивилизованим напорима, да би се све лоше транспоновало на југоисток и исток. Сам струковни тренд карактерише неколико обележја: 1) Ревизија у суштини не износи новооткривене изворе; 2) Одбацују се доскора проверена знања о стварним узроцима великог сукоба; 3) Пажљиво се склањају у страну сви аргументи који би доводили у питање нове тезе; 4) Већина историчара остаје при ранијим интерпретацијама узрока Првог светског рата. Они праве разлику између злоупотребе једног догађаја за почетак рата и његових стварних узрока; 5) Политичка подршка тренду ревизија и дефинисање рата као опште несреће за коју су сви једнако криви; 6) Иза флоскуле да су наводно сви подједнако криви, сутерише се да је ипак српски национализам претходио свему и да је руска кривица у томе што је то подржавала.

Када је Србија у питању, један млађи историчар уочава присутну дихотомију: „Србија, са својим тајним удружењима и националистичком владом и јавним мњењем, није била невина жртва, како неки држе, али ни Аустроугарска није била мирољубива империја тек провоцирана злим балканским национализмом, како други тврде“⁶. Можемо само да додамо да свако насилно редуковање комплексности доводи до дисторзије слике прошлог, али и насилне симетрије, посебно неупоредивих величина, чине исто. Такође, присутно је одсуство разумевања појединих историјских појава у „њиховом времену“ и њихово тумачење данашњим мерилима и значењем.

О томе како се и око којих питања најчешће спори када је Србија у питању могло би се дуго и детаљно говорити.⁷

6 Dejan Djokić, „Serbia, Sarajevo and the Start of Conflict“, у: Alan Sharp (ed.), *28 June. Sarajevo 1914 - Versailles 1919: The War and Peace that Made the Modern World*, Haus Publishing, London, 2014, p. 28.

7 Видети опширније у: Mile Bjelajac, „Novi (stari) zapleti oko uzroka Prvog svet-skog rata pred obeležavanje 100. godišnjice“, *Tokovi istorije* 1/2013, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2013, str. 15–62; Миле Бјелајац, *1914–2014: Зашто ревизија? Старе и нове контроверзе о узроцима Првог светског рата*, Медија центар Одбрана, Београд, 2014.

Ипак, један број тема и питања чешће изазива контроверзе. Постоји тренд: 1) за делатност јужнословенских покрета на тлу Монархије и Османског царства као искључиви покретач се апострофирају Београд, службене доктрине милитантног национализма и тајна удружења; 2) потпуковник Драгутин Димитријевић Апис и „његова“ Црна рука се означавају као иницијатори и организатори атентата у Сарајеву; 3) Српска влада је знала за припремање атентата, али није учинила ништа да га спречи; 4) ултиматум који је Аустроугарска упутила Србији био је прихватљивији од ултиматума у Рамбујеу 1999. године, али српска влада није одговорила помирљиво због руске подршке која је стигла у последњи час; 5) Аустроугарска монархија је била боља опција за све њене народе – промотор међуетничке и верске толеранције, цивилизације, насупрот национализмима који су носиоци трајне нестабилности на Балкану све до данас (упадљиво југословенско искуство се игнорише). Уз ове, најчешће тезе, има и других питања која се покрећу. Контроверзе у различитим равнима трају од времена када се тек припремало оправдање за агресију против Србије и њено комадање па све до данас. У целом том периоду било је и српских савременика који су својим активним ставом или случајним, непрецизним сведочењима „хранили“ ревизионистичке тенденције. Томе могу да се припишу састављачи државних докумената и публикација, публицисти, историчари тада и данас. На тренд у Србији (Југославији) утицале су политичке прилике, хипотеке Солунског процеса, смена политичких система или партија на власти, разумевање национално-ослободилачке борбе, међународне околности некад и данас.

1. *Негирање тежњи Јужних Словена за уједињењем и ослобођењем испод стране доминације* – Мада је питање јужнословенског покрета (укључујући муслимане) у Аустроугарској било у историографији разрешено, данас се опет обнавља. Обнавља се јер се у новим интерпретацијама жели доказати да јужнословенског покрета не би било да нису постојали националистички пројекти из Србије (и Црне Горе) који су га провоцирали. Дакле, жели се поништити његова аутентична историја током 19. века, а поготово историја свих

оружаних отпора и буна у Босни и Херцеговини од 1875. године па до анексије. Не жели се видети да је југословенски покрет био сличан осталим националним покретима оног времена: пољском, чешком, словачком, румунском, италијанском, мађарском па и пангерманском. Југословенски покрет није, наравно, био нешто монолитно и једнозначно. Радило се о времену када су већ постојале оформљене нације, њихове политичке партије и покрети. Погрешно је намерно губити из вида основне трендове, али и покрете омладине, сарадњу различитих странака још од „илирског времена“, отпор Мађарима, Немцима или центру, тежњу за културном и економском еманципацијом, па и за будућим уједињењем са већ слободном браћом.⁸ Они историчари који инсистирају да је надвојвода Фердинанд био до краја склон тријалистичком решењу превиђају да је у свом програму за владавину из 1910. године све подредио умањивању моћи Мађара и њихове доминације. „Мађарска доминација над Бечом и народностима би престала“. Босна и Херцеговина би остале неподељена круновина, а народности би добиле опште право гласа како би надгласале мађарско племство у парламенту. Јужним Словенима није веровао, посебно политичарима из Хрватске и Босне. Сматрао је да не би било сигурно да „трећа јединица“ не би у неком тренутку прешла на страну Мађара против Беча. „И зато о Тријализму само говорити јер га се у Угарској боје“. Била би извршена рецентрализација са јединственом војском и немачким као службеним језиком. После смрти Фердинанда овај пројекат је завршио у ладици престолонаследника Карла.⁹

2. *Организатор атентата у Сарајеву је потпуковник Драгутин Димитријевић Апис, а омладинци само његово оруђе* – Данас се оставља по страни дело Владимира Дедијера *Сарајево 1914*, а поново, на мала врата, уводи дело Фридриха Виртла *Траг води у Београд*.¹⁰ Тако се прихвата да је „Црна ру-

8 Види опширније у: Милорад Екмечић, *Стварање Југославије*, књ. I-II, Промисла, Београд, 1989.

9 Јован М. Јовановић, „Сарајевски атентат и планови Фрање Фердинанда“, *Српски књижевни гласник*, књ. XII, бр.5, 1. јули 1924, стр. 349–359; 353–354.

10 Vladimir Dedijer, *The Road to Sarajevo*, Macgibbon and Kee, London, 1967; Vladimir Dedijer, *Sur la route de Sarajevo*, Gallimard, Paris, 1969; Friedrich Würthle,

ка регрутовала више младих људи родом из Босне, спремних да жртвују живот да би у личности надвојводе нанели ударац проклетој раси Хабзбурга [...] прелазе у Босну [...] пре него што ће се придружити другим агентима који треба да попуне групу“. Пише се да је Пашић знао за атентат и да га „и његови министри осуђују“, али пропушта да било шта уради како би га спречио. „Имао је још могућности наређења пуковнику Димитријевићу да повуче упутства дата његовој групи у Сарајеву.“¹¹ Занемарујући Виртла, један други француски историчар ће поновити познату чињеницу да је Драгутин Димитријевић Апис „у последњи час покушао да спречи атентат“, а да српска влада није знала за њега.¹²

Кристофер Кларк пише: „српске организације повезане са атентатом у Сарајеву биле су екстремно тајновите и очито нису остављале папирне трагове.“ Димитријевић „кључна фигура у ковању завере“ [...] „редовно је спаљивао своје папире.“¹³ Дакле, сугерише се, да је свака интерпретација по овом питању онда слободна, па и његова. Питамо се одакле онолико докумената које су Димитријевићу и друговима одузели приликом хапшења.

Преузимање одговорности за организацију атентата у Сарајеву од стране пуковника Димитријевића Аписа током Солунског процеса 1917. године често се у историографији узимало као готова ствар, без улажења у мотиве самог пуковника, али и његових противника који су о томе касније писали. Историчари су то различито интерпретирали.¹⁴

Die Spur führt nach Belgrad: Die Hintergründe des Dramas von Sarajevo 1914, Molden, Vienna, 1975.

11 Жан Пол Блед, *Франц Јозеф*, СЛЮ, Глас српски, Београд 1998, стр. 604–607 (Фр. издање: Jean-Paul Bled, *Fraçois Joseph*, Fayard, Paris, 1987.)

12 Jean-Jacques Becker, *Lanée 14*, Armand Colin, Paris, 2013, p. 48-49.

13 С. Clark, *нав. дело*, XXIII.

14 Милан Живановић, *Пуковник Апис. Солунски процес хиљаду деветсто седамнаесте*, Милан Живановић, Београд, 1955; David Mackenzie, *Apis: The Congenial Conspirator. The Life of Dragutin T. Dimitrijević*, Colorado University Press, 1989; Један крајње контроверзан текст: *Тајна превратна организација. Извештај са претреса у Војном суду за официре у Солуну, по белешкама вођеним на самом претресу*, Штампарија „Велика Србија“, Солун, 1918; Радош Љушић, *Принцип Гаврило (1895–1918). Оглед о националном хероју*, Новости, Београд, 2014; Антоније Антић, *Белешке*, (приредили Б. Димитријевић и Ј.

Данас смо сведоци веома драстичних симплификација како би се браниле неке хипотезе. Тако, историчар Шон Мекмикин пише: „Данас су добро познате све основне контуре завере у Сарајеву“ [...] „Принцип није деловао сам. Атенатор и његових шест саучесника“ [...] „припадали су Младој Босни филијали Црне руке.“ [...] „Да је Апис знао и подржавао заверу утврђено је у правном смислу од саме српске владе у егзилу, која је Аписа извела пред суд 1917. и погубила га када је отворено признао злочин.“ [...] „У ствари, сваљивањем кривице на шефа обавештајне службе можда је било смишљено да отклони нежељену пажњу са учешћа српских лидера у планирању (у крајњем случају нечињења ничега да се акт спречи) сарајевског злочина. Како су детаљи о концима завере који су водили у Београд почели избијати на видело 1920-их, мало обавештених посматрача је сумњало да је Апис – а тако и полуслужбена Србија – заиста крива за злочин. У то не сумња ни један озбиљан историчар данас.“¹⁵

Ова интерпретација је произвољна мада би се могла ослањати на нека писања савременика, како оних који су у име владе и регента правдали и бранили то судско убиство пред савезницима (С. Протић 1918, 1922), тако и у нагађањима самих црнорукаца после рата да је влада хтела да се за сваки случај „опере“ ако би дошло до преговора о сепаратном миру са Аустроугарском. У циљу слављења осуђених као националних бораца и мученика тезу о њиховом жртвовању зарад виших интереса подупирао је новинар Крста Цицварић. Подупирући владу у случају Солунског процеса, историчар Станоје Станојевић је, такође, износио тврдњу да је Апис уз Танкосића био „стварни организатор“ атентата. Исто је касније понављао историчар Милан Живановић, Аписов сестрић. Осим тог, у посебним условима датог Аписовог признања (1917), никада није дат ни један други доказ.

Илић, Народни музеј, Зајечар, 2010; Мирослав Перишић, *Сарајевски атентат. Повратак документима*, Андрићев институт, Вишеград, 2014.

15 S. McMeekin, *The Russian Origins*, p. 42. Тврдњу да је Пашић знао за заверу Мекмикин базира на предатним писањима америчког историчара Сиднија Б. Феја (1928) и Луиђиа Албертинија (1942–1943). (видети у: McMeekin, *July 1914*, p. 408)

Апис је у писму суду написао да је он преко Малобабића организовао атентат. Ова ствар се није изводила на суду нити је он суђен за то дело. Суђен је за наводни атентат на Регента и покушај преврата. Тек по изреченим пресудама они су Суду на његов захтев дали исказе и по томе. Апис је о томе питан и у претходној истрази али тада је изјавио све оно што и у изјашњењу 19. јуна 1914. године, уз неке мале допуне. Изјаве мајора Вуловића и Малобабића суду нико никада није видео. Не помиње их ни Иберсбергер, мада је он 1941. године добио цео досије Солунског процеса.

Такође, произвољна је оцена Шона Мекмикина да озбиљни историчари не сумњају у одговорност званичне Србије. Да ли је, на пример, Жан Жак Бекерне озбиљан историчар? Или је неозбиљна књига Владимира Дедијера?

3. *Српска влада је знала за атентат, али није учинила ништа да га спречи* – Данас као да се поново оживљавају тврдње др Ханса Иберсбергера са страница међуратног немачког часописа *Kriegsschuldfrage* (*Питање ратне кривице*) „да је Сарајевски атентат припреман у Београду, и то са знањем и учешћем српске владе, и да она није ништа учинила да се то спречи.“¹⁶ Проблем је наводно био у Београду, његовом експанзионизму, а не на територији коју су насељавали Јужни Словени у анектираној Босни и Херцеговини и другим деловима Монархије.

Управо супротно, предратне јужнословенске манифестације показују да је жеља у најмању руку била обострана.¹⁷

16 Велизар Јанковић, „Питање ратне одговорности. Једна тенденциозна кампања“, *Политика*, 9. јули 1931, стр. 1–2; На тренд оживљавања старе кампање (2014) упозорава Annika Mombauer, „The debate on the origins of World War One“ (www.bl.uk/world-war-one/themes/historicaldebates); видети, такође: John C. G. Röhl, “Goodbye to all that (again)? The Fischer thesis, the new revisionism and meaning of the First World War”, *International Affairs* 91: 1(2015), The Royal Institute of International Affairs, Oxford, 2015. p. 153–166.

17 Milorad Ekmечић, Impact of the Balkan Wars on Society in Bosnia and Herzegovina, у: Bela Király, Dimitrije Djordjevic (eds.), *East European Society and the Balkan Wars*, New York, 1987, pp. 260–285; Josip Horvat, *Pobuna omladine 1911–1914*, (priredio Branko Matan), SKD Prosvjeta, Gordogan, Zagreb, 2006, str. 172; Igor Despot, *Balkanski ratovi 1912–1913. i njihov odjek u Hrvatskoj*, Plejada, Zagreb, str. 189–268; Milan Gulić, „Reflections of the Balkan Wars in Dalmatia“, у: *The Balkan Wars 1912–1913 New Views and Interpretations*, (S. Rudić, M. Milkčić, eds.), Beograd, 2013, pp. 353–380.

Потпуно несувисло звучи да је влада Србије била у дослуху са Црном руком приликом организовања атентата. Ово су веома добро знали политичари из Аустроугарске када су писали ултиматум па су инсистирали да је кривац у ствари Народна одбрана јер су њу могли лакше да вежу уз Владу, а никако Црну руку са којом је влада била у сукобу.¹⁸ Народна одбрана је тако и ушла у садржај ултиматума урученог 23. јула Србији као и инсистирање да „у Србији постоји превратнички покрет [...] а тај покрет који се јавио пред очима Српске Владе, манифестује се и изван територије Краљевине у терористичким делима, у читавом низу атентата и убистава [...] Српска Влада [...] није ништа учинила да угуши овај покрет“. Дакле, овде се инсинуирало да су сви атентати који су потресали Загреб, Сарајево или Далмацију, били дириговани из једног центра. Сажето, тада се тврдило да се „идеја атентата родила у Београду, да су оружје и муницију дали официри и чиновници чланови Народне одбране и да су пребацивање извршиле старешине српске пограничне службе“.¹⁹

Влада је месецима чинила све да предупреди све што би могло изазвати спорове или дати повода Аустроугарској да нападне Србију. Све граничне официре из претходног времена је преместила у унутрашњост или у Нове области, па и мајора Косту Тодоровића у априлу. Управо оног официра који је „известити“ о преласку ђака. Пријатељи атентатора су им скренули пажњу да морају избегавати органе државних власти док буду путовали ка граници.

Познато је да је Влада поводом неких индиција о припреми преноса оружја (дојава полиције 4. јуна, која је стигла у

18 Barbara Jelavich, "What the Habsburg Government Knew about the Black Hand, Documents", *Austrian History Yearbook*, Volume XXII/1991, Center for Austrian Studies, University of Minnesota, Minneapolis, 1991. pp. 133–150. Она је писала: „The specific issue to be addressed here is why the Habsburg authorities failed to implicate one organisation ...Black Hand“ (p.133) и „Narodna Odbrana was particularly attacked, because some of the activities of that organization were known. In fact, the weakness of the Habsburg explanations of why they needed to adopt a strong policy toward Serbia lay in this lack of specifics. Their officials could not provide concrete evidence either of an officially sponsored Serbian conspiracy, or even that in spring 1914 the Serbian government had encouraged terrorist activities.“ (p. 141)

19 Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Српска књижевна задруга, Београд, 1984, стр.70–71.

Београд 6. јуна) наредила 12. јуна да се свака таква активност спречи. Влада је покренула 15. јуна 1914. године акцију преко министра војног Стефановића да „спречи сваки такав рад јер је опасан по нас“²⁰ и да се Генералштаб изјасни о наводима министра унутрашњих послова (нико не спомиње атентат, већ сумњу у пренос оружја). О томе се изјашњавао начелник Генералштаба Радомир Путник, заступник начелника оперативног одељења Драгомир Милојевић, начелник Извештајног одсека потпуковник Димитријевић Апис (рапорт је предат 21. јуна, а министар га је добио 22. јуна) и заступник команданта Дринске дивизијске области у Ваљеву Драгутин Димитријевић – Уча. Министар, према Пашићевом налогу од 24. јуна, и сам покреће преко својих органа тајну истрагу у Подрињу. Потпуковник Димитријевић Апис је прикрио чињеницу да је у једном тренутку, у мају, одобрио свом пријатељу мајору Танкосићу да „пусти децу да нешто покушају“, али је изложио да је наоружавао своје обавештајце на њихов захтев и то са четири револвера типа војнички *Наган*. Ово је било потпуно тачно, о чему сведочи потврда о куповини у гвожђарској радњи „Драгомир Здравковић и синови“ пронађена приликом његовог хапшења 1916. године и о чему је питан у истрази. Поновимо да су атентатори од Танкосића добили четири пиштоља *Бровинг (Browning)* и неколико бомби старијег модела и дугог времена активирања (11 секунди), потпуно неадекватних за такву акцију. Такође, Апис је прикрио чињеницу да је за атентаторима послао Босанца и четника Ђуру Шарца који је познавао младиће, са поруком да одустану од намере. Један број младобосанаца је био спреман да одустане, што никако није био случај са Принципом, као ни са мајором Танкосићем.²¹ Поставља се, на крају, и најлогичније питање: Да је обавештајна служба (или Црна рука) заиста организовала атентат и желела његов успех по сваку цену, зар не би, уместо невештих ђака који су у околини града испалили неколико пробних метака и ни једну бомбу, узела у рату проверене добровољце из Босне који су имали велико искуство и чврстину? Аписово, накнадно (1917) прихватање

20 Исто, стр. 41.

21 М. Бјелајац, *нав. дело*, стр. 55-62.

одговорности за организацију атентата имало је сасвим друге мотиве и могло је бити оборено проверљивим чињеницама да је изнесено на расправу пред војни суд. На пример да је Раде био тај који је пренео бомбе, пиштоље и муницију за атентат, као и тврдње да је извршиоцима давао хонорар преко Радета.²² Циљ је био да се његов обавештајац Раде Малобабић ослободи сумње да је аустроугарски шпијун за шта је следила смртна казна. Историчар Живановић сматра да је Апис погрешно проценио да у јеку борбе за ослобођење немогуће судити учеснике атентата јер су они имали ореол осветника.²³ На крају, ако је Раде био његов извршилац, зашто није извео дело на које га је, наводно, наговорио пуковник Апис?

Српска влада је, такође, проводила своју истрагу после самог атентата. Ревизионисти између два рата су употребљавали неке од докумената те истраге да би инсинуирали да је влада знала за атентат пре његовог извршења.

Ни српска влада, ни одлучујући политички фактори, ни војска нису желели рат са Аустроугарском 1914. године. Пре би се могло рећи да су га се прибојавали и да су чинили све да предвиде и спрече све што би могло Монархији да послужи као изговор за његово отпочињање. С друге стране, превише је доказа да је Монархија желела војни обрачун како би се анулирао уговор из Букурешта 1913. године и Србија уништила као фактор на Балкану.

Србији је недостајало 120.000 пушака, 60 топова већег калибра, 300.000 комплета униформи, 6.000 коња, санитарски материјал. Недостајали су кредити за обнову војске истрошене ратовима 1912/13. године. За уређење нових крајева, организацију путне и железничке мреже, градњу моста преко Дунава и везу са Румунијом биле су потребне године мира. Прекинути су преговори о уједињењу са Црном Гором (1914) јер то није било по вољи Аустроугарске, понуђене су железничке концесије Монархији и отпочети преговори, те обећаван привилегован положај у трговини од 1917. године. Поли-

22 Текстове писама са признањем Аписа види у: М. Живановић, *нав. дело*, стр. 556–558; Vladimir Dedićer, *Sarajevo 1914*, Prosveta, Beograd, 1966, стр. 670–675; М. Перишић, *нав. дело*, стр. 63–70.

23 М. Живановић, *нав. дело*, стр. 566.

тичком иницијативом код српских политичара у Монархији, Србија је ишла за тим да се ситуација у тим крајевима смири (Хрватска и Босна).²⁴

Такође, познати су покушаји да се упозоре меродавни да посета надвојводе Фердинанда Босни није без опасности. Српски посланик у Бечу, по својој иницијативи, пренео је такво мишљење министру Билинском (5. јуна 1914. године), надлежном за Босну и Херцеговину. Ова чињеница није искоришћена у заштити надвојводе, али је постала пропагандна у смислу доказивања „да је српска влада знала за припрему атентата“ и то већ 29. јуна у бечким, а потом пештанским новинама.²⁵ Такође, нова истраживања су показала да је од обавештајног confidenta из Земуна стигло обавештење у Загребачку полицију 20. јуна (писано 17. јуна) да су одређена лица прешла у Монархију, наведена су њихова имена и поменуто угрожавање Фердинанда.²⁶ Још је Јован М. Јовановић писао да је мађарски *Az Est (Az Est)* од 3. јула 1914. године донео вест да је „Јово Гречар саопштио босанској полицији још 20. јуна да се спрема српска завера“²⁷ и „да су хрватске пограничне власти више пута обраћале пажњу да се у Србији спрема атентат на надвојводу.“²⁸

4. *Ултиматум који је Аустроугарска упутила Србији био је прихватљив, али српска влада није одговорила помирљиво због руске подршке која је стигла у последњи час.* – Код неких аутора данас, толико се одмакло у прикривању извора и литературе која је давно показала да се циљано писао неприхватљив ултиматум како би се коначно имао повод за рат, да је историчар Макс Хејстингс морао поново да упозори на познату чињеницу да је аустроугарски посланик у Београду, 7. јула 1914. године добио веома прецизну инструкцију: „Ка-

24 Видети опширније у: М. Бјелајац, *нав. дело*, стр. 28–41.

25 М. Бјелајац, *нав. дело*, стр. 63–68 (Мистерија посете српског посланика у Бечу министру Билинском).

26 М. Перишић, *нав. дело*, док. 12, стр. 128–129, стр. 507–513 (фотографије у боји истог документа и његових делова подвргнуте свим видовима анализе)

27 Јован М. Јовановић, „Одговорност за светски рат. Сарајевски атентат“, *Српски књижевни гласник*, 16. септембар 1925, књ. XVI, бр. 2, стр. 129–130.

28 Јован М. Јовановић, „Пред сарајевски атентат“, *Српски књижевни гласник*, 1. август 1926, књ. XIX, св. 1, стр. 41.

ко год Срби реаговали на ултиматум (тада писан) ви морате прекинути односе и мора доћи до рата.²⁹

Немачки високи представници Јагов и Цимерман имали су у виду комплетан садржај ултиматума 22. јула увече, али нису ставили ни једну примедбу. Поред ранијих информација о карактеру „неприхватљивог“ ултиматума поменимо да је гроф Хоуос немачком амбасадору у Бечу 18. јула увече изричито подвукао: „да су захтеви (ултиматума) управо такви да ни једна држава која још иоле држи до себе, и жели да опстане, никако не може да их прихвати“³⁰. Британски министар иностраних послова Греј саопштио је 24. јула немачком амбасадору у Лондону исту оцену: „Држава која овако нешто прихвати једва да се још може убрајати у оне самосталне.“³¹

Па ипак, неки аутори хипотетички држе да је кључеве рата држала мала Србија. Тако, историчар Јоаким Ремак (1971, 1984) сматра да је Србија имала важну улогу у кризи: „Да Београд није рачунао на Велику Србију, могао се наћи излаз после аустријског ултиматума. У том случају, ако би прихватио ултиматум *in toto*, Пашић би пореметио све аустријске планове“.³² Други историчар, Марк Корнвол (1994), тврди да је Србија била много више независна и тврдоглава и да је помогла да дође до овог рата јер током Јулске кризе није била спремна да се врати у статус аустроугарског сателита. Била је спремна да попут великих сила ризикује рат и брани статус суверене и „цивилизоване“ (наводи у ориг. – М.Б.) државе. Одговор који је српска влада саставила био је помирљив („према ње-

29 Max Hastings, *Catastrophe. Europe Goes to War 1914*, William Collins, London, 2013, p. 45; John Röhl, „Germany“, у: Keith Wilson (ed.), *Decisions for War, 1914*, St. Martin's Press, New York, 1995, pp. 27–54, 51, ф.н. 45 и 46 (према: Manfred Rauchensteiner, *Der Tod des Doppeladlers: Osterreich-Ungarn und der Erste Welt Krieg*, Graz, Vienna, Koln 1993 (2014), стр. 75; Исто код: С. Clark, *нав. дело*, стр. 57, 467; М. Бјелајац, *нав. дело*, стр. 180.

30 Фриц Фишер, *Посезање за светском моћи. Политика ратних циљева царске Немачке 1914-1918*, Филип Вишњић, Београд, 2014, стр. 49–50.

31 Исто, стр. 54.

32 Annika Mombauer, *The Origins of the First World War, Controversies and Consensus*, Longman, London, 2002, p. 177 (према: Joachim Remak “1914 – The Third Balkan War: Origines Reconsidered”, у: *Journal of Modern History*, 43, 1971, репринт у: Н. W. Koch (ed.), *The Origins of the First World War: Great Power Rivalry and German War Aims*, 2nd edition, London, 1984, стр. 101–127.

ном мишљењу“ – коментар у ориг. М.Б.), али пун резерви и неодређен у кључним питањима.³³

У часопису *Berliner Monatshefte* (1936) излагала се теза да су упутства примљена у току 25. јула из Петрограда била судбоносна, а нарочито извештај да ће Русија оружјем помоћи Србију. То је наводно утицало на одлуку српске владе да тога дана око 15 часова на седници одлучи да се захтеви Аустроугарске не приме у потпуности. На истој седници редигован је наводно и указ о мобилизацији.³⁴ Исте оцене се примећују код историчара који се ослањају на касније тврдње Луиђи Албертинија, предратног италијанског историчара.³⁵

Ову тврдњу данас обнавља Кристофер Кларк. Он пише: „Пашић је 25. јула саставио свој телеграм српским посланствима изјављујући да Београд намерава да пошаље одговор ‚помирљив по свим тачкама‘ и да нуди Бечу ‚пуну сатисфакцију‘ ... тада су Срби чак били спремни да прихвате чувене тачке 5 и 6 тражећи да формирање мешовите комисије за истрагу ‚буде у обезбеђеном сагласју са међународним правом“. Али, онда, наводно наступа промена. Следи његово објашњење: „Вероватно су вести из Русије учиниле да се у Београду одбаци фаталистичко расположење и министри одустану од покушаја избегавања рата прихватањем захтева из ултиматума.“³⁶

Овде се ипак само ради о Кларковој конструкцији без основа. Намерно испушта најважније тврдње из Пашићевог телеграма, односно телеграма британског отправника послова у Београду јер се суштински ради о истом садржају.³⁷ Испушта се да ће српски одговор „бити написан на најпомирљивији

33 А. Mombauer, *нав. дело*, стр. 177 (према: М. Cornwall, „Serbia“, у: К. Wilson (ed.) *Decision for War 1914*, стр. 83–84.

34 *Berliner Monatshefte*, Januar 1936, Die Mobilmachung der europäischem Mächte im Sommer 1914, Eduard Czegka: Serbien und Montenegro, стр. 3–22, 12–13; Критички осврт на тезе из овог чланка видети у: М. Ј., „Мобилизације Србије и Црне Горе у Прошлом рату“, *Ратник*, св. VIII, 1936, стр. 140–141.

35 М. Cornwall, *нав. дело*, стр. 77.

36 С. Clark, *нав. дело*, стр. 461–464.

37 Види Пашићев телеграм у целини у: *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1914*, (приредили Владимир Дедијер и Живота Анић; ДСПКС), Београд, 1980, VII-2, док. 537, стр. 654–655 и *British Documents on Origins of World War, 1898–1914*, Vol. XI, June 28th – August 4th, 1914, Items 1–299 (33

начин те ће изаћи у сусрет аустријским захтевима у мери у којој то највише буде могуће“ и да је „мишљење српске владе, у колико аустријска влада не жели рат по сваку цену, она ће прихватити српски одговор као пуно задовољење“. Није било никакве ненадане промене коју Кларк жели да сугерише.

Српска влада је свима ставила до знања да ће до крајности изаћи у сусрет захтевима аустроугарске владе, али да се две тачке тешко могу прихватити јер задиру директно у суверенитет Србије. Тражено је да се оне разјасне и изнесу пред Велике силе које су биле гаранти 1909. године, а захтеви ускладе са међународним правом.

Спекулације око руске подршке Србији после ултиматума 23. јула, морају да отпадне када се пажљиво ишчитају сви до сада познати документи који нам показују шта је српска влада стварно знала док се писао одговор. Евидентно је да су информације и о делимичној мобилизацији и чвршћем ставу Русије у Београд стигле тек после предаје одговора. До тада је саветована крајња попустљивост и суздржаност. Прихваћено је у целини осам захтева, а два спорна условно.³⁸ Одговор је био написан у Министарству иностраних дела до 11 сати, а дорађиван од регента и других до 12 сати. Славко Грујић га је превео на француски.³⁹

Британски историчар Марк Корнвол такође истиче да је тај став био постојан и да није дошло до ненадане промене у супротном смислу. По њему Србија је била много тврдоглавија од почетка јулске кризе, али је због одсуства директне подршке у два кључна дана, морала да ублажи своја становишта.⁴⁰ Ово је можда претеран закључак јер је идеја водиља српске владе била да се избегну сви изазови који би довели до рата. Брига је била огромна и проишталца је из свести о неспремности у датом тренутку. Наслућивала се жеља Аустроугарске

849), Belgrade, telegram No 52, D 12.30 PM, R 8 PM, 25 July, Cranckanthorpe to Gray.

38 М. Бјелајац, *нав. дело*, стр. 183-195 (одељак: Мистерија руске подршке после уручења Ултиматума 23. јула 1914); На овом становишту је и М. Cornwall, *нав. дело*, стр. 84.

39 Јован М. Јовановић, „Одговорност за светски рат“, *Српски књижевни гласник*, књ. XVIII, 16. јун 1926, стр. 279.

40 М. Cornwall, *нав. дело*, стр. 73.

да искористи повод за рат (демонстрације, писање медија). О врсти ноте или ултиматума могло је само да се нагађа.

Какав је био српски одговор на ултиматум најбоље је оценио немачки цар Виљем: „Сада је сваки разлог за рат отпао.“ Али, како су му објаснили „точак се закотрљао“ и он више не може да утиче на догађаје.⁴¹ Да ли је и ту лежао разлог што новине у Бечу, Пешти и Берлину нису објавиле српски одговор?

5. *Аустроугарска монархија је била боља опција за све њене народе: промотор међуетничке и верске толеранције, цивилизације* – Данас није ретка апологија мултиетничке, мултиверске и цивилизоване Монархије, насупротив заосталој Србији и експанзивном и шовинистичком српском национализму који је гурала на платформи *Начертанија* 1844-1918. Заобилази се југословенски програм и искуство Југославије која се своди искључиво на 1990-те.

Од недавно присутан је тренд да се оправдани карактер супротстављања Османској империји, колонијализму и империјализму оног времена оцењује негативно. Империје постају жртве балканских, злих национализама.

Намерно се инсистира да су наводно Хрвати и Словенци били задовољни у Аустроугарској и да су ту државу доживљавали на други начин него Срби. Склања се у страну све што сведочи управо о деловању других јужнословенских народа на ослобођењу и еманципацији. У једном скорашњем интервјуу, аустријски историчар Манфред Раухенштајнер, ће рећи: „У бити, Аустроугарска (А Југославија? – оп. М.Б.) је била сметња свакој националистичкој држави. Међутим, Словенци и Хрвати су другачије од Срба доживљавали Аустроугарску. Чак и у Босни и Херцеговини су, мање-више, прихватили Аустроугарску. Многи који гледају из 2014. кажу да је аустроугарски вишенационални оквир (А југословенски? – оп. М.Б.) могао да преживи.“⁴² Раухенштајнер се не осврће на положај и хтења муслимана.

41 Annika Mombauer, *Helmut Moltke and the Origins of the First World War*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005, pp. 198–199; М. Бјелајац, *нав. дело*, стр. 176.

42 „Фердинанд није желео рат против Србије“, интервју са М. Раухенштајнером, *НИН*, 26.06.2014, стр. 56–59.

Кристофер Кларк пише да док се све још није знало, а Југославија била победник, постојала је интуитивна симпатија за јужнословенски национализам, а мало осећаја за мултинационални комонвелт Аустроугарске. Он истиче да „је поступање хабзбуршке администрације у новим провинцијама било примерено циљу да се демонстрира хуманост и ефикасност хабзбуршке управе“ и закључује да су „до 1914. Босна и Херцеговина биле развијене до нивоа упоредивог са остатком двојне монархије.“⁴³

Да ли је баш тако? Историчарка Марија Тодорова га управо у овом сегменту највише критикује.⁴⁴ Критику на посредан начин представља и раније дело историчара Робина Окиа који много прецизније одређује оновремену империјалну „културну мисију“ (или „mission civilisatrice“) са претпоставком западне супериорности и локалне одговоре на њу. Однос окупатора и окупираних, према његовом мишљењу, најбоље је разумети у ондашњем контексту империјализма. Окупација је, наводи Оки, од почетка била смишљена да буде трајна па су и културни пројекти били томе подређени што је довело до отпора.⁴⁵

Историчар Кристофер Кларк се такође сврстао уз онај тренд, обновљен 1990-их, који зачетак малигног великосрпског пројекта види у појави *Начертанија*. Кларк прећуткује, или не зна да је Србија већ крајем августа 1914. године изашла пред савезнике са југословенским програмом као ратним циљем и да га је у договору са представницима Југословена на заседању Скупштине 7. децембра исте године озваничила и борила се за њега. За Кларка, Гарашаниново *Начертаније* остаје „blueprint“ за српске државнике све до 1918. године.⁴⁶

Овај историчар инсистира на постојању „the mental maps“ српског национализма не само код „informed elite“ већ и код Срба у Србији. Суштина тога је разумевање да Срби нису само у границама Краљевине Србије (1908) већ и около, по-

43 С. Clark, *нав. дело*, стр. 73–75.

44 М. Бјелајац, *нав. дело*, стр. 207–208.

45 Robin Okey, *Taming Balkan Nationalism. The Habsburg 'Civilizing Mission' in Bosnia, 1878-1914*, Oxford University Press, Oxford and New York, 2007, p.VIII.

46 С. Clark, *нав. дело*, стр. 22.

себно у Босни и Херцеговини. Употребљава реченицу Милована Миловановића „са српске тачке, нема разлике између државних интереса Србије и интереса других Срба.“⁴⁷ Кларк не пропитује нити даје информацију о жељама Срба и других Словена ван Србије, али зато инсинуира карактер деловања Народне одбране према Босни и упоређује га са акцијама према Македонији.⁴⁸

Mile Bjelajac

IMAGE OF SERBIA REFLECTED IN THE NEW REVISION

Resume

The year 2014 was largely marked by reassessment of the origins of WW I. Fare from been able to determine which approach prevailed in scholar community one can observe two main views. On one hand there are many that still insist on Fritz Fischer's 'dogma', while on the other hand we can notice certain number of historians who tended to claim that Fischer's 'dogma' is dead. New revisionism seeks to put Balkan in the focus very much in line with once Austro-Hungarian or German war propaganda and to redefine role of Serbia and Russia. There is an obvious tendency of discarding Serbian historiography on this issue as well. Basically, this attempt does not offer any new evidences or sources. There is also tendency of hiding away any part of scholar legacy that challenge new (actually old) revisionist thesis. Behind the slogan that all parts involved shared equal portion of war guilt, stands intention of putting finger on militant Serbian nationalism run from Belgrade, and Russia who endorsed its cause at any price. We unfold and discard, for the occasion, several weak points of such revisionist approach, like: 1) Denial of wide spread South Slave national movements against oppressors long before 1903 as well as onwards; 2) Lt Colonel

47 Исто, стр. 34–37.

48 Исто, стр. 35

Apis, Military Intelligence and secret society Black Hand were principal organizers of the plot and Young Bosnians were simply offshoot of Black Hand; 3) Serbian Government knew about the plot but did nothing to prevent it; 4) The Austrian ultimatum was acceptable one but Serbia, backed by Russia in the last moment, rejected it; 5) Austria-Hungary was fare better option for all of its peoples and nations, tolerant and prosper Empire in contrast to chauvinistic national movements and nation states projects.

Key words: *Serbia 1914, Ultimatum, Christopher Clark, Revisionism, Dragutin Dimitrijević Apis, Serbian historiography*

ЛИТЕРАТУРА

British Documentson *Origines of World War, 1898-1914, Vol. XI, June 28th – August 4th, 1914, Items 1-299.*

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1914 (приредили В. Дедијер и Ж. Анић), САНУ, Београд, 1980, Књ. VII-2.

Тајна превратна организација. Извештај са претреса у Војном суду за официре у Солуну, по белешкама вођеним на самом претресу, Штампарија „Велика Србија“, Солун, 1918.

Антић, Антоније, *Белешке*, (приредили Б. Димитријевић и Ј. Илић), Народни музеј, Зајечар, 2010.

Becker, Jean-Jacques, *L'année 14*, Armand Colin, Paris, 2013.

Бјелајац, Миле, „Novi (stari) zapleti oko uzroka Prvog svetskog rata pred obeležavanje 100. godišnjice“, *Tokovi istorije* 1/2013, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2013.

Бјелајац, Миле, *1914-2014: Зашто ревизија? Старе и нове контроверзе о узроцима Првог светског рата*, Медија центар Одбрана, Београд, 2014.

Блед, Жан Пол, *Франц Јозеф*, СЛЮ, Глас српски, Београд, 1998.

Würthle Friedrich, *Die Spur führt nach Belgrad: Die Hintergründe des Dramas von Sarajevo 1914*, Molden, Vienna, 1975.

- Gulić, Milan, "Reflections of the Balkan Wars in Dalmatia", у: *The Balkan Wars 1912–1913 New Views and Interpretations*, (S. Rudić, M. Milkić, eds.), Beograd, 2013.
- Dedijer, Vladimir, *Sarajevo 1914*, Prosveta, Beograd, 1966.
- Despot, Igor, *Balkanski ratovi 1912-1913. i njihov odjek u Hrvatskoj*, Plejada, Zagreb, 2013.
- Djokić, Dejan, „Serbia, Sarajevo and the Start of Conflict“, у: Alan Sharp (ed.), *28 June. Sarajevo 1914 – Versailles 1919: The War and Peace that Made the Modern World*, Haus Publishing, London, 2014.
- Ekmečić Milorad, "Impact of the Balkan Wars on Society in Bosnia and Herzegovina", у: *East European Society and the Balkan Wars* (B. Király, D. Djordjevic, eds.), New York, 1987.
- Екмечић, Милорад, *Стварање Југославије*, књ. I-II, Просвета, Београд, 1989.
- Живановић, Милан Ж., *Пуковник Апис. Солунски процес хиљаду деветсто седамнаесте*, Милан Живановић, Београд, 1955.
- М. Ј., Мобилизације Србије и Црне Горе у Прошлом рату, *Ратник*, св. VIII, 1936.
- Јанковић, Велизар, „Питање ратне одговорности. Једна тенденциозна кампања“, *Политика*, Београд, 9. јули 1931.
- Janz, Oliver, *Der Grosse Krieg*, Verlag GmbH, Frankfurt, 2013
- Jelavich, Barbara, "What the Habsburg Government Knew about the Black Hand, Documents", *Austrian History Yearbook*, Volume XXII, Center for Austrian Studies, University of Minnesota, Minneapolis, 1991.
- Јовановић, Јован М., Одговорност за светски рат. Сарајевски атентат, *Српски књижевни гласник*, 16. септембар 1925, књ. XVI, бр. 2.
- Јовановић, Јован М., Пред сарајевски атентат, *Српски књижевни гласник*, 1. август 1926, књ. XIX, бр. 1.
- Јовановић, Јован М., Сарајевски атентат и планови Фрање Фердинанда, *Српски књижевни гласник*, 1. јули 1924, књ. XII, бр. 5.
- Kaplan, Robert, *Balkan Ghosts: A Journey Through History*, Picador, New York, 1993.
- Љушић, Радош, *Принцип Гаврило (1895–1918). Оглед о националном хероју*, Новости, Београд 2014.

- Mackenzie, David, *Apis: The Congenial Conspirator. The Life of Dragutin T. Dimitrijević*, Colorado University Press, Denver, 1989.
- McMeekin, Sean, *July, 1914. Countdown to War*, Basic Books, New York, 2013.
- McMeekin, Sean, *The Russian Origins of the First World War*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge-London, 2011.
- Münkler, Herfried, *Der Grosse Krieg. Die Welt 1914–1918*, Rowohlt, Berlin, 2013.
- Mitrović, Andrej, *Prodor na Balkan i Srbija 1908–1918*, Nolit, Beograd, 1981.
- Митровић, Андреј, *Србија у Првом светском рату*, Српска књижевна задруга, Београд, 1984.
- Mombauer, Annika, *Helmut Moltke and the Origins of the First World War*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005.
- Mombauer, Annika, „The debate on the origins of World War One“ (www.bl.uk/world-war-one/themes/historicaldebates)
- Mombauer, Annika, *The Origins of the First World War, Controversies and Consensus*, Longman, London, 2002.
- Okey, Robin, *Taming Balkan Nationalism. The Habsburg 'Civilizing Mission' in Bosnia, 1878–1914*, Oxford University Press, Oxford and New York, 2007
- Перишић, Мирослав, *Сарајевски атентат. Повратак докумен-та*, Андрићев институт, Вишеград, 2014.
- Röhl, John C.G., „Germany“, у: Keith Wilson (ed.), *Decisions for War, 1914*, St. Martin's Press, New York, 1995.
- Röhl, John C. G., „Goodbye to all that (again)? The Fischer thesis, the new revisionism and meaning of the First World War“, *International Affairs* 91: 1(2015), The Royal Institute of International Affairs, Oxford, 2015.
- Sundhaussen, Holm, „Sarajevski atentat, Srbija i duh 1914“ *Peščanik.net* 25/11/2014.
- Tunstall Graydon A. Jr, *Planning for War Against Russia and Serbia. Austro-Hungarian and German Military Strategies, 1871-1914*, Columbia University Press, New York, 1993.
- Фишер, Фриц, *Посезање за светском моћи. Политика ратних циљева царске Немачке 1914-1918*, Филип Вишњић, Београд, 2014.

Hastings, Max, *Catastrophe. Europe Goes to War 1914*, William Collins, London, 2013.

Horvat, Josip, *Pobuna omladine 1911–1914*, (priređio Branko Matan), SKD Prosvjeta, Gordogan, Zagreb, 2006.

Cornwall, Mark, „Serbia“, у: K. Wilson (ed.) *Decision for War 1914*, St. Martin's Press, New York, 1995.

Clark, Christopher, *The Sleepwalkers, How Europe Went to War in 1914*, Penguin Books, London, 2012.

ПРЕПИСКА СРПСКИХ ИНТЕЛЕКТУАЛАЦА КАО ИЗВОР ЗА ИСТОРИЈУ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА – ИЗ РАТНИХ ПИСАМА ЈОВАНА М. ЖУЈОВИЋА 1915–1918.**

Сажетак

Користећи обимну личну преписку Јована Жујовића из времена Великог рата, његове дневничке белешке и одговарајућу историографску литературу, учињен је покушај да се овим радом укаже на богатство једног недовољно искоришћеног историјског извора. Будући да о политичкој делатности Јована Жујовића већ постоје посебна истраживања, нагласак је стављен на садржаје који су остајали изван пажње историчара или им, због важнијих проблема истраживања, није могао бити дат већи значај.

Кључне речи: Јован Жујовић, Велики рат, Краљевица Србија, преписка, емиграција, Париз, југословенска идеја

С обзиром на бројност историографских радова који су протеклих година објављени о Првом светском рату поводом обележавања стогодишњице његовог почетка, историчари у овом тренутку још увек не могу да критички сагледају њихове истраживачке домете. Ипак, због савремене потребе преиспитивања постојећих научних сазнања и нових тумачења историје Великог рата стиче се утисак да је нагласак стављан на питање одговорности за његово избијање и ненаучну осу-

* Ванредни професор на Филозофском факултету Универзитета у Београду.

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту „Српска нација – интегративни и дезинтегративни процеси“ (бр. 147015) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

ду „правих” виновника, док су потрага за некоришћеним или недовољно искоришћеним историјским изворима и отварање непроучаваних тема остали у другом плану. Увид у сачуване изворе показује, пак, да се многимима треба поново „вратити”, поред осталог и отуда што су у њима остале записане личне историје, како истакнутих појединаца тако и потпуно непознатих људи, чије животне приче откривају недостатке преуске окренутости политичкој, дипломатској и војној историји. Управо стога, посебну пажњу заслужују мемоарска сведочанства и богате приватне преписке.

Значај њиховог проучавања очигледан је и у српској историографији, тим више што за сада не постоје детаљнији пописи дневничких бележака, успомена и корпуса писама. Када је о кореспонденцији реч, може се изнети претпоставка о неколико хиљада доступних писама, похрањених у више архивских и библиотечких фондова, заоставштина и збирки. По обиму и квалитету, међу најважнијим препискама истичу се оне које су настајале деловањем Николе Пашића, Јована М. Јовановића Пижона, Јована Цвијића, Љубомира (Љубе) Стојановића, Јована Жујовића, Михаила Гавриловића, Гргура Јакшића, Александра Белића, Павла Поповића, Николе Стојановића, Драгомира Иконића, Милана Грола, Божидача (Боже) Марковића, Љубомира Нешића... Из наведених имена види се да се углавном ради о политички ангажованим интелектуалцима, а из анализе њихове преписке да је њен садржај зависио не само од личних склоности за исцрпнију кореспонденцију и од дубине пријатељског или пословног односа, већ и од цензуре и поузданости курира, познаника и пријатеља који су се прихватили ношења писама. Понекад су многе идеје и размишљања давани само у назнакама, без улажења у детаље. Ипак, и поред сличних оскудности у садржају, повремених празнина и истраживачких разочарања, приватна преписка српских интелектуалаца током Првог светског рата може се сматрати драгоценим извором за разумевање њихових међусобних веза, ставова о рату, патриотских осећања, односа према националној и југословенској политици, спољнополитичких погледа и дугог низа сродних проблема. Ни из једне друге врсте историјске грађе, осим ретких днев-

ника и сећања, не може се толико сазнати о политичким убеђењима и разликама у њима, душевним патњама, грчевитим напорима да се допринесе одбрани националне и државне самосталности, захукталости идеја, надањима, илузијама, о једној непрегледној скали разноврсних интимних стања, расположења и размишљања невидљивих у већини историјских докумената.¹

Готово све ове особине карактеришу и личну преписку Јована Жујовића (1856–1936), истакнутог српског научника, председника Српске краљевске академије (1915–1921) и утицајног члана Самосталне радикалне странке. Иако о његовом политичком раду постоји целовита монографија² и више историографских осврта у књигама посвећеним улози интелектуалне елите у пропаганди југословенске идеје,³ преписка коју је водио са блиским сарадницима и пријатељима завређује да јој се посвети посебно истраживање. Штавише, њен значај је толики да један рад скромног обима, прилагођен потребама зборника тематских научних прилога, тек треба да укаже на историографску добит од систематског прикупљања и критичког објављивања целокупне сачуване кореспонденције. Јер, Јован Жујовић је током неколико ратних година више или мање редовно писао Николи Пашићу, Љубомиру (Љуби) Давидовићу, Љуби Стојановићу, Јовану М. Јовановићу, Милораду Драшковићу, Гргуру Јакшићу, генералу Радомиру Бојовићу, Александру Белићу и бројним другим личностима с којима су га повезивали природа националног ангажмана и вишегодишње пријатељство. Повремено, пишући неком од њих, молио је да се о садржини писма обавесте и друге личности, а понекад се то готово подразумевало, као

1 Више: Мира Радојевић, *Научник и политика. Политичка биографија Божићара В. Марковића (1874–1946)*, Филозофски факултет, Београд 2007, стр. 10–11.

2 Ђорђе Ђурић, *Српски интелектуалац у политици. Политичка биографија Јована Жујовића*, Српско друштво за историју науке, Београд 2004; Ђ. Ђурић, *Српски интелектуалац у политици. Политичка биографија Јована Жујовића*, Службени гласник, Београд 2014.

3 Љубинка Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*, Народна књига, Српска књижевна задруга, Београд 1986; М. Радојевић, *нав. дело*.

у случају преписке с Љубом Давидовићем, која је истовремено била намењивана и Милораду Драшковићу, његовом најближем сараднику и пријатељу из Самосталне радикалне странке. Нажалост, многа писма нису сачувана, будући да су – што бурним временима српске историје што небригом – неповратно нестале личне заоставштине великих државника, политичара и интелектуалаца. Довољно је навести да су вероватно заувек изгубљене личне хартије Боже Марковића, потом највећи део документације Милорада Драшковића и Љубе Давидовића, двојице људи у које је Јован Жујовић имао огромно поверење. Збирка Љубе Давидовића, на пример, похрањена у Архиву Југославије, састоји се од само једне кутије докумената различитог порекла, настајалих у трајању од пола века. Осим у овој збирци, остаци преписке Јована Жујовића налазе се у фондовима и заоставштинама Архива Србије и Архива Српске академије наука и уметности. Срећом по истраживаче, он је неколико концепата слатих писама, али и целовите њихове преписе, уносио у своје дневничке белешке, захваљујући чему се могу попунити барем неке празнине. Један део ратних бележака, онај чија се садржина односи на период од краја јула 1914. до средине новембра 1915. године, је и објављен,⁴ што уз историографску литературу о Првом светском рату такође помаже при анализи вођене преписке. Напокон, тадашњи ставови Јована Жујовића могу се боље разумети у контексту његове дотадашње делатности, угледа који је стицао у српском друштву, идеја у које је веровао, програма за чију се реализацију борио и конкретних одлука које је доносио. Тек се у тим оквирима јасно сагледавају корени његових идејно-политичких опредељења и доследност у политичким поступцима.

Као потомак старе породице, досељене у Србију у време Првог српског устанка, коју је на слободне турске земље под Космајем населио кнез Милош, и чијег је оца Младена узео за једног од првих војних питомаца послатих на школовање у Русију, Јован Жујовић је био предодређен за „велика дела”.⁵

4 Јован Жујовић, *Дневник*, II, пр. Драгоје Тодоровић, Просвета, Београд 1986.

5 Више: *Белешке Младена Жујовића*, Београд 1902.

Одрастао у кући која је својим члановима омогућавала удобан живот и напредовање, већ је у детињству учио стране језике, а потом похађао гимназију и Велику школу, по чијем је окончању 1877. године започео студије природних наука и антропологије у Паризу. Завршивши их две године доцније, могао је да оцу, уз лепе вести, открије амбицију да се не задовољи постигнутим, но да продужи стручно напредовање. „Мене пече сујета да и страном свету покажем да постојим”, написао му је, „а то се може учинити оригиналним радовима од којих је први рад за докторат. Да ли ћу ја моћи задовољити моју жељу то не знам.”⁶ Добивши очево одобрење, остао је у Паризу још годину дана, усавршавајући се у геолошким лабораторијама. По повратку у Србију 1880. године, изабран је за суплента Великошколске катедре за минералогiju с геологијом, допунивши је и програмом за палеонтологију. Само три године касније, 1883, постао је редовни професор и основао Минералашко-геолошки кабинет. У два мандата био је ректор Велике школе (1896–1897, 1897–1898), а приликом оснивања Београдског универзитета, 1905. године, налазио се међу првом осморицом именованих редовних професора. Бавећи се истовремено школским и научним радом, у међувремену је изабран за члана Српског ученог друштва (1883) и Српске краљевске академије (1887), као један од 16 првих академика и у два наврата њен секретар (1887–1889, 1895–1905). Велики удео имао је у покретању и раду Српског археолошког друштва, Српског геолошког друштва, Музеја српске земље, Српског планинарског друштва, Главног просветног савета (1886–1914)... Осим највиших српских научних установа, био је члан француског геолошког, а затим минералашког друштва, Хрватског наравословног друштва, Југославенске академије знаности и умјетности, Мађарског геолошког друштва, Кијевског јестаственичког друштва, Мађарске академије наука...⁷Поштовање које је током тих година

6 Наведено према: Ј. Жујовић, *нав. дело*, I, стр. 42.

7 „Јован М. Жујовић, професор Велике школе”, *Годишњак СКА*, I, 1887, Београд 1888, стр. 200–201; „Јован М. Жујовић, редовни члан”, *Годишњак СКА*, XXXV, 1926, Београд 1927, стр. 167–169; Ђ. Ђурић, „Жујовић, Јован М”, *Српски биографски речник*, 3, стр. 815–816.

и деценија стицао показивали су да су и домаћи и „страни свет” итекако приметили његово постојање, задовољавајући племениту младалачку амбицију.

Посвећујући се научном и просветном раду, Јован Жујовић је и без страначког припадања показивао интересовање за политичке идеје. Његова прва и права опредељења била су социјалистичка и републиканска, а година дана студија (1872–1873) на чувеној циришкој Политехници, стецишту левичара, анархиста и револуционара „разних фела”, пре но што се уписао на београдску Велику школу, представљала је незаборавно политичко искуство.⁸ Сећајући се доцније својих раних политичких заноса, написао је како је „још као великошколац [...] политику схватио као старање за опште добро и почео се о њој обавештавати”, најпре под утицајем свог блиског рођака Живојина Жујовића, првог српског социјалисте, а потом Светозара Марковића, „са којим је и заједно са целом групом његових присталица из социјалиста, еволуирао у партију радикално-националне демократије.”⁹ „Ми социјалисти”, понекад је знао да каже, не скривајући таква уверења ни пред краљем Александром Обреновићем, коме је 1895. године на питање шта је по политичком уверењу, ако није напредњак, једноставно казао: „социјалиста” и „републиканац”.¹⁰

Узрок оваквим опредељењима Јована Жујовића, поготово када се радило о социјалистичким идејама, Александар Белић није видео у пристајању на класну борбу и класно уређе-

8 Одговарајући у време Ивандањског атентата на краља Милана (1899) на оптужбу свог ујака Ристе Бадемлића, тадашњег управника београдске вароши, по чијем је мишљењу у њему и даље остао „зао циришки дих”, истакао је како се „циришког духа” не одриче, „у колико је то дух напретка и слободе и у колико тражи да XIX век буде много напреднији но сви претходни и да XX век буде бољи но XIX” (Ј. Жујовић, *нав. дело*, I, стр. 100).

9 „Јован М. Жујовић, редовни члан”, стр. 172. „Ја сам био социјалиста, ученик и друг Светозара Марковића”, написао је у свом дневнику. „То су били и сви прваци садашње радикалне странке: Пашић, Велимировић, Андра Николић, П. Ђорђевић, П. Тодоровић и други. Заједно са Светозаром Марковићем обустависмо пропаганду Социализма [и] ограничисмо се на програм радикалне демократије. Били смо увек националисти” (Ј. Жујовић, *нав. дело*, I, стр. 124).

10 *Исто*, стр. 56, 84.

ње, него у љубави и самилости „према свакоме ко се налазио у тешком положају”, у жељи да се помогне „потштеном” и „необично јако развијеном социјалном осећању”.¹¹ Можда је и у томе био део објашњења зашто радикализам Јована Жујовића није спречавао грађанске странке да се боре за његову наклоност и сарадњу. Томе су свакако доприносили и његов лични углед, заснован на доказаној честитости и научничким успесима, као и блиске сродничке везе са познатим породицама, међу којима су били Новаковићи, Гарашанини, Бадемлићи, Бучовићи и други „коленићи”. Кумовским и пријатељским везама био је близак и са Милованом Миловановићем, по многим мишљењима најталентованијим српским министром спољних послова.¹² У периоду до Ивандањског атентата био је радо виђан у двору Обреновића, с којима се почео разилазити због оданости краљици Наталији и оптужби да је поздравео атентат на краља Милана. Пензионисан је и без суђења прогнан из Србије, оставши изван отаџбине од јула 1899. до јула 1900. године. Повратак му је омогућен када је тзв. „свадбено министарство” Алексе Јовановића објавило указ о амнестији радикала. Штавише, 1901. године именован је за сенатора, изненадивши том приликом политичку јавност кратком изјавом, објављеном у пет дневних новина, о привржености „радикалној демократији” и „начелу народног суверенства”. Како је ова изјава подстакла различите коментаре, Глигорије Гига Гершић, политичар и академик, приметио је да је постао „велика сила”, на шта му је Јован Жујовић одговорио: „Ја нисам сила... али у мени има силе, убеђења, сила воље и да издржим и потпуну усамљеност у убеђење.”¹³

Тежина и значење ових речи потврђени су у пуној мери наредних година и деценија.

11 Александар Белић, „Јован М. Жујовић”, *Српски књижевни гласник (СКГ)*, књ. XLVIII, бр. 8, 16. август 1936, стр. 605.

12 „Имали су начег сличног по природи својој”, сматрао је Јован М. Јовановић. „Осим заједничког у солидној стручној спреми, обојица су били духовити а волели су да чују и више зачињене шале па су их и сами правили” (Јован М. Јовановић, „Јован М. Жујовић”, *СКГ*, књ. XLVIII, бр. 8, 16. август 1936, стр. 637).

13 Ј. Жујовић, *нав. дело*, I, стр. 107.

Усред велике унутрашње кризе, док су краљ Милан и краљ Александар понављали како треба бирати између династије и радикала, млађа интелигенција, посебно радикалска, веровала је да се династија налази с једне, а човечност, правда и право с друге стране. На политичкој сцени започело је пре-групписавање, а карактер и озбиљност проблема на дневном реду учинили су да се њихово решавање није постављало програмски већ морално.¹⁴ Одлучивши се на политичку акцију мимо страначког вођства, самостални радикали су се као посебна политичка снага појавили на скупштинским изборима у јулу 1901. године, протестујући својим гестом против пристајања Радикалне странке на даровани Априлски устав краља Александра и увођење Сената, напуштања борбе за опште право гласа, самоуправу и народну војску, улажења у „фузију” са Напредном странком, доскорашњим љутим политичким противником. Октроисани устав за њих је значио „пуно и неприкривено завођење личног режима”, а слагање с њим и споразум с напредњацима „стављање у службу реакцији” и стабилизовање новог стања. Како су доцније тумачили своју одлуку, њихова је странка „поникла из једне узбуне савести” против неначелности свог тадашњег вођства и режима који је био више сраман него насилан.¹⁵

Нашавши се у таквом политичком друштву, Јован Жујовић је покушао да се одмах после извршења Мајског преврата 1903. године изјасни за републику, али је и сам брзо увидео преурањеност таквих идеја, мада их се није одрекао.¹⁶ Наредних година, као један од најугледнијих чланова Самосталне радикалне странке, биран је за народног посланика у четири мандата: 1903, 1905, 1906. и 1908. године. У првој самосталској влади, чији је председник био Љуба Стојановић, постао је министар просвете и црквених дела и заступник министра иностраних дела (29. мај – 12. август 1905), а у другој, форми-

14 Милан Грол, *Из предратне Србије. Утисци и сећања о времену и људима*, Београд 1939, стр. 133.

15 *Споменица Љубомира Давидовића*, Београд 1940, стр. 10, 32.

16 Више: Ј. Жујовић, *нав. дело*, I, стр. 125, 145; Ј. Жујовић, *О републиканизму у Србији*, Београд 1923, стр. 15; Ј. Жујовић, „О личности Јована Скерлића”, *СКГ*, књ. XII, бр. 3, 1. јун 1924, стр. 183–184; М. Радојевић, *нав. дело*, стр. 65–68.

раној 12. августа 1905, министар иностраних дела све до 16. децембра исте године. Тада је поднео „мотивисану оставку”, изазвану краљевим одбијањем да потпише указ о пензионисању неколицине завереника, што је сам сматрао нужном жртвом, потребном ради нормализације дипломатских односа с Великом Британијом.¹⁷ Министар просвете и црквених дела био је још једном, овог пута у влади Николе Пашића, од 24. октобра 1909. до 25. септембра 1910. године.¹⁸

Непуне две године доцније, почетком 1912, велика страначка криза настала поводом неспремности Љубе Стојановића да прихвати „услован мандат”, односно предлог краља Петра да самостални радикали формирају владу у којој би генерал Степа Степановић био министар војни, спор је привидно окончан повлачењем страначког шефа из Главног одбора и солидарисањем Јована Жујовића са својим политичким пријатељем. Опраштајући се од сабораца у Главном одбору, Јован Жујовић је у насталим околностима изрекао својеврсни политички тестамент, проговоривши о најличнијим и најпринципијелнијим уверењима, остајући им потом веран до краја живота и више их пута понављајући у временима која су долазила. „Ако не будем првак, посланик, бићу ипак у странци”, казао је. „Ја сам самосталац и пре стварања странке самосталаца”, чији проблем не представља Љуба Стојановић са својим политичким пуританизмом, него програм и идеје. Саборце је позвао да се врате идејама које су их окупиле и „разрађују” недовољно разрађен програм. „Трудимо се”, истицао је, „да будемо оно што ме је одушевило да у ову странку уђем: мени се чинило да смо ми со која не да друштву српском да трули. Ја сам клонуо кад ми се ово дана учинило да се со укварила: јер нема лека трулежи ако се со уквари. Будимо со међу политичким странкама”. Молећи чланове клуба и странке да у предстојећој агитацији за скупштинске изборе одбаце „неистине и страсти”, додао је: „Држите се стварности и програма. Не обећавајте ништа што не можемо испунити.

17 *Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије (1835–1941)*, пр. Душан Мрђеновић, Народна књига, Београд 1988, стр. 191–192; Ј. М. Јовановић, *нав. дело*, стр. 637–638.

18 *Устави и владе*, стр. 195. Више: „Јован М. Жујовић, редовни члан”, стр. 173–174.

Не осуђујте у напред што ћемо можда морати и сами чинити. Ја верујем у здраву свест народа... Ја не верујем у велику силу паклића, части, банака, то је све пролазно. Већина народа чека другога спаса..." Управо стога, Самостална радикална странка требало је да се руководи својом „девизом": „Србија пре свега и пре свакога".¹⁹

Неколико дана касније, Милораду Драшковићу је поверио како је „разочаран и морално уморан", да је изгубио „углед стечен на другом пољу", да је као министар просвете урадио мање но што је очекивао, те да има потребу да се врати на „стари ред" и заврши научне радове који су годинама чекали да их оконча. Истицао је да мора бринути о том раду, будући да му је он, „уз личну исправност, створио репутацију" коју је „жртвовао партији" све док је веровао да је у стању да изврши једно велико дело. Сматрао је да се у политичком животу није осетио његов лични утицај, а да су Самосталној радикалној странци и опозицији коју је правила у Народној скупштини потребне „живе силе и борбени људи" попут млађих самосталаца: Јована Скерлића, Косте Куманудиа, Драгића Јоксимовића... Уверен у то, али и зато што је волео своју земљу, тврдио је током тог искреног разговора како ће јој, уместо „дангубљења у Скупштини", више користити ако се посвети свом правом занимању. Тежећи „малом душевном одмору", обећао је свом саговорнику и великом поштоваоцу: „Кад дођу тежи и важнији моменти бићу активан без ичијег позива".²⁰ „Хтео бих радо", казао му је другом приликом, с обзиром на то да Милорад Драшковић није одустајао од покушаја да га убеди да не напушта активну политику, „да моје разлоге не примите као довијање ради бекства, већ као жељу да се с бољом спремом и већом вољом предам послу кад за странку и Србију настану важнији дани."²¹ Осећајући, као и други савременици, да такви дани нису далеко, те да Србији због аустроугарских и немачких планова, али и њене жеље да успешно приведе мисију националног ослобођења и уједиње-

19 Ј. Жујовић, *Дневник*, I, стр. 233.

20 *Исто*, стр. 238–239.

21 *Исто*, стр. 243.

ња, предстоје највећа искушења, на збору Самосталне радикалне странке, организованом марта 1912. године ради канديدовања београдских посланика, присутнима се обратио великом молбом. „Ја вас молим”, казао је, „да у првом реду мислимо на будућност Србије. То је нада целог Српства [...] и да нам то буде девиза: у Српству Србија напред; у Српству и Србији – Београд напред”.²²

Живећи у складу с оваквим уверењима и жељама и предајући се потпуно националним пословима, Јован Жујовић је по отпочињању Првог балканског рата, 14. октобра 1912. године записао у дневник: „Од почетка ратовања осећам неки стид што не радим више и не учествујем живље у овоме тешкоме народном предузећу. Али моје суделовање нико и не тражи, сем добровољних прилога. Дао сам их и Главном одбору за скупљање прилога, и болници Кола Српских Сестара и раније Црвеном Крсту. Али то је мало. Окружна команда не може да ме употреби због мојих 56 година, ишијаса, сипње. Ова три-четири дана премишљам да учиним што већи прилог...”²³ Одлучан у тој намери, истог дана је Николи Пашићу, председнику владе, упутио помало дирљиво писмо, изражавајући поштовање према дужности коју је шеф Радикалне странке обављао, патриотизам и пријатељску присност.

„Драги председниче”, написао је. „Првога дана мобилизације дошао сам у Београд, а другога се јавио Окружној команди, где ми рекоше, да због година немам нити ћу имати какве личне војне обавезе. Дадох комору коњску и воловску. Помогох шест-седам војних обвезника, сељака, да оду на бојно поље. На бојиште отпратих брата и пет рођених синоваца

22 Исто, стр. 246. Знајући да земља неће моћи да избегне рат, Јован Жујовић је размишљао и о томе шта се у предстојећим збивањима могло очекивати од династије Карађорђевић, пре свега њених главних представника. „Ја нисам династичан”, објашњавао је Милораду Драшковићу, „и зато што ова династија, иако даје релативан мир у земљи, ни мало не решава главно питање опстанка Србије. Са овом династијом ми ћемо славно и јуначки пропасти бранећи Отаџбину. Принц Ђорђе ће погинути бранећи је већ на Савском мосту. Краљ ће погинути где му се рекне да стоји; он је мени рекао приликом анексије да воли рат јер је стар, па нема рашта више да живи. Александар ће – не знам шта ће он урадити. Тек са овима ћемо очувати образ јуначки, али са другим владоцем очували бисмо Србију” (Исто, стр. 249).

23 Ј. Жујовић, *Дневник*, II, стр. 6.

и сестрића. Дадох на два-три места прилоге за ратнике и рањенике.

Али, поред радости од наших војних успеха, све једнако ме нешто тишти: што сам сада ја овако мало користан, па осећам потребу, да бар са ово мало имања, што сам га сачувао, будем од помоћи нашој драгој Отаџбини.

Молим те, дакле, да за нашу ратну касу примиш прилог од 10.000 динара, које имам код Управе фондова. Нека га Министарство војно употреби на које хоће ратне циљеве.

Исто тако осећам потребу да ти учиним ову изјаву: ако би Држави у овом рату устребало да чини позајмице у земљи, ја још стављам на расположење цело моје имање и покретно и непокретно, и очевину и уштеђевину.”

У потпису је једноставно написао: „Твој друг Јован М. Жујовић”.²⁴

Истим пријатељским тоном, не допуштајући да разилажење у погледима на унутрашњу политику ремети потребу неометане сарадње у најважнијим државним и националним пословима, Јован Жујовић је Николи Пашићу писао и током Првог светског рата.

Према забелешкама из његовог дневника и истраживањима Ђорђа Ђурића, вест о ултиматуму који је Аустроугарска упутила Србији Жујовића је затекла у Младеновцу, те се одмах вратио у Београд, како би био у центру збивања. По проглашењу мобилизације, отишао је на своје имање у село Неменикуће, где је – као и за време Балканских ратова – помагао сељацима да се спреме за војску, опремао коњске и воловске запреге, отварао кошеве са кукурузом за сиромашне, испратио рођаке на бојиште... Завршивши те послове, поново се вратио у Београд, с болом посматрао уништење престони-

24 Исто, стр. 7. Захвалан због овог патриотског геста, а могуће и да би подстаккао сличне поступке, Никола Пашић је примљено писмо предао *Политици*, која га је објавила истог дана, а потом су то учинили и неки други дневни листови (Ђ. Ђурић, *Српски интелектуалац у политици. Политичка биографија Јована Жујовића*, Београд 2004, стр. 95–96). Из непознатих разлога, међутим, овај новац дуго није био употребљен, што је код дародавца изазвало горчину и незадовољство. Никола Пашић је тек у октобру 1913. године, и то на интервенцију самог Јована Жујовића, предложио да се искористи као помоћ ратним инвалидима (Ј. Жујовић, *Дневник*, II, стр. 29, 36).

це, обилазио њене рушевине, покушавао да спасава универзитетске књиге и минералашке збирке, а богате колекције географских карата уступао војсци на коришћење. Почетком јесени отпутовао је у село, а потом у Грчку, заједно с братом Јевремом, који се опорављао од тифуса. И тада је, међутим, желео да што више помогне, говорећи Божи Марковићу како га је војска могла ангажовати да барем брашно прегледа, како у њему не би било песка.²⁵

У Грчкој је у априлу 1915. године сазнао да је после смрти Стојана Новаковића постављен за председника Српске краљевске академије, као и да му је српска влада поверила да заједно с другим научницима и интелектуалцима у иностранству заступа националне интересе и истовремено учествује у пропаганди југословенске идеје.

План о упућивању неколицине културних и јавних радника у савезничке престонице и престонице неутралних земаља направљен је под притиском више отежавајућих околности у којима се Србија нашла – дуге и исцрпљујуће зиме праћене епидемијама и недостатком хране, сазнања да рат неће кратко трајати, неприхватања југословенског програма од стране Антанте, оживљавања савезничких преговора с Бугарском, Румунијом и Италијом, које су улазак у рат условљавале територијалним концесијама на рачун делова југословенских покрајина.²⁶ Министарство иностраних дела је у таквој ситуацији сматрало „како је настало време да се, ради одбране [...] будућих граница, пошљу у иностранство они који могу пред државницима и политичким радницима Енглеске, Француске, Русије и Италије, и јавношћу, с успехом на томе радити.” Према одлуци Министарства, Љуба Стојановић и Александар Белић требало је да отпутују у Русију, Богдан Поповић, Николај Велимировић и Милан Тодоровић у Лондон, Коста Стојановић и Драгољуб Аранђеловић у Рим, Божа Марковић у Женеви...²⁷

Јовану Жујовићу је због његовог много пута испољеног франкофилства, те бројних познанстава у француским на-

25 Исто, стр. 30–71; Ђ. Ђурић, *нав. дело*, стр. 98–99.

26 Више: Љ. Трговчевић, *нав. дело*, стр. 33–35.

27 Архив Југославије (АЈ), з. Јован Јовановић Пижон (80), 80–4–684, 572.

учним и културним круговима поверена мисија у Паризу.²⁸ Желећи да пре одласка у Француску добије што прецизнија упутства и посаветује се с Николом Пашићем, најпре је отпутовао у Ниш, ратно седиште српске владе, где му је, међутим, пренета само Пашићева усмена порука: „Паметан је Јова, знаће он шта треба да ради”.²⁹

Као добар познавалац људи, њихових особина и могућности, Никола Пашић се ни овог пута није преварио. Јован Жујовић је у Париз стигао 21. маја 1915. године и већ неколико дана касније започео мукотрпан посао успостављања контаката с избеглим Југословенима из Аустроугарске, који су само неколико недеља раније формирали Југословенски одбор. Осим нужности упознавања с њиховим погледима на могућност стварања заједничке државе, његов најважнији задатак био је да што већи број угледних и утицајних Француза убеди у све погрешке политике територијалних уступака, којом је Италију, Бугарску и Румунију требало за улазак у ратна страни Антанте наградити великим деловима српских и југословенских подручја. Трудећи се да што успешније изврши добијене налоге, Јован Жујовић је у Паризу већ у првим месецима боравка разговарао с преко 80 државника, политичара, научника, привредника, културних радника, новинара... Међу најзначајнијим његовим саговорницима били су: ранији председник владе и министар војни Жорж Клемансо, министар иностраних дела Теофил Делкасе, министар правде Аристид Бријан, председник Народне скупштине Пол Дешанел, бивши председник републике Емил Лубе, бивши министар иностраних дела Стефан Пишон, научници попут Ернеста Дениа, Виктора Берара, Емила Омана... Разговори су често били мучни и хладни, испуњени бескрајним убеђивањима, понекад отежавани неразумевањем с француске стране, отвореним подржавањем притисака на Србију и оптужбама што је њена војска борбено била неактивна још од краја 1914. године.³⁰ Донекле су их олакшавали велики лични шарм Јо-

28 Љ. Трговчевић, *нав. дело*, стр. 46–47; Ћ. Ђурић, *нав. дело*, стр. 99.

29 Архив Србије (АС), л. ф. Јована Жујовића, документ 83, стр. 5.

30 Више: Ј. Жујовић, *Дневник*, II, стр. 76–182, 211–232; Ћ. Ђурић, *нав. дело*, стр. 99–102, 104–119.

вана Жујовића, његово добро познавање француског језика, широко образовање, обавештеност о савезничким циљевима и плановима, физичка допадљивост, лакоћа кретања у „ви-соком друштву”, способност сналажења.³¹ У зависности од прилике и саговорникових опредељења или наклоности, мо-рао је објашњавати, информисати, критиковати, молити... Из дневничких бележака и сачуваних његових писама види се колико је труда улагао у посао који му је поверен, чиме се све занимао, о чему је разговарао, којим се обавезама посвећи-вао, шта га је тиштало, каквим је лепим, помало архаичним српским језиком писао, како је видео своју улогу, колико се – напокон – у схватању дужности разликовао од неких дру-гих научника, што истовремено представља један од најупе-чатљивијих утисака који се стичу из анализиране преписке.

Из досадашњих историографских истраживања делатно-сти српских научника у пропаганди југословенске идеје поз-нато је, на пример, колико су поједини међу њима како је рат одмицао чинили све већу, чак искључиву опозицију пре-ма српској влади и Николи Пашићу. Њихово незадовољство потицало је не само од предратних страначких опредељења, него и из незадовољства владиним погледима на процес југо-словенског уједињења. Сматрајући се политички слободним и интелектуално независним, нису се устезали да отворе-но критикују владу и поступају мимо њених налога, упркос чињеници да су као државни чиновници примали одређене новчане принадлежности. Насупрот томе, Јован Жујовић се понашао „дисциплиновано”, што је било у складу с његовим ставовима током Анексионе кризе и Балканских ратова, од-носно с уверењем да у судбинским историјским искушењима треба све унутарње политичке размирице оставити за доц-нија времена, стишавати опозицију и не стварати влади до-датне тешкоће.

31 „Импровизација ми није била хрђава, познадох то по слушачима”, забеле-жио је након једног разговора током којег је морао да одржи изненадни го-вор. „Ово је друга импровизација у Парискоме друштву. Иде ми доста лако. Да се спремам био бих plus grave [озбиљнији], али би можда мање имало утицаја. Овако се, сад ми изгледа, дешавало пок. Миловану Миловановићу. Начинио сам – говорио ми је он – добар утисак. А шта смо добили, кога си убедио – питах ја, као што и сада себе питам” (Ј. Жујовић, *Дневник*, II, стр. 100).

Да је и током боравка у Паризу био одлучан да се чврсто држи оваквих уверења показао је убрзо по доласку у Француску. Обавештавајући Јована М. Јовановића, помоћника Николе Пашића у Министарству иностраних дела, о позиву Боже Марковића да због сусрета с професором Томашом Масариком и тамошњим Југословенима отпутује у Женеви, а уједно и о својој одлуци да се не одазове, писао је: „Ово би, можда, било корисно, а за мене и интересно, али сам ја представник старих чиновника који не дају сами себи одсуства, нити самовољно, без упутстава, прелазе границе своје дужности и свога делокруга. Ако г. Министар налази да ја то могу чинити, размислићу када и шта ваља чинити.”³² У овоме се већ могао наслутити судар два различита политичка менталитета, па и прекор Божи Марковићу, уз јасно дистанцирање од свих који су, по његовом мишљењу, олако прекорачивали добијена овлашћења, дајући себи превелику слободу у односима с владом или њеним министарствима. Управо зато, истоветно је реаговао када су му чињени предлози да отпутује у Лондон. Поред резерви изазваних тиме што су се у Енглеској већ налазили Јован Цвијић, Богдан и Павле Поповић, Николај Велимировић и више Југословена, те што није могао говорити на енглеском језику, разлог за одбијање био је и у томе што Никола Пашић није слао било какве инструкције за његов рад у Лондону. „Као дисциплинован чиновник”, написао је Љуби Давидовићу, тадашњем министру просвете, „па и патриота, одговорио [сам] Пашићу да се и те дужности примам и да ћу отићи одавде пошто добијем потребна упутства и обавештења, која су и овога пута, као и при упућењу у Париз, изостала.”³³

32 Писмо од 8/21. јуна 1915 (АЈ, 80–4–405/406). С обзиром на то да је у Краљевини Србији и тада употребљаван „стари” календар, Јован Жујовић је, као и његови кореспонденти, датуме повремено бележио на оба начина, а у неким случајевима стављао само један. Датирање због тога није увек поуздано.

33 Писмо од 1. августа 1915 (АС, л. ф. Ј. Жујовића, док. 109). Размишљајући о предлогу Боже Марковића, Николе Стојановића и Павла Поповића да допутује у Лондон, где би „као Србијанац” био шеф Југословенског комитета и „први министар Југославије”, Јован Жујовић је и у дневнику забележио да би такву дужност требало да му повере „старији”, а целој замисли упознати чланови Југословенског одбора и Матеја Бошковић, тамошњи српски посланик. После дугог већања, одлучио је да прихвати „инструкције” Боже Марковића

Уз развијено осећање дисциплине, пристојности и реда природно су се слагали обзирима према државном новцу и противљење непромишљеном ангажовању појединаца само да би им се нашао било какав посао и омогућила допунска зарада. Вероватно се у овоме налазио барем део повода да неговује против могућности да у Париз буде послат Милета Новаковић. Назвавши га „заврзаном”, који би „радо и говорио и писао, али који не потрефи шта где треба говорити, нити има мисли ни података о предмету о коме би, вели, хтео да пише”, писму Љуби Давидовићу додао је још једно објашњење: ... „ти знаш да ја нисам човек који помажем излишне издатке, синекуре, итд. Ни себи не допуштам ни један дан залуднога бављења овде о државноме трошку”.³⁴ У том смислу жалио је Николу Пашића, сматрајући како је „заиста сувише добричина”, али и Србију, јер „заслужује да њени службеници буду ревноснији на послу и савеснији спрам њене касе”.³⁵ Па и доцније, после војног слома, када је већина научника, не одобравајући политику владе, заузимала према њој све оштрији став, Јован Жујовић је – поново у писму Љуби Давидовићу – истицао: „нећу као ови наши великодостојници на туђем огњишту, у изгнанству, радити против Владе, против другова у њој, против режима – против извесних елемената боље будућности наше”.³⁶ Таквог се става држао све до пред крај рата. Иако је у писму упућеном Александру Белићу у лето 1918. године о себи још једном говорио као о „послушнику званичне политике”,³⁷ тек се у наредним месецима почео солидарисати с појединим политичким акцијама и иницијативама опозиције.

и отпутује. „Отићи ћу, разабраћу, остаћу ако вреди”, написао је Љуби Давидовићу (Ј. Жујовић, *Дневник*, II, стр. 177–179). О боравку у Лондону више: *Исто*, стр. 183–211; Ђ. Ђурић, *нав. дело*, стр. 102–104.

34 Писмо од 20. јула 1915 (АЈ, 80–48–51).

35 Писмо Љуби Давидовићу од 16/29. августа 1915 (Ј. Жујовић, *Дневник*, II, стр. 179).

36 Писмо од 9. октобра 1916 (АЈ, з. Љубомир Давидовић – 323, 13). Кроз целу преписку Јована Жујовића се иначе види да је многе речи, неубичајено, писао великим словом: Влада, Српски Народ, Српство, Србадија, Отаџбина, Земља, Небо, Војска, Принчеви, Окупација...

37 Писмо од 4/17. августа 1918 (Архив САНУ, Заоставштина Александра Белића, 14.386–IV–212).

Узрок такве политичке лојалности није потицао само из патријархалног, старовременског схватања дужности и пристојности, него и из огромне љубави према отаџбини и српској нацији. Мада присталица стварања југословенске државе, изнад свега је бринуо због страдања српства и његове будућности, не скривајући да му је тај интерес пречи од југословенског.³⁸ Како је овим осећањем био руковођен у целокупном дотадашњем животу, тешко је подносио захтеве савезника за уступање Македоније, већих делова Баната и других подручја насељених Србима.³⁹ Пред француским и другим савезничким саговорницима позивао се отуда на политичке, етнографске, историјске и војне разлоге због којих Србија није могла напустити Македонију. Подсећао је да се од Срба траже двоструке жртве: у Банату и Далмацији од „евентуалне добити”, а у Македонији од „крваво стечене готовине”.⁴⁰ У том погледу један од најтежих разговора имао је 12. јула 1915. године приликом аудијенције код Теофила Делкасеа. Детаљно га репродукујући у свом дневнику,⁴¹ у писму

38 Разговарајући у пролеће 1915. године с Божом Марковићем, који га је посетио у Волосу, Јован Жујовић му је, поред осталог, изложио и своје виђење будуће српске политике у новоослобођеним крајевима: „Нови крајеви – после окупаторске фазе у којој се и Танкосићева метода може 2-3 дана примењивати на Турке и Мађаре који су то заслужили – задржавају свој начин администравања и представљања у обласним саборима. Нови грађани задржавају своја досадашња политичка права и добијају и нека нова – права и слободе које не иду на штету српскога народа и нове заједничке државе. У нова праводолази делеговање у заједнички парламент по изборном закону... такоме да се садашња Краљевина Србија не може никако наћи потиснута. Могу се установити чланови по положају: претставници Универзитета, српске војске, Митрополит, Бискуп, србијански 'комесари' по новим областима... Ако је истина да су Аустријанци прогнали Србе из Срема, може и наша војска разјурити отуда Немце и Мађаре, па после ће се њихова права на земљу исправити... И ако се од старе аустрофилске генерације Србо-Хрвата не може много очекивати, не треба је сасвим игнорисати. Свуда употребити што више домаћих познатих синова, а омладину тамошњу што више школовати и запослити у Краљевини Србији. И прекобројне сељаке отуда насељавати у Краљевини Србији, а у њихове вароши слати шумадску омладину трговачку и занатску” (Ј. Жујовић, *Дневник*, II, стр. 71).

39 О савезничким притисцима више: Ђорђе Станковић, *Никола Пашић, савезници и стварање Југославије*, Задужбина „Никола Пашић”, Зајечар 1995, стр. 125-171.

40 Ј. Жујовић, *Дневник*, II, стр.154.

41 *Исто*, II, стр. 139-146.

упућеном Љуби Давидовићу био је, вероватно под снажним утиском Делкасеових аргумената, много оптимистичнији и толерантнији према великим српским савезницама, нарочито према Французима и Русима. Штавише, допуштао је могућност да југословенски програм не буде реализован, па чак и да будућа Србија не окупи све крајеве насељене већинским српским становништвом.

„По вољи ми је што си наш српски бол и жалбу на Французе излио и у своме писму мени”, казао је старом пријатељу. „Тако и ја њима говорим, као што ти пишеш. У говору са г. Делкасеом употребио сам баш и реч ’черечења’, коју си ево и ти у писму употребио. Рекао сам му, при растанку: ’да односим и уверење, које се већ сада и јавља код нас а то је: да је Српски Народ под режимом Турака и Шваба био *раичеречен...*, а у савезу са великим пријатељима *одеран...*’. Са многима сам говорио и много оштрије. Једне сам (истина професорске колеге) зачудио испадом: да су њихову битку на Марни извојевали они уништени руски корпуси у Источној Пруској, а синоћ сам најдавнашније и најинтимније пријатеље уцвелио тврђењем, да ће ова сила Германа, којој Руси одолевају и ако се повлаче, пробити њихов фронт кад се на њих окоми, јер још нису целу своју снагу на фронту ни опробали...

Ама, брате, кад хоћеш сасвим право да говоримо онда морамо бар у себи признати: Прво. Преговоре са Италијом, Румунијом и Бугарском не води сама Француска, већ споразумно са Русијом и Енглеском. Друго, само се Германима може рећи да ’воде рат зарад својих сувих и грубих интереса’ а никако не и нашим савезницима. Наравно, да су и ови своје интересе имали у виду, кад су борбу прихватили и да ће их нарочито имати у виду при ликвидацији ратовања. Русија је тек сада за нас света, од када је уморна да нас брани, ма да би њени интереси били оштећени да смо ми сатрвени. Треће. Далмација, Банат, Брегалница... нами су веома драге, али морамо разумети и Англо-Франко-Руса, када ти на карти покаже огромне територије, којима ће се Србија удвојити и спрам којих у његовим очима ништавно изгледају ’далматински крши до Трогира’, ’ритови и пескови Делиблата’ и ’банде варљивих Македонаца’, особито кад се у жртвовању истих налази једи-

на нада за победу Германа (над Германима – прим. М.Р). Најзад, поновићу ти оно што сам рекао Пашићу, кад сам га због обећања Италији, видео онолико узбуњена. Помисли, најзад, одакле си пошао и докле си стигао; какву смо Србију прихватили, а какву ћемо је другима предати?! Понадасмо се да ћемо овом приликом решити цео наш национални проблем, а ево остаће неки окрајци и за потомке. Зарадовао сам се да ћемо суме диспозиционог фонда од сада трошити само на снажење Шумадинаца, а ево где ће он још требати...’ И чете... додаде он ведрији но што беше пре мога говора.” Чинећи потом алузију на везе које је Љуба Давидовић имао до Балканских ратова са добровољачким одредима у Македонији и организацијом Народне одбране, продужавао је: „Да, Љубо, и чете, којима си бар ти бољи познаник но ја, њихов некадашњи противник. Кад је мене г. др. Слободан Јовановић уверио да ће и он поћи у комите против завојевача српске Далмације, онда се ја надам да ћу већ и ја доживети утеловљење са Великом Србијом и тих окрајака који се сада од ње одадиру. Дај Боже само да ми њу сада створимо и одржимо, па ћемо лако за остало!... И сада мислим да нашу српску мисао морамо свуда и свима средствима бранити, али да не морамо очајавати и ако се цела замисао сада остварити не може. Ето, ја се са Французима и кољем за њено потпуно остварење, а себи, теби, па преко тебе и друговима велим: добро је и оволико, надај се бољем, ради, ради...”⁴²

Настављајући да пред утицајним Французима брани право Србије да задржи Македонију, Јован Жујовић је повремено истицао разлике између Срба и Бугара. Тако је Жану Ербету из листа *L’Echo de Paris* говорио како „бугарски прваци зарађују у ратовању”, те да су Бугари „аморални, циници, готови и веру да мењају, грамзиви – све ради државе”.⁴³ Мада је сматрао да су уступци Бугарској били неизбежни, није одустајао од одбране „позиције на Вардару”. Редовно обавештавајући надлежне српске власти о свим предузиманим корацима и упор-

42 АЈ, 80–48–512/513. По природи духовит и пријатан у опхођењу с људима, и ово је писмо, као што је то често чинио, завршио топлим, присним речима: „Поздрави све твоје-моје другове и буди жив, здрав, чио и мио као што си увек био твоје пријатељу Ј. М. Жујовићу”.

43 Ј. Жујовић, *Дневник*, II, стр. 154.

ним убеђивањима, Љуби Давидовићу је већ помало уморно и резигнирано написао: „И јутрос још ишао сам Председнику скупштинске комисије за спољне послове, који је пријатељ г. Делкасеа, који је и синоћ био и вечерас ће ићи код Председника Републике на разговоре и који наше балканске ствари нешто боље но други познаје. Држао ми је велику орацију зашто треба 'неспорну зону' да уступимо Бугарима и колико ћемо за то много бити награђени не само сада већ и у будуће. Предвиђајући да је ово неминовно, ја сам њему, као и другим скорашњим сабеседницима наметнуо ове наше услове, које је он забележио за даљу употребу. 1) да нам се гарантује не само Босна, Херцеговина, Далмација и Славонија, већ и уједињење са Хрватском и Словеначком (за ово тобож може јамчити да ће се неминовно десити), 2) да се та 'неспорна зона' сада схвати само као апроксимација без тачних граница, јер је неопходно потребно да додир Србије с Грчком не буде само у Албанији, већ и у Западној Македонији... како би се могла градити ако треба друга железница за Егејско Море; 3) да се садашња Вардарска железница стави у неку врсту кондоминијума садашњих савезника... Он ме уверава: да ће Румунија сигурно ући у рат и то скоро; да ће то учинити скоро и Бугарска, ако се ми жртвујемо на уступке; да ће тада Аустро-Немци бити стварно побеђени најдаље за три месеца мада се ратовање формално може овде-онде још настављати.”⁴⁴

Осим са званичним представницима француских власти, Јован Жујовић је више пута дискутовао са представницима опозиције. Посебно му је било важно мишљење Жоржа Клемансоа, у то време највећег опозиционара, за кога је веровао да би у случају политичких промена могао да замени Теофила Делкасеа. За разлику од већине француских званичника, Жорж Клемансо је одобравао све српске разлоге, али је и сам саветовао да влада Краљевине Србије што пре прихвати тражене уступке у корист Бугарске. Користећи се његовим симпатијама и разумевањем, Јован Жујовић му се пожалио на цензуру новинских натписа у којима је брањено српско гледиште, а потом и на генерала Жофра и Теофила Делкасеа, који су српску војску подстицали на наставак ратних операција

44 Писмо од 1. августа 1915 (АЈ, 80–48–512/513).

како би се сусрела с италијанским армијама. Да би то постигли, чинили су „покушаје и претње да се обуставом муниције и предзајмова учини притисак ради офанзиве или ради пристанка на уступке Бугарској”.⁴⁵

Упознавши се с преовлађујућим француским ставом у погледу територијалних концесија, Јован Жујовић је у разговору са Србима у Паризу, међу којима је редовно сретао посланика Миленка Веснића, као и у преписци с другим ангажованим српским политичарима и интелектуалцима, саветовао попуштање, верујући да ће уступци бити мање болни, а корист већа ако се учине што пре и паметније.⁴⁶ С друге стране, забринут због очекиване поновне аустроугарске офанзиве на Србију или удруженог аустроугарско-немачко-бугарског напада, желео је да што пре напусти Париз и врати се кући. Истовремено, молио је да савезници упуте војну помоћ, а код надлежних српских власти инсистирао да учине све како би у земљи и иностранству били сакупљени сви мушкарци способни за учешће у одбрани.

„У аустро-немачки напад на Србију почело се овде озбиљно веровати”, писао је Љуби Давидовићу, „мада се у чуду питају: од куда Германима та оперативна војска. Ја им говорим да ће то бити најочајнија наша борба, да ће се у бојним редовима наћи тада много и очева са синовима (помињао сам и твоје писмо о томе), да би се – недај Боже – неуспеха из рушевина тешко подигла оваква Србија... Претпостављајући силину немачке офанзиве против нас, ја сам предложио г. Веснићу да одмах, ма и силом овдашње власти, у Србију врати све Србе способне за рат (има и подофицира и официра и ђака), да се ова три млада секретара (резервисти) упуте у војску, а он да ради са осакаћеним официрима и пензионерима. Ово би ти ја предложио да Влада уради по свим струкама, а и по народу да се покупи све што може пушку носити, па и они буди зашто проглашени инвалидима који се са 'инвалидом' више коцкају но што је за издржавање употребе. Има и тр-

45 Исто. О разговору који је имао са Жоржом Клемансоом и жалбама које му је упутио на пристрасност француске цензуре и „неке веће неправде” Јован Жујовић је писао и Гргуру Јакшићу (Народна библиотека Србије – НБС, Одељење посебних фондова, хартије Гргура Јакшића, Р 558/IX/707, 711).

46 Исто, Р 558/IX/707, 711–712, 1.381.

говчића због ситних мана ослобођених...” Помињући постојање мноштва разних комисија и којекаквих делегата, Јован Жујовић је поменуо и како му је Јован Цвијић причао „да у Лондону један привредник, добар војник, само чита и усавршава се”, док један други „студира неке дијалекте”. Управо због таквих појава, саветовао је Божи Марковићу, иначе склоном да штити све младе Југословене, „да их поведе собом у војску”.⁴⁷ Верујући да је одбрани Србије потребан сваки човек и сваки војник, ово је уверење поновио и у писму Гргуру Јакшићу: „Божа оде прексиноћ [из Париза у Женеву – прим. МР]. Препоручио сам му да све Југословене тера у борце, а г. Веснићу да вас све овде [...] тера у Србију, а посао ради са осакаћеним официрима”.⁴⁸

Како су вести о могућем нападу на Србију постајале учесталије, његова стрепња бивала је све већа, а незауостављиве емоције прожимале све поступке. „Ономад сам пред олтаром који у Паризу најближе Небу стоји запалио највећу свећу за добро Србије”, поверио се Љуби Давидовићу. „Овај бапски гест знак је мога старења, али и мога прегнућа да се све силе, видиме и невидиме, стварне и духовне, ставе у покрет за спас и победу наше Отаџбине. Сада прочитах, да су у то доба за исти циљ чињена молепствија по нашим црквама; ишао сам дакле ’у корак’ с тобом и свима нашим. Та ми је случајност сада врло повољна.”⁴⁹

У време почетка офанзиве на Србију, Јован Жујовић се налазио у Лондону, очајнички покушавајући да тамошње ди-

47 Писмо од 1. августа 1915 (АС, л. ф. Ј. Жујовића, док. 109).

48 Писмо од 12. августа 1915 (НБС, Р 558/IX/711).

49 Писмо од 29. августа 1915 (Ј. Жујовић, *Дневник*, II, стр. 179). Поштујући традицију и народне обичаје, Јован Жујовић ипак није био велики верник или побожан човек, што је било у равнотежи с његовим социјалистичко-републиканским уверењима и окренутошћу природњачким наукама. Штавише, Николају Велимировићу је у једном разговору, вођеном септембра 1914. године, казао: „Ја нисам атеиста, нити убеђени теиста, ја допуштам могућност велике, највеће синтезе људског духа која се завршује у идеји Бога, али с научног гледишта не смем тврдити ни да га има.” Опрезан у овом питању, био је далеко одређенији у погледу свештеничког сталежа. „Толико сам много неваљалих, неисправних, нерелигиозних попова и владика познавао”, рекао је истом приликом, „да тај ред људи нисам могао заволетити” (*Исто*, стр. 66). О самом Николају Велимировићу, међутим, стекао је током боравка у Лондону, а и доцније, веома похвално мишљење.

пломате, како енглеске тако и друге савезничке, убеди у неопходност што хитнијег пружања конкретне војне помоћи. Велике наде полагао је у британског министра спољних послова Едварда Греја, француског посланика Пола Камбона и руског посланика Бенкендорфа. Сви његови напори, међутим, били су узалудни, те је резултат бесконачних разговора могао да у писму Николи Пашићу сажме у једној реченици: „Рус изгледа беспомоћан, Енглез млак, Француз најтоплији...”⁵⁰

Незадовољан боравком у Лондону, Јован Жујовић се у Париз вратио 20. октобра, у време у коме је Србија трпела страховити притисак напада са три стране, те је истог дана забележио у свом дневнику: „Гуши ме нека мора због Србије, моје растурене фамилије, мога овога одсуства из земље и садашњег мога стања. Стар сам по свему, сваком јаду теже одолевам...”⁵¹ Наредних недеља и месеци такво депресивно расположење све више га је обузимало. Док су узнемирујуће вести о поразима српске војске, њеном повлачењу и напуштању српских градова сустизале једна другу, при одласцима у посланство сметало му је одсуство разумевања трагедије која се управо одиграла и солидарности с нацијом у њеном дотадашњем највећем искушењу. Преписку је знатно проредио и „свет избегавао”, али је странице дневника испуњавао описима најтеже личне патње кроз коју је пролазио, записујући и оно што се ни пред једним саговорником није могло гласно изговорити. „Целокупно душевно стање као ретко у животу”, написао је, „ужасна страховања за Србијом држе ме непрестано у плачноме стању. Не уздржах се од плача и кад ми берберин изрече своју адмирацију и симпатију за Србију. Лутах и пре и по подне по Луксембуршкој башти, свраћах и у Луксембуршки музеј, лутах улицама. Свратих у фамилију Лакроа где се једнако ради рубље за рањенике, где нерви сасвим попустише... ридам.”⁵²

Опрхван суморним мислима, уплашен од нових вести које су убијале сваку наду и уморан од сталне несанице, Јован

50 Писмо од 15. октобра 1915 (АС, л. ф. Ј. Жујовића, док. 121). Више: Ј. Жујовић, *Дневник*, II, стр. 203–208.

51 *Исто*, 211–212.

52 *Исто*, стр. 214.

Жујовић се осећао превише старим, размишљао о болести и смрти у туђини, далеко од отаџбине, рођака и пријатеља. На свој 59-ти рођендан и ступање у „шесету годину живота” у таквом је расположењу сачинио својеврсни „рачун” између својих највећих жеља и најболнијих разочарања. „Никада ову годишњицу нисам дочекао под овако тешким приликама, са оволико туге, бриге и суза”, записао је. „Резумишем живот који се приближава крају, па са жалошћу констатујем да [су] ми се измакла два велика идеала живота мога, а ево измиче, у опасности је и трећи.

Овај ми идеал беше Велика Србија. Други идеал – велико дело. Трећи – велика љубав.

Велику љубав сам изгубио у петој години њена живота [смрћу супруге Стане – прим. МР].

Велико дело – прекинуше ми након двајестину година рада на истоме. Велика Србија – ево хоће да прогута ову садашњу милу и красну нашу Отаџбину.”⁵³

Несрећан што – упркос молби упућиваних влади – није успео да се врати пре „инвазије” и у данима највећег бола буде са својом породицом и својим народом, одбијао је позиве да држи предавања, објашњавајући да је „физиолошки неспособан” да говори о Србији.⁵⁴ Сатима, данима и недељама шетао је париским улицама и парковима, избегавао разговоре с познаницима, давао колико је више могао прилога за рањенике и болесне, те новчану помоћ за Французе који су одлазили на фронт. „Свети Архангел Михаил. Изгледа ми тужнији но икада”, изјадао се дневнику 21. новембра 1915. године. „Мислим на многобројне моје Жујовиће у бојним редовима и по збеговима. Има их сада по арнаутлуку без леба, крова и богомоље. Сећају се свога свеца и моле му се за спас живота и земље. Ишао сам у православну (руску) цркву и запалио (по највећу) свећу пред олтаром. Све ми молитве Богу изгледају дирљивије и тужније но обично. Опет се ни у цркви нисам могао уздржати од плача. Један човек дрхћући и плачући палио је свећу пред олтаром. Рекох, мора да је Србин несрећни. Кад се окрете, познадох г. Месаровића. Руковасмо се не могав

53 Исто, стр. 217.

54 Исто, стр. 227.

проговорити ни речи. Спремио сам колача и воћа, и ако ми нико није имао доћи да окуси... Преседео сам по подне сам код куће. По вечери хтедох шетати по улицама, па се са Булмиша тужан вратих у самостан...⁵⁵

Развој прилика, међутим, ма колико био трагичан, није допуштао предавање очајању. И пре завршетка повлачења српске војске и избеглица преко Албаније, у Француску су крајем новембра 1915. године упућени први транспорти српских ђака. Ради припреме њиховог смештаја, издржавања и наставка школовања убрзо је организован посебан француско-српски комитет, чији је рад почео већ 7. децембра. Са српске стране његови су чланови били професор Милета Новаковић, ректор Београдског универзитета Ђока Станојевић и Јован Жујовић, као председник Српске краљевске академије, универзитетски професор, некадашњи ректор Велике школе и бивши министар просвете. Почетком наредне, 1916. године, постао је шеф формираног Просветног одељења и „нека врста министра просвете за Србе у Француској”.⁵⁶ Примивши та задужења, морао је да се бави многобројним пословима везаним за размештај ђака, ангажовање квалификованих наставника, осигурање квалитета наставе, набавку књига, организовање испита. Осим тога, борио се с проблемима изазваним жељом српске владе да заштити што већи број младих људи, захтевом родитеља да им се деца школују у Паризу и другим великим центрима, да похађају гимназије а не стручне школе, незадовољством Француза због недоличног понашања дела српских избеглица и омладине, избегавања позива за одлазак на фронт... Покушавајући да их решава, Јован Жујовић је често наилазио на неразумевање. Пре свега, страховао је да ће Србија изгубити углед стечен великим ратним победама и страдањем у време војног слома. Осим тога, сматрао је да Французи имају разлога да протестују што се у њиховој земљи школује толико младих људи из Србије, док је већина њихових грађана у униформи и под оружјем. Одбијајући све захтеве за било какву протекцију, тражио је да сви Срби који су способни за војску буду упућени на Солунски

55 Исто.

56 Ђ. Ђурић, *нав. дело*, стр. 107.

фронт. С обзиром на то да је бескомпромисно истрајавао на оваквим ставовима, често је критикован и нападан, о чему сведочи обимна преписка коју је имао с Николом Пашићем, Љубом Давидовићем и другим личностима. Мада се Љуба Давидовић и он нису слагали у свему, нарочито због тога што је српски министар просвете желео да сва омладина буде сачувана, управо је од њега добијао највећу подршку.⁵⁷

Њему се због тога можда и највише исповедао, надајући се да ће га Љуба Давидовић, познат по готово легендарној честитости, људској и политичкој доследности, добро разумети. Осим тога, знао је да тим путем његова обавештења долазе и до Милорада Драшковића, најенергичнијег министра у српској влади. Једном приликом трудио се, на пример, да образложи због чега је дубоко разочаран понашањем дела избеглог православног свештенства. Према подацима којима је располагао, у дотадашњем рату погинула су 44 белгијска свештеника, док су Французи од јавности скривали број својих страдалих свештених лица.

„Ово ти пишем да ме разумеш и извиниш”, објашњавао је, „што нисам ни покушао предложити овдашњем Министарству жељу г. Митрополита да се у 70 француских школа удоми 70 наших свештеника са пристојном платом”, што то „нисам чинио ни када су поједини наши попови нашли код конзула и руских прота протекторе својих жеља”, што „ни 'старешини' свештеника у Марсељу нисам изишао на сусрет кад је тражио

57 Више: *Исто*, стр. 106–110. И поред таквог става, Љуба Давидовић, међутим, није ни покушао да сачува сина Милорада. Сазнавши за његово рањавање, Јован Жујовић је писао пријатељу: „Кад ми предадоше твоје писмо стиже и глас да си најзад добио извешће: да ти је син лако рањен и да се негује у болници. Сви смо се у Просветноме Одељењу томе јако обрадовали, а, чини ми се, ја онајвише. Јер се истог дана бејаш вратио из Женеве у којој посетих твоју Госпођу, која је тада била у очајању. Одмах помислих: како је њу добра вест обрадовала, па се и стога јаче обрадовах. Нека су рањенику срећне ране, а његовим родитељима дај Боже да га скоро здрава загрлити могу! – Морам ти признати, да сам се можда мало о тебе и огрешио, кад сам тешећи и храбрећи Госпођу, изговорио и ову реч: Љуба ми поручује да треба омладину штедити од даљих ратних опасности, а свога јединца није хтео да поштеди! Подигао је славу свога имена, избавио част господских и министарских синова, а себе учвелио!” (Писмо од 18. новембра 1916, АЈ, 323–15). Поступајући часно, Љуба Давидовић је доиста учвелио породицу, будући да му је син погинуо у наставку борби на Кајмакчалану.

моју помоћ 'да се реши наше верско питање у Француској'. Па то није верско питање што ви тражите, већ питање о вашим платама, одговорих му ја". Најзад, „што ни јуче не обећа помоћ... попу, који ми изјављује да не може живети с платом коју прима (тај има плату) већ мора да ради у фабрици. Лаже. Оставио је у Србији породицу и парохију. Пројурио кроз Србију, Нову и Стару, Македонију и Албанију. Пребродило Бело и Јадранско море и Атлантук, па сад да му ја решим његово 'верско питање'. И од попова ће ти стићи оптужбе противу мене да ништа не радим. У почетку сам им тражио праксе на имањима, кооперативама, па кад видех шта је свима избеглицама главно, дигох руке од тога.”⁵⁸

Оптерећен бројним пословима и уморан од бескрајних оптужби на свој рачун и рачун рада Просветног одељења, Јован Жујовић се у лето 1916. године, од августа до септембра, удаљио из Париза, одбијајући да учествује у другим национално-политичким пословима. Између осталог, није прихватио позив Драгомира Иконића да својим прилозима сарађује у новопокренутом листу *La Patrie Serbe*. „Не тражите ни велику ни тешку ствар”, признавао је, „па ипак нисам кадар да седнем, потражим мисао и облик и ставим их на хартију. Нервоза и малаксалост толико су ме савладали, да сам морао телефонски тражити одсуство, које би употребио у каквом миру, самоћи”.⁵⁹

Када се у јесен 1916. године вратио у Париз, Јован Жујовић је продужио рад у Просветном одељењу, чији су проблеми донекле лакше решавани, али се он сам и даље мучио због српске несреће, страдања народа под окупацијом, неизвесне будућности, несавесног понашања појединаца, разочарања у избеглице, мноштва обавеза. Критикујући многе појаве из избегличког живота, повремено је бивао претерано критичан, оштар према готово свему и свакоме. „Добар као добар дан”, по речима Јована М. Јовановића, ипак је „умео да убоде као пчела, и то у живо, најосетљивије место”.⁶⁰ Дуго одсуствовање из отаџбине као да је појачавало ту особину, те је људске

58 Писмо од 10/23. јула 1916 (АС, л. ф. Ј. Жујовића, док. 109).

59 Писмо од 7/20. августа 1916 (НБС, Р 612/II/11).

60 Ј. М. Јовановић, *нав. дело*, стр. 637.

слабости и погрешке све јаче осуђивао. Мада преписка коју је водио с разним личностима садржи бројна сведочанства таквих његових расположења и размишљања, чини се да се по искрености и низу осетљивих питања која је тада отворио издваја писмо упућено Љуби Давидовићу у новембру 1916. године.

„Сећаш се да си сузбијао моју лозинку: сви на фронт!”, написао му је. „Ја је и сада, а после искуства с избеглицама и још више заступам. Цвет нашега народа је на битољским позицијама. Будућност зависи од њега, а не од ових што се хоће да сачувају под изговором 'то нам је све што је остало'. Прво није све. Друго ово је у великом проценту кварно... Код многих, врло многих, изгубила се идеја о дужностима спрам Отаџбине. Многи траже начине да се што доцније врате у Земљу (неки се с тога и поженили). Од неколико трезвених Срба можеш дознати силество доказа о чудноме, аморалноме (не волим неморалноме) нашем држању. Изгубила се свест о стању наше Земље, нашег народа у њој, наших права и дужности у збеговишту. Ја ћу ти навести овај мали случај. У Паризу нико више не пева, ни пијани рањеници (којима се то повлађује) ни кокоте. Миран је и овај ђачки крај у коме у почетку школске године ђаци и ђакице праве многе лудорије. Међутим, моји Срби, од 18 – 35 – 40 год. банче и пијанче. Оно вечера када је 'Gallia' потопљена са хиљадама Срба и савезника, када сам усамљен, очајан по вечери, корачао... мене трже дивна српска песма која се из једне побочне уличице разлегаше... весели [се] Србадија разног доба и положаја (смотрих сем ђака и једног окружног начелника, а чини ми се да је поп у цивилу био онај што највише пијаше, певаше и наздрављаше). Ја сам их посматрао скривен у радозналој гомили на улици, која је – сем хвале лепим гласовима правила и друге примедбе. 'Сутра полазе на фронт па се веселе' слагао сам и самога себе. На фронт неће ни они којима је заповеђено. Заповеђено је медицинарима. Отишао је до сада само млађи син мога брата Јеврема. Остали прибегавају доскочицама. Најгори су пречани. Њима се, у ствари, не може ни заповедати. Могла би им се стипендија одузети, па у логор аустријских поданика упутити... Не пишем ти ово да би вас подстакао на какве ме-

ре. Све се наредбе отуда противрече, витопере, изврћу. Влада и њени органи нису кадри да изведу једну рационалну и праведну меру: или све разрешити (узимајући у обзир да је Србија и сувише исцрпљена) или *све* и *старе* и *младе*, и чиновнике и посланике позвати да се с Владом нађу код Војске, па све што може ићи и пуцати да пуца, да трчи напред натраг, лево десно, а ми сипљиви да администрирамо што треба за Војску. У Србију треба да уђемо сви заједно, а не само Принчеви с Војском (њеним злехудим остацима) без Пашића, Давидовића, нити Принчеви с Пашићем без Давидовића... Бистар си, знаш све прилике боље но ја; на већем си ударцу но ја, а и већа ти је одговорност. – Ако се истраје у намери да се ова емиграција остави као до сада у нераду (и хрђавом раду) онда је безпредметан мој предлог да један јак члан Владе дође овамо као 'диктатор'. А ако се жели поправка нашега рада и мишљења о нама, онда треба нешто ради тога учинити... Теби или Драшковићу писах да највише бринем за оне у Србији, на чији рачун ми овамо живимо угодно. Послах тамо колико имах. Слаћу још колико одкуда добијем. Професори и учитељи шиљу колико могу..."

Обавештавајући потом, на више густо исписаних страница, како се одвијао рад Просветног одељења и како би, по његовом мишљењу, требало решавати претежно школска питања, Јован Жујовић се извињавао због дужине писма, правдајући се потребом да „разговара с којим бољим од себе”, а на самом крају написао: „Баш си ме утешио изјавом да је ситуацију у Скупштини спасао прост човек! Ја не обожавам опанак (одавно желим да на сељачким ногама видим кратке, лаке чизмице) и радио сам на томе, и почео успевати (у Савезу Земљорадничких Задруга), али ми није право што већина оних, што су недавно из опанака искочили, отмено ниподаштавају прост народ. Чувај овај народ, о њему се старај па ћеш доказати да си прави државник.”⁶¹

Осим на пословима просвете у емиграцији и у набавци књига за Београдски универзитет, Јован Жујовић је био ангажован и на другим национално-политичким задацима. Један од њих била је израда југословенске енциклопедије, као

61 Писмо од 18. новембра 1916 (АЈ, 323–15).

важног пропагандног средства којим је требало научним аргументима доказивати нужност стварања заједничке државе Јужних Словена. За њу је требало да напише више превасходно природњачких одредница, али и неке друге које нису потицале из његове научне дисциплине. Припремајући их, највише је био упућен на Александра Белића, као главног уредника. Из сачуване њихове преписке види се да му се расположење знатно поправљало и изнова јављало осећање за хумор, вероватно отуда што се назирао крај рата, а тиме и повратак кући.

Обавештавајући Александра Белића како је напредовало писање одредница и на какав су одјек наишле већ завршене, у једном му је писму казао: „Чланчиће о Геологији појединих земаља стезао сам, стезао, колико се игда могло и исцедио таман колико Краљевић Марко из суве дреновине. Испали су кратки али верујте садрже све што је битно и што ће сваком природњаку, који зна Геологију, казати главне геолошке особине сваке наше земље.” Одмах потом додао је неколико реченица којима је без устезања показивао која му је од тих земаља била најближа срцу. „Ја као Шумадинац”, признао је, „желим да Ви свакој нашој покрајини [...] дате засебан став, а као такав допустићу себи да и чланак о Србији буде мало већи но ови свршени. Остаје још општи чланак о Југославији. Мисли ми се боре око њега. Радо бих га уступио коме, који више но ја воли геопоезију и има геофантазију. Оставићу га на послетку; док ме прође ова мора, грудомора, можда ћу бити орнији. Али Србију вам морам свршити ма грабио између ових несносних побољевања.” Истовремено, интересујући се колика је дужина текста предвиђена за одредницу о Србији, учинио је још једно признање: „Ја бих баш волео да њу што више истакнемо и у Југославији. Знате ме већ! Тесне груди шумадискe и у правом и у преносном значењу. Је ли?”⁶²

Убрзо потом, без обзира на здравствене проблеме, као „јогуница шумадијска”, како је понекад волео да каже за самог себе, Јован Жујовић је завршио већину припреманих одредница. Александру Белићу је послао два чланка, о Југославији и о Србији. Првим је био задовољан, а другом је налазио

62 Писмо од 26. јула 1918 (Архив САНУ, Заоставштина А. Белића, 14.386–IV–212/3).

недостатке. „...сувише ми је хладан”, сматрао је, „окресан хладним, геолошким, челичним чекићем, а ја бих у све што се тиче Србије унео све атоме жића свога. То ипак не сме бити. С тога сам се разлога уздржао да пишем оделити чланак о 'аспект' Србије; плакао бих док бих га писао, па ипак не би успео да представим укратко како изгледа она мила она лепа, она најлепша земља на свету. Ви од тога мога недостатка нећете штетовати јер за Србију имате сараднике за све могуће струке. Када прочитате тај чланчић намењен геологији Србије видећете да он представља скицу геолошке карте Краљевине. Молим Вас дајте јој места у Енциклопедији. Нека је и не буде за целу Југославију, а нека је буде за Србију.” Предложивши овакво уредничко решење, Јован Жујовић је био сигуран да ће га Александар Белић, који се за разлику од многих других српских интелектуалаца није истицао ни претереним југословенским одушевљењем ни опозиционарством према политици Николе Пашића, разумети „без великог разлагања”. Позивајући се на њихову дотадашњу размену мишљења, додао је: „За Београд ја идем можда даље од Вас; не мислим да је он под притиском Шумадије. Његов мозак – скуп интелигентних мозгова у њему – представља главу Шумадије па преко ње и Српства. На једноме политичкоме збору када су ме изазвали, управо натерали да говорим... ја сам говор довршио довикнув слушаочима Београђанима ову лозинку: 'Београд пред Србијом – напред! Србија пред Српством – напред!' Данас се то мора допунити (у трилогију): 'Српство пред Југословенством – напред!’”⁶³

Мада је у ово време и сам био део интелектуално-политичке опозиције Николи Пашићу, а уз то и републикански опредељен,⁶⁴ Јован Жујовић очигледно није зарад југословенства потискивао своја српска осећања. Штавише, пратећи из емиграције колико је ко жртвовао за стварање југословенске државе и колико је српска влада улагала у пропаганду југословенске идеје, повремено је давао одушка личном незадовољству процесом уједињења. Једном приликом, на пример, написао је Милораду Драшковићу како би „дијурнисани Југослависти”, исто као Хрвати и „пречани”, хтели да се „за Ју-

63 Писмо од 4/17. августа 1918 (Исто, 14.386–IV–212/4).

64 Видети: Ђ. Ђурић, *нав. дело*, стр. 110–119.

гославију или Велику Србију војује до последњег Шумадинца”.⁶⁵

На самом крају рата, и даље је бринуо о многобројним проблемима и обавезама: зидању нове зграде СКА, набављању књига за Универзитет, раду Културног одбора, изради географских карата, српским територијалним захтевима, „генералштабној мегаломанији” да српска граница с Бугарском буде што источније, тврдокорности Николе Пашића према опозицији... Све му је то, међутим, изгледало ништавно у односу на пробој Солунског фронта и очекивани повратак у Београд, те је Љуби Стојановићу и могао да напише: „Ну дај Боже успеха нашој војсци у Македонији! Избавиће она и Србију и њега (Николу Пашића – прим. М.Р); као што је већ једном и учинила на Брегалници.”⁶⁶

И поред велике жеље да што пре поново буде у отаџбини, због припреме материјала за Конференцију мира и учешћа у раду југословенске делегације, вратио се тек 12. маја 1919, након више од четири године одсуства. Сажимајући све што је током тог дугог, тешким искушењима и изазовима испуњеног доба успео да уради, скромно је забележио: „За време Великога Рата имао је поверљиве дипломатске мисије у Паризу и Лондону.

За време Окупације Србије организовао је у Француској преко 80 школа за избеглу нашу ђачку омладину. Био је неко време управник Просветног Одељења у Паризу, а после представник српског Министарства просвете код Француске Владе са којом је израдио прву Српско-француску Просветну Конвенцију.

За то време бавио се пропагандом за Србију и Југославију. Држао је у Паризу и Лијону јавна предавања о Српском народу. Наштампао је тада неколико француских брошура о нама. – Учествовао је у поверљивим конференцијама у Француском Министарству Спољних Послова.”⁶⁷

65 Писмо од 27. јуна/10. јула 1916 (АС, л. ф. Ј. Жујовића, док. 112).

66 Писмо од 8/21. септембра 1918 (Архив САНУ, Заоставштина Љубомира Стојановића, 13.808/2).

67 „Јован М. Жујовић, редовни члан”, стр. 175.

Преписка Јована Жујовића, међутим, показује колико је много рада, личне патње и надања остало скривено у тих неколико реченица. То је, пак, само један од разлога због којих завређује да јој се истраживачи посвете више но до сада.

Mira Radojević

**CORRESPONDENCE BETWEEN SERBIAN
INTELLECTUALS AS A SOURCE FOR THE FIRST WORLD
WAR HISTORY – OUT OF WAR LETTERS COMPOSED BY
JOVAN M. ŽUJOVIĆ 1915–1918.**

Resume

The private correspondence between Serbian intellectuals pertaining to the First World War, rich both in its volume and contents, presents a precious historical source for understanding their mutual connections, patriotic feelings, relations to national and Yugoslav policy, international political views and an array of similar problems. One cannot reveal that amount of information related to political beliefs and their differences, sufferings, great efforts to contribute to the defense of national and state sovereignty, momentum of ideas, hopes, illusions in other sorts of historical documents, apart from rare journals and memories.

Almost all of these characteristics are typical for personal correspondence belonging to Jovan Žujović (1856–1936), a prominent Serbian scientist, President of Serbian Royal Academy (1915–1921) and an influential member of Independent Radical party. Moreover, its significance is so huge that a work of a modest volume, adjusted to the needs of proceedings containing thematic scientific papers, ought only to refer to the historiographic importance obtained by systematic collection and critical publishing of entire preserved correspondence. We have to bear in mind that Jovan Žujović wrote more or less regularly during a couple of war years to Nikola Pašić, Ljubomir Davidović, Ljubomir Stoja-

nović, Jovan M. Jovanović, Milorad Drašković, Grgur Jakšić, general Radomir Bojović, Aleksandar Belić and numerous other people he was connected with owing to the nature of his national engagement and multiannual friendship. In the observed period, he used to live mostly in Paris, where he was sent in order to establish contacts with Yugoslav immigrants coming from the Austro-Hungarian Empire, as well as to defend the territory allies promised to Italy, Bulgaria and Romania in order to join the war supporting the Entente. Afterwards, following the military debacle in the autumn of 1915, he primarily took care of educational affairs of Serbian state in France, that is he paid attention to looking after and educating school-age youth who were refugees. Dealing with these issues, he could observe cruel egoism of great powers, hardships of immigrant life, process of Yugoslav unification... Unfortunately, numerous letters written by Jovan Žujović have not been preserved, owing to the fact they had vanished- partly due to negligence and partly due to turbulent times of Serbian history- presenting the part of lost personal belongings of one of the greatest political leaders, politicians and intellectuals. Luckily for researchers, he used to insert into his journals several concepts of sent letters, as well as their entire correspondence, owing to which at least some of the gaps can be completed. Apart from that, war writings originating from the period starting with the end of July 1914 until the middle of November 1915 have been published, which, along with the historiographic literature pertaining to the First World War, helps in the analysis of conducted correspondence.

Key words: *Jovan Žujović, Great War, Kingdom of Serbia, correspondence, emigration, Paris, Yugoslav idea*

ЛИТЕРАТУРА

- Белић, Александар, „Јован М. Жујовић”, *Српски књижевни гласник (СКГ)*, књ. XLVIII, бр. 8, 16. август 1936, Београд, стр. 603–606.
- Грол, Милан, *Из предратне Србије. Утисци и сећања о времену и људима*, Београд 1939.

- Ђурић, Ђорђе, *Српски интелектуалац у политици. Политичка биографија Јована Жујовића*, Српско друштво за историју науке, Београд 2004.
- Ђурић, Ђорђе, *Српски интелектуалац у политици. Политичка биографија Јована Жујовића*, Службени гласник, Београд 2014.
- Жујовић, Јован *О републиканизму у Србији*, Београд 1923.
- Жујовић, Јован, „О личности Јована Скерлића“, *СКГ*, књ. XII, бр. 3, 1. јун 1924, стр. 183–184.
- „Јован М. Жујовић, професор Велике школе“, *Годишњак СКА*, I, 1887, Београд 1888, стр. 200–202.
- „Јован М. Жујовић, редовни члан“, *Годишњак СКА*, XXXV, 1926, Београд 1927, стр. 167–208.
- Јовановић, Јован М., „Јован М. Жујовић“, *СКГ*, књ. XLVIII, бр. 8, 16. август 1936, стр. 637–638.
- Радојевић, Мира, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, Филозофски факултет, Београд 2007.
- Споменица Љубомира Давидовића*, Београд 1940.
- Станковић, Ђорђе, *Никола Пашић, савезници и стварање Југославије*, Задужбина „Никола Пашић“, Зајечар 1995.
- Трговчевић, Љубинка, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*, Народна књига, Српска књижевна задруга, Београд 1986.
- Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије (1835–1941)*, пр. Душан Мрђеновић, Народна књига, Београд 1988.

СРПСКИ НАРОД У БЕЛЕШКАМА СТРАНАЦА ТОКОМ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА**

Сажетак

Током Првог светског рата у Србији је боравио и са српском војском се повлачио велики број странаца који су дошли или у организованим – најчешће медицинским – мисијама (лекари, медицинске сестре, хуманитарни радници) или као ангажовани појединци (дипломате, криминолози-форензичари, новинари). Са ретким изузецима (Е. Е. Киш, Г. Геземан), сви су били припадници савезничких или неутралних земаља. Често високо образовани, неки међу њима су, касније, објавили дневнике и мемоаре који могу послужити као релевантан извор о ратовању и страдању српског народа, повлачењу преко Косова и Метохије и Албаније, опоравку у Грчкој и, ређе, о Солунском фронту. У њиховим делима се истовремено, могу сагледати и њихов став и мишљење о српском народу. Мишљења о српском народу су, најчешће, веома позитивна и похвална. Истициане су српске врлине као народне особине: патриотизам, слободољубље, храброст, човекољубље, самилост, саосећање, упорност, трпеливост, понос, гостољубље, религиозност, издржљивост... Већина аутора је указивала на поједине особине у вези са неким догађајем без посебне систематичности и аналитичности. Систематичнији приказ особина покушао је да пружи Аријус ван Тинховен да би, тек десетак година после рата, Арчибалд Рајс у брошури Чујте Срби! особине које је он

* Виши научни сарадник Балканолошког института САНУ у Београду.

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту „Дунав и Балкан: културно-историјско наслеђе“, бр. 177006, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

уочио код Срба систематично поделио на врлине и мане.

Кључне речи: Велики рат, Србија, српски народ, странци, дневници, мемоари, народне особине, врлине, мане, значајне личности

Све белешке које су странци који су са различитим разлозима и под различитим околностима долазили у Србију за време Првог светског рата и дуже или краће време проводили са српским народом и српском војском, могле би се уоквирити у насловима њихових књига. Оно што је Анри Барби именовано *Агонијом једнога народа*, Алис и Клод Аскју назвали *Опustoшеном земљом*, Аријус Ван Тинховен је именовано *Страхотама рата у Србији*. Противнички војник, Пражанин, Егон Ервин Киш је напоре оних који су бележили своје доживљаје и утиске ставио под један императив: *Запиши то, Киш*. Десетак година после Великог рата, Арчибалд Рајс је, са посветом *Онима који се нису вратили*, све заокружио у делу *Шта сам видео и проживео у великим данима*.

С обзиром на драматичност четворогодишњих догађаја и на велику вероватноћу да су сви странци који су у Србију дошли из војних или хуманитарних разлога били писмени (многи чак високо образовани), није остао велики број дневничко-књижевних бележака. Већина оних који су то учинили углавном су се раније већ бавили писаном речју. Када је новембра 1915. схватио да је „бежанија неминовна“, знаменити слависта Герхард Геземан је одлучио да мора забележити све оно што преживљава. Дневник му је, истовремено, помогао да преброди „усамљеност и напуштеност, потпуну неизвесност у исходу пута, страховито и узнемиравајуће трошење душевних и отпорних снага.“ Свака исписана страница значила му је „прибраност, смиривање, бар покушај да се неки доживљај уобличи, да му се одузме отров пре него што ме сатре.“¹ Аустроугарски наредник, потоњи писац, Егон Ервин Киш је наставио вођење неких ранијих дневника када је, као

1 Герхард Геземан, *Са српском војском кроз Албанију 1915–1916*, Српска књижевна задруга, Београд, 1984, стр. 84–85.

искусни репортер, осетио да је, од јула 1914. до марта 1915. године, преживљавао „историјско време“.²

Поменути слависта вичан перу и заокруженим описима, Герхард Геземан, преболевши у Врању тифус, у Баљевцу на Ибру је писао „Дитирамб пегавом тифусу“. Забележио је тада питање које му се наметнуло у болесничком бунилу: „Од једном ме обузе ватра у души: човече шта радиш то? Човече, што мислиш о своме блаженству кад милиони умиру нерасветљени, без блаженства, неуједињени... свет морам спасти, не за себе, него за друге.“³ То је, вероватно, била мисао и свих оних странаца који су дошли у Србију да помогну. Аријус Ван Тинховен лекар из Холандије, доктор Лудвик Хиришфелд из Пољске и Катарина – Клара Штурценегер из Швајцарске, као и бројни чланови медицинских мисија, дошли су у Србију да лече рањене и болесне Србе. Чим је дошла у Србију Клара Штурценегер је схватила страхоте рата. Намера јој је била да помаже српском народу у нади да ће многи добровољци притећи у помоћ Швајцарској ако она икада дође у сличну ситуацију.⁴ Међу онима који су, пре свега, руковођени хуманошћу и истинољубивошћу или на позив владе Николе Пашића, дошли у Србију био је и Родолф Арчибалд Рајс који се себи закleo да ће, описујући свој боравак у Србији и истражујући аустроугарско-немачко-бугарске злочине, износити само истину.⁵ У предавању које је одржао у Београду непосредно по ослобођењу, новембра 1918. године, Рајс је истакао да је, полазећи у Србију, одлучио да нађе одговор на питање: „да ли је одиста правда само празна реч или она, у пркос свему и у пркос изгледу, влада светом.“⁶

2 Egon Ervin Kiš, *Zapiši to*, Kiš. Ratni dnevnik, Matica srpska, Novi Sad, 1983, стр. 9.

3 Г. Геземан, *нав. дело*, стр. 29.

4 Катарина Клара Штурценегер, *Србија у рату 1914–1916. Истинити доживљаји илустровани са 120 фотографија Швајцаркиње немачког порекла у служби Црвеног крста*, Поговор Владимир Стојанчевић, Прометеј – Радиотелевизија Србије, Нови Сад – Београд, 2014, стр. 37.

5 Р. А. Рајс, *Шта сам видео и проживео у великим данима. Онима који се нису вратили. Саопштење једног пријатеља из тешких времена*, Превео Вељко Милићевић, Младост турист – ИТАКА, Београд, 1997, стр. 11–13.

6 *Живела бесмртна Србија!* Конференција Др-а Р. А. Рајса држана у Београду 9. новембра 1918. у сали Касине, Штампарија Супек и Јовановића, Нови Сад, 1918, стр. 4.

Поменути су често, у срединама из којих су долазили, наилазили на неразумевање. Знајући да атентатори у Сарајеву „нису били свесни невоље коју су проузроковали својој драгој Србији“, Клара Штурценегер је скренула пажњу и на то да „Европа неће разумети“ да се Србија усудила да се супротстави знатно јачем непријатељу.⁷ Атентат Гаврила Принципа на надвојводу Франца Фердинанда био је „један лудачки акт“ који је уследио као револуционарна реакција на репресију коју су трпели Словени у Аустроугарској. Спремност Аустроугарске и Немачке да искористе ово као повод за рат и остваривање монстроузног сна да доминирају светом, довели су Анрија Барбија у Србију.⁸ На Геземанову одлуку да дође у Србију колега га је упозорио на опасности да се тамо увашљиви или да га разбојници убију у балканским гудурама. Тек касније Геземан је схватио да су те речи криле „сав унутрашњи презир једног хуманисте према науци о варварском Истоку.“⁹ Сазнавши за одлуку Лудвика Хиршфелда да, фебруара 1915, оде у Србију, његов колега окулиста Хаб му је иронично приметио да због самоубиства не мора путовати чак у Србију и да одлази у безнадежну борбу. „Али баш то ми је одговарало“ – забележио је, касније, Хиршфелд.¹⁰ Знајући да, улазећи у Србију, улази у ратни пакао, сапутник Џона Рида, Вилијем Ворфилд је већ размишљао о избору места за сахрану.¹¹ Свакако су сви странци који су долазили у Србију били свесни опасности које су им претиле. Будући да је био веома познат и угледан у Швајцарској и да је био ратни извештач више европских гласила, Арчибалд Рајс је, приликом сваког повратка у своју Швајцарску, доживљавао разне притиске и непријатности. И Геземан је, као рођени Немац, имао одређених проблема али је био захвалан Јовану Цвијићу, „за оно што је највише и најбоље у мени: просветљено срце и са-

7 К. Штурценегер, *нав. дело*, стр. 13, 39.

8 Анри Барби, *Са српском војском. Трагична епопеја једног народа*, Дечје новине, Горњи Милановац, 1986, стр. 11–12.

9 Г. Геземан, *нав. дело*, стр. 38.

10 Лудвик Хиршфелд, *Историја једнога живота*, Српска књижевна задруга, Коло LV, Књига 377, Београд, 1962, стр. 53.

11 Џон Рид, *Рат у Србији*, Поговор Вук Драговић, Обод, Цетиње 1975, стр. 13; Л. Хиршфелд, *нав. дело*, стр. 61, 63.

осећање и разумевање за један туђи народ.“ Стога је Цвијићу посветио своју књигу.¹²

Захваљујући угледу који је стекао у Србији извештајима и књигама о балканским ратовима, чувени дописник француског часописа *Журнал* и велики пријатељ српског народа Анри Барби уживао је потпуно поверење цивилних и војних власти током боравка у Србији 1914–1915. године. Ратна дешавања током тог двогодишњег периода он је „описивао живо, истинито и непосредно, без тежње за произвољним казивањима и за вербалним ефектима“ чиме је, у ствари, створио „*својеврсну историју ратовања Србије у 1914. и у 1915. години.*“ Барби је објавио и одређене документе од аустроугарског ултиматума Србији и српског одговора, преко ратних извештаја српске команде, карата бојишта, до распореда армија на бојишту и описа ужасних злочина (уз помињање Рајсових извештаја) које је аустроугарска војска остављала иза себе тако да читава књига није само пуки дневник већ има облик дневно–ратног извештаја.¹³ Барбијев, Кишов и Рајсов сабрат по новинарском перу био је и прослављени амерички новинар Џон Рид који је извесно време провео у Србији током Првог светског рата.¹⁴

Два су дела која се битно разликују и издвајају својим посебним угловима посматрања на Србију, на њен положај у међународним односима и на српски народ посебно. То су сећања руског кнеза Григорија Турбецког који је имао визуру из високих политичких кругова и његовог колеге, младог руског дипломате Василија Штрандмана, који је био шеф Руске мисије у Србији током прве две године рата. Дипломате од каријере и искуства Трубецки и Штрандман су широко, студивно и у складу са развојем актуелне ситуације објашњавали узроке рата који је почињао.¹⁵

12 Г. Геземан, *нав. дело*, стр. 108.

13 А. Барби, *нав. дело*.

14 Опширније о Џону Риду и његовој новинарској и друштвеној делатности: Вук Драговић, *Метеорски животни пут Џона Рида, У: Џон Рид, Рат у Србији 1915. године*, Обод, Цетиње, 1975, стр. 177–266.

15 Григорије Николајевич Трубецки, *Рат на Балкану 1914–1917. и руска дипломатија*, Просвета, Београд, 1994; Василиј Штрандман, *Балканске успомене*,

Брачни пар британских књижевника Алис и Клод Аскју, припадници Прве британске пољске болнице за Србију, дошли су у Србију после писања енглеске штампе о тешкој ситуацији у Србији у зиму 1914/15. Прошли су, потом, албанску голготу са српском војском. Несумњиво је да су скоро сви, те и њих двоје писали онако како су видели па и ако су имали погрешан утисак – кажу њих двоје – бар су били искрени.¹⁶ Ипак, њих двоје су били свесни да својим дневником представљају Србију западном свету. Нису имали никаквих приручника али су имали пријатеље од којих су добијали информације и веровали су да обраћањем пажње на ситнице, у ствари, дају праву слику.¹⁷

Аријус Ван Тинховен је то урадио укратко и са нетачностима које неминовно доноси кратки приказ недовољно обавештенога. Анри Барби је, међутим, одлично познавао ситуацију у Србији те је могао у својој књизи да објасни читаоцу узроке рата, намере Беча и „немачки сан“.¹⁸ Знајући колико погрешне информације могу бити штетне, Катрина Штурценегер је у кратком али аналитичном поглављу објаснила узроке рата у коме се Србија нашла млевена интересима великих сила. Основна тврдња Штурценегерове била је да су се Немачка и Аустроугарска годинама припремале за инвазију на Србију те се у Великом рату није радило о „казненој експедицији“ већ о „потпуном уништењу српске краљевине.“ Циљ је био отварање слободног пута за Персију преко Цариграда на коме је препрека била – Србија.¹⁹ Егон Киш и његови саборци који су се у Церској бици уверили у храброст српског војника, знали су да су званична саопштења из Беча да је казнена експедиција у Србији завршена и да ће се све снаге

Књига I, Део 1–2, Жагор, Београд, 2009, стр. 237–428.

16 Алис и Клод Аскју, *Опustoшена земља. Србија како смо је ми видели*, Платонеум, Нови Сад, 2012, стр. 19.

17 А. и К. Аскју, *нав. дело*, стр. 23.

18 А. Барби, *нав. дело*, стр. 11–12; Владимир Стојанчевић, Анри Барби, француски дописник у Србији за време ратова 1912–1915. године. У: *Исти, Виђени страници о Србији и Србима почетком 19. и почетком 20. века*, Институт за политичке студије, Београд, 1998, стр. 151–164

19 К. Штурценегер, *нав. дело*, стр. 157–162.

концентрисати на Источни фронт „гола лаж и неистина.“²⁰ Повлачећи се, 1915. године, са српском војском Ибарском клисуром Герхард Геземан је кратко, сликовито и тачно објаснио рат речима једног заробљеног немачког потпоручника из Франкфурта на Мајни. Потпоручник „хвали величину и храброст српских војника, добродушност сеоског становништва, радост људи у малим паланкама када су видели да уместо очекиваних Мађара или Бугара долазе Пруси.“ На питање „Шта ви заправо тражите овде код нас на Балкану?“ искрено је и једноставно одговорио: „Пут за Турску. Ми немамо ништа против српског народа. Ви сте добри и храбри људи, али ви сте нам на путу.“ [...] „За Египат, против Енглеза.“²¹ Геземан је имао своје тумачење глобалних односа: „велика политика изгледа овако: Енглеска обећава све али се обећања не држи, Француска обећава све али не може ништа да учини, Италија не обећава ништа и не предузима ништа, а за то време Немци се лагано али сигурно примичу своје циљу.“²²

Ову тврдњу поновили су, у извесном смислу, Алис и Клод Аскју. На Божић 1915. забележили су да Енглези припадају онима који су се „разметали чашћу своје земље пред овим људима“ [...] „да је пред целим светом дато свечано обећање, и да сада корачају каменим путем ка Голготи зато што обећање није испуњено.“ Међутим, није им пребацивано због тога јер су Срби знали да није крив народ већ „да су жртве државничке игре и дипломатије и оне трагичне политике оклевања чији је мото „сувише касно“. Штавише, неки српски војници су и на самрти говорили да ће их Енглеска спасити. Француској су били захвални, на Русију су били љути што је штитила Бугарску а Италији нису веровали. Међутим, док су у француском и енглеском парламенту расправљали о ситуацији,

20 Е. Е. Киш, *нав. дело*, стр. 59, 70–73.

21 Г. Геземан, *нав. дело*, стр. 35–36.

22 Г. Геземан, *нав. дело*, стр. 55. Разочаран развојем ситуације, брзим повлачењем српске војске и изостајањем савезничке помоћи, рањени српски војник је, у Призрену, пред аустроугарским заробљеницима, проценио да српска војска неће моћи дуго да издржи: „А неће бити ни нужно да још дуго издрже, јер ће ваљда укрупњени Енглези већ једном обавити гамашне око својих дугачких кракова и Французи се накурвати у Солуну.“ (*Исто*, стр. 82)

Аустро-Немци су заузели Београд.²³ Нада у енглеску помоћ није јеђавала ни у најтежим тренуцима а појава енглеских војника изазивала је буру весеља.²⁴ Нада у спас који је могао стићи доласком савезничке војске огледао се у Нишу, чак и после немачке окупације, где су се, наводно, на кућама где су биле савезничке мисије вијориле њихове заставе „које су подигнуте у част догађаја који је припадао царству маштовите наде.“²⁵

На самом почетку рата, а према реакцији британског министра спољних послова Едварда Греја који је упознат са садржином аустроугарског ултиматума неколико дана пре његовог уручивања Србији, Василиј Штрандман је закључио да Велика Британија уопште није била заинтересована за било шта што није у њеној непосредној интересној сфери. Упркос бројним молбама Николе Пашића и регента Александра, Француска и Велика Британија су дуго и упорно одбијале да замене исцрпљену српску војску.²⁶

Међу странцима који су боравили у Србији својом студиозношћу посматрања српског народа свакако се истиче Родолф Арчибалд Рајс. Али, студиозност је наступила касније када су се слегле емоције. Свакако понет крајем рата и победом, Рајс је проценио да су савезници били „поуздани пријатељи“. На првом месту била је Француска која је од војне сарадње на Солунском фронту до школовања српске омладине у Француској, учинила највише. Иза ње била је Италија, савезник и на војном пољу и у изградњи школа, а на трећем месту била је „верна и великодушна“ Енглеска.²⁷ Десетак го-

23 А. и К. Аскју, *нав. дело*, стр. 13–14, 98.

24 Флора Сандес, *Енглескиња у српској војсци*, Превод са енглеског језика Спира Радојчић, поднаредник, Младост турист – ИТАКА, Београд, 1995, стр. 36–37. О Ф. Сандес (Сандес) у: Luiz Miler, *Naš brat, Život kapetana Flore Sends*, Laguna, Beograd, 2013.

25 А. и К. Аскју, *нав. дело*, стр. 104, 120–121, 156–157. То је, изгледа, био резултат дезинформација о доласку савезничких снага непосредно пре него што је окупатор заузео Ниш.

26 В. Штрандман, *нав. дело*, стр. 363, 427. Оба руска аутора – Трубецки и Штрандман – из позиције својих положаја али ипак детаљно и хронолошки поуздано анализирају развој међународне ситуације и односе великих сила.

27 *Живела бесмртна Србија*, стр. 11–13.

дина касније, са одређене временске дистанце и са постра-товским искуством, знао је да су савезници могли скратити рат за три године да су, у пролеће 1915. године, послали у Србију бар 150.000 војника. Кључну улогу на Солунском фронту одиграле су, наравно, српска и француска војска. И међу војницима и међу официрима ове две војске – осим неких командних неслагања – владали су потпуна слога и пријатељство. Французи су били „једини савезници који су схватили српски народ, његову душу и његове аспирације.“ Грчка улога је била мала а италијанска и руска, с обзиром на бројну ангажованост, занемарљива. Истовремено, Рајс је указао да је енглеско неангажовање било „чудно“ и „веома неповољно“ по савезнике на Солунском фронту. Лондон је хтео да помаже али и да наређује. Британци су се ту ангажовали само да би парирали француском престижу и „остали су непријатељски расположени према овом фронту све до краја“, сматрали су да га је требало напустити и одбијали су да се подвргну заједничкој команди. То, међутим, није нарушавало срдачност са којом су се британски официри и болничке мисије односиле према Србима.²⁸

1. *Народ* – Карактеристике српског народа које су приметили сви странци који су оставили своје белешке о боравку у Србији током Првог светског рата биле су да је народ добар, гостољубив, љубазан а у ратним околностима у којима се нашао изражавао је своје јако родољубље, храброст, самилост и трпељивост.

„И људи су нам изгледали блиски, прости, гостољубиви, мужевни и срдачни“ – писао је Лудвик Хиршфелд. Лечећи тифусаре у Србији, он је упознао српског сељака и његову ватрену љубав према отаџбини која се, после турског јарма, сједињавала са чежњом за сопственим земљишним поседом. Уз то је, вели Хиршфелд, ишао јак осећај дужности за уједињавање српских земаља.²⁹

28 Р. А. Рајс, *Шта сам видео*, стр. 70–71, 81, 144, 253–262.

29 Л. Хиршфелд, *нав. дело*, стр. 60, 62–63. „Лепа је Србија. Планине су покривене претежно храстовим шумама, које су се у ово време златом преливале на јесењем сунцу свим преливима злата и бакра. Дивље реке, потоци и бујни воћњаци с воћкама препуним зрелих јабука и шљива. Чудна је драж ове зе-

Познавање српског народа, како сељака–ратника тако и командног кадра и политичара, учинило је да Анри Барби са саосећањем и симпатијама опише егзил српске војске и дела српског народа. Анри Барби је, поред низа ратних детаља, уочавао и то да су цивили у Београду, упркос бомбардовању, били неустрашиви, међусобно су се посећивали да би сазнали новости а војници су, „радосних лица пуних самопоуздања“, августа 1914, марширали ка фронту. После познатих битака 1914. године и преласка у Срем, Барби је и даље пратио српску војску у првим редовима и, сваком приликом, истицао њену издржљивост и храброст. Судећи према извештајима са фронта, он се пребацивао са једног дела фронта на други пратећи догађаје тамо где су били најдинамичнији. Уз све то, када је почело опште повлачење, могао је да посведочи да „српски војник наставља да исказује своју енергију, храброст и задивљујућу пожртвованост.“³⁰

Читав је низ детаља којима Алис и Клод Аскју исказују нескривене симпатије према српском народу. У односу према традиционалној српској обући – опанку као симболу целе Србије, њих двоје су видели и симболику одржања српског народа и захвалности сељаштву које се листом одазвало позиву за војску. Са убеђењем да су услови живота у Србији могли бити идеални да није било ратова те уверени да идеал живота може бити у породичној задрузи и њеној једноставности, приметили су да ће таквог заједничког живота нестати оног тренутка када наступи модернизација.³¹

Перући ноге и превијајући ране српским војницима, Клара Штурценегер је – према ожиљцима из ранијих ратова – могла закључити да се Срби, хероизмом каквом није било премца у историји, „парче по парче дају отаџбини.“³² Још 1914. године, када је после Церске битке, могао да види шта је окупаторска војска починила у Мачви и Јадру, Џон Рид је српски народ

мље с јесени и чудна је драж овога народа, када с покорношћу подноси патње мислећи на отаџбину.“ (Исто, стр. 64–65).

30 А. Барби, *Са српском војском*, стр. 243–244; В. Стојанчевић, *А. Барби*, стр. 151–164.

31 А. и К. Аскју, *нав. дело*, стр. 73–74.

32 К. Штурценегер, *нав. дело*, стр. 40.

„који цивилизација још није искварила“, назвао „истребљеном нацијом“.³³ Трагедију повлачења оцртао је Огист Боп. Пропадала је армија са народом кога је задесила „страшна сеоба“ са предвидљивим последицама, који је сабијен пред Проклетијама запао у клопку „као звер коју гоне“ изнад које је лебдела авет глади, који је промрзнут и преморен суочен са арнаутским заседама и пред којим је, и на обалама Јадранског мора, стајала неизвесна судбина па је личио на бродоломника: „читава једна земља беше потонула“.³⁴ Тако је Огист Боп који није био у прилици да види опоравак српске војске, најпесимистичкијим тоновима осликао српску војску која се повлачила преко Албаније. Био је то најцрњи, мада не сасвим нереалан, приказ стања српске војске и избеглица. Утолико је савезничка помоћ изгледала већа, неопходнија и спасоноснија.

И знатно пре рата, сан сваког Србина био је уједињење српског народа у једну државу. Од колевке Срби су учени да се спремају за борбу за ослобођење Македоније, Босне и Херцеговине, Далмације, Хрватске, Баната и Бачке. Џон Рид је у Србији видео једну од најдемократскијих држава на свету у којој је било мало велепоседника и богаташа. Само таква држава са таквим народом могла је да изнесе победе какве су биле Церска и Колубарска битка као „највећи војнички подвиг у читавом светском рату“ који су извели „тријумфални, одрпани Срби.“³⁵

У време епидемије пегавог тифуса када је у ваљевској болници био велики број аустроугарских заробљеника, Хиршфелд је код Срба приметио „дубоко човечански“ однос, без трунке мржње, према заробљеним непријатељским војницима.³⁶ Анри Барби је схватио да Срби нису били способни да се „спусте на ниво својих варвара освајача“ и да убијају заробљенике. Заробљени Словени (Словенци, Чеси, Хрвати...),

33 Џ. Рид, *нав. дело*, стр. 59–61, 114.

34 Огист Боп, *За српском војском од Ниша до Крфа, 20 октобра 1915 – 19 јануара 1916*. Предео с француског Душан Л. Ђокоћ, Штампарија „Уједињења“ Женева, 1918, стр. 30, 36, 38, 73, 83, 97.

35 Џ. Рид, *нав. дело*, стр. 34–37.

36 Л. Хиршфелд, *нав. дело*, стр. 59.

Италијани, Аустријанци или Мађари су били изненађени када су наишли на људскост и пажњу победилаца. Веровали су да је рат за њих завршен а заробљавање су доживљавали као ослобађање све се надајући да ће „видети Чешку слободну, Хрватску независну или Велику Србију која ће окупити све Јужне Словене из Аустрије“. Један српски официр је упућивао жандарме који су спроводили заробљенике: „Понашајте се према њима као што бисте се понашали према Србима!“ Краљ Петар је, такође, скренуо Рајсу пажњу на ову особину српског војника који је био храбар и страхан у боју али побеђеног противника сматрао је „несрећним створењем“ с којим је делио последње парче хлеба. Неки заробљеници су, штавише, били распоређени на одређене дужности за чије обављање су добијали храну и плату! Са усхићењем искреног савезника и пријатеља, Барби је приказивао Колубарску битку у којој је одраз српског чојства однос према заробљеницима којих је било толико да су њих око 4.000 пустили да сами, без пратње, у групи иду за Крагујевац.³⁷ Срби су сматрали да су се победом у Колубарској бици, донекле, осветили за аустроугарске злочине у северозападној Србији па и за тифус који су непријатељи донели у Србију. При томе, свуда у Србији било је приметно „изванредно одсуство горчине“.³⁸ После херојске Церске битке, Клара Штурценегер није приметила весеље међу Србима: „Таква победа, а никакво славље у Србији; овде–онде стисак руке, влажан поглед и то је све.“³⁹ Упркос злочинима које су починили аустроугарски војници и издајничком понашању бројних аустроугарских држављана који су живели у Београду, однос према десетинама хиљада заробљених био је хуман: они су заузимали једну трећину места у болницама, били су боље храњени него на фронту, многи су се бавили пословима за које су добијали надокнаду, официри

37 А. Барби, *нав. дело*, стр. 277, 280, 301–303, 349–356; Р. А. Рајс, *Чујте, Срби!*, стр. 32; А. Рајс, *Шта сам видео*, стр. 109, 137, 266–267, 291–293, 310; О. Боп, *нав. дело*, стр. 23.

38 Ц. Рид, *нав. дело*, стр. 61.

39 Бруно Барили је, међутим, забележио да се, после Церске битке, славило три дана. (Бруно Барили, *Српски ратови*, Приредио Ђорђо Пелегрини, Поговор Радован Поповић, Прометеј – Радио-телевизија Србије, Нови Сад – Београд, 2014, стр. 102)

су уживали одређене привилегије...⁴⁰ Уз опис хуманог односа српских војника према заробљеницима у Београду, Бруно Барили је додао и да становништво заробљеницима не упућује увреде већ „понеки сељак или војник отпочне разговор показујући притом поштовање и симпатију.“ Они који су били „признати као Словени“ имали су слободу кретања и носили су на униформи српску тробојку.⁴¹ Истичући самилост као врлину српског народа, Арчибалд Рајс је навео да је више пута током рата био у прилици да види како српски војници, „та велика деца златна срца“, дају „последње парче хлеба из џепа“ изнуреним заробљеницима за које знају да су им „спалили куће и масакрирали жене и децу“. Имајући у виду и да бугарски заробљеници имају породице, српски војници су их дубоко сажаљевали. Очврснуо у борбама 1914. и 1915. године и у преласку преко Албаније, српски војник је „остао приступачан свима лепим и добрим осећањима, ни најмање суров иако је мрзео, иако је имао жеђ освете“.⁴²

Користећи причу једног српског официра у време крвавог светског сукоба и са јасном асоцијацијом на старе витешке дане, Аскјуови су, у упечатљивом, скоро антологијском опису двобоја пушкама српског подофицира и Чеха из аустроугарске војске пред почетак Церске битке, на симболичан начин приказали трагичност аустроугарско-српског сукоба у коме су се, добрим делом, сукобљавали Словени са Словенима. „Гевтонски Аустријанци чине, у ствари, врло мали део становништва сопствене земље.“ Стога су овај рат, с правом, назвали братоубилачким. Забележили су, истовремено, да су наилазили на бројне примере преласка аустроугарских војника у српску војску.⁴³

Дубоку захвалност Срба према странцима који су дошли да помогну, Хиршфелд је осликао у лику лекара мајора Александра Савића који је „носио у себи достојанство слободног

40 К. Штурценегер, *нав. дело*, стр. 42–45, 68, 82–83, 90–93, 120; А. Барби, *нав. дело*, стр. 152–153, 351.

41 Б. Барили, *нав. дело*, стр. 80–81.

42 А. Рајс, *Чујте, Срби!*, стр. 32; *Живела бесмртна Србија!*, стр. 6–7.

43 А. и К. Аскју, *Опustoшена земља*, стр. 67–69. У многим од дела коришћених у овом раду говори се о сукобу припадника исте нације.

народа, који не воли само да узима.“ На почетку преласка преко Албаније Савић му је дао триста франака у злату. Чинило се Хиршфелду да српски сељак који је био веома захваљан лекарима и болничаркама за пружену помоћ у најтежим тренуцима није, ипак, био религиозан. Штавише, Хиршфелд је тврдио да српски војници ни на самрти нису тражили свештеника.⁴⁴ Српски свештеници често нису били само носиоци верских осећања већ „учитељи и ширитељи патриотизма“ међу војницима, приметио је Џон Рид. Они су напуштали своју верску дужност и придруживали се војницима у борби за слободу.⁴⁵

Нешто детаљније од Хиршфелда и Рида, однос Срба према религији размотрио је Рајс. Разумевајући историјску основу односа српског народа према цркви, Рајс је сматрао, да је народ религију претворио у „народну цркву“, односно, у „народну традицију“. Иако су Срби свесни тога да постоји „нешто недодирљиво, нешто сувише узвишено“ они су Бога видели као свемоћног народног главара, као персонификацију и сублимацију појаве која носи оклоп и штит као Марко Краљевић и војника са шајкачом са Цера, Колубаре и других ратишта. Међу Србима свештеници су били више родољуби из народа а мање црквени људи. Међутим, и таква, *понарођена* религија одржавала је народ те је Рајс саветовао српски народ да је чува јер ће, без ње, „бити изгубљен“. Поштовање цркве је било, ипак, јако код српских војника те они нису дозвољавали француским тобџијама да пуцају на звоник панчевачке цркве на коме је био немачки рефлектор.⁴⁶ Необразовани су, понекад, чак, били склони да се подсмевају великим хришћанским свецима и да истичу надмоћ својих, народних светаца. Тако је Свети Петар Цетињски по привржености Христу и по својој моћи Црногорцима био значајнији од Светог Петра (*римског*). Петар I Цетињски је и за живота уживао огроман углед и то не због свог високог црквеног чина. „Такав «чаробњак» мора имати још и нешто друго: моћ и снагу личности, неку тајанственост која ту личност испуњава, као

44 Л. Хиршфелд, *нав. дело*, стр. 59, 63

45 Џ. Рид, *нав. дело*, стр. 37–38.

46 Р. А. Рајс, *Чујте, Срби!*, стр. 31–32; А. Р. Рајс, *Шта сам видео*, стр. 92.

што је Пашићева загонетна «срећа» коју собом носи.“ Штавише, светост Марка Краљевића и Милоша Обилића је истицана због мученичке смрти па су као национални симболи били ближи обичном народу.⁴⁷ Било је и другачијих утисака. Флора Сендс је, са пуно радости, топлине и разумевања, учествовала у слављењу славе коју Срби „поштују и одржавају као највећу светињу“, прослављању Бадње вечери и Божића у Албанији и полагању заклетве пред свештеницима и пуковским заставама.⁴⁸ Насупрот овим, личним утисцима стоји чињеница да су, у црквама у Србији, одржавана свечана богослужења „са молитвама за победу свих српских и савезничких армија.“⁴⁹

Аскјуови су поред изразите хуманости код Срба, једноставности, гордости и родољубивости српског сељака, приметили и извесни недостатак иницијативе, олако прихватање наметнутих услова чак и ако су му мрски. Међутим, када се налазио у прилици да се бори за своју независност такав недостатак иницијативе је нестајао.⁵⁰ Обичан српски сељак није много разумевао политичку ситуацију нити бројчану инфериорност пред непријатељем, те носећи душевни терет бриге о судбини своје породице која је остала под окупатором, није схватао зашто мора да се повлачи. Ипак, Аскјуови су били сведоци изванредне дисциплине и „узвишене уздржљивости“ српског војника. Истовремено, учили су да је у овој „нацији сељака“ стандард образовања био прилично висок и да су се имућнији школовали или у иностранству или на добром београдском универзитету. „Лично смо наишли на тако неизвештачену отменост код свих класа – у Србији – да осећамо да не грешимо ако уобичајеном изразу додамо и реч „дентлмени“.⁵¹ Чак и у општој пометњи када је напуштан Ниш коме је претила окупација, Аскјуови су забележили само неколико примера пљачке. Истакли су да су то малоброј-

47 Г. Геземан, *нав. дело*, стр. 112–113.

48 Ф. Сандес, *нав. дело*, стр. 41–42, 106, 113.

49 В. Штрандман, *нав. дело*, стр. 367–368.

50 А. и К. Аскју, *нав. дело*, стр. 127.

51 А. и К. Аскју, *Исто*. А. Рајс у *Чујте, Срби!* (стр. 46–48) критикује систем школства у Краљевини СХС (мислећи, пре свега, на образовање Срба).

ни примери те да такво поштење у тренуцима општег државног расула Србима може служити на част.⁵²

Григорије Трубецки је имао необично запажање о српском народу. По њему Срби су били маштовити и уображени, непрецизни у мишљењу и говору што их је водило дотле да ствари виде увек горе или боље него што су биле. У свом шовинизму, били су склони преувеличавању сматрајући да су први народ на свету са најбољом војском.⁵³

Енглескиња, „прави српски војник“ и поднаредник Флора Сендс није низала и анализирала особине српског војника и народа као што је то покушао Тинховен или као што ће то, касније, урадити Арчибалд Рајс. Али у свом дневнику који је водила док је са српском војском прелазила пут од Македоније до Крфа и Солуна, често је користила поједине мање догађаје да би указала на особине Срба. Они су љубазни „како Срби само могу бити“, скромни и „показују пример како се треба понашати“.⁵⁴ Такво понашање није нешто што су српски сељаци научили, стекли васпитањем, закључила је Флора Сендс, већ се радило о урођеним особинама због чега се она међу њима осећала сасвим сигурно. У заблуди су били неки њени необавештени каснији саговорници када су мислили да је она међу Србима у опасности. „Ја бих се осећала сигурнија шетајући по некој вароши или селу у Србији ма у које доба ноћи него у многим енглеским и другим европским варошима.“⁵⁵ За разлику од било ког другог европског војника, српски војник, наизглед дисциплинован, спреман је да под командом непопуларног официра увек ради по своме док је неизмерно веран и одан официру кога воли; прави Србин не спава после изласка сунца; склон је да говори да нема и када има; живи у тешким условима и зато брже стари од Енглеза; не растаје се од пушке осим у изузетној прилици и не бежи од опасности.⁵⁶

52 А. и К. Аскју, *нав. дело*, стр. 122. Барби је забележио да није било примера пљачке када је српска војска, на кратко, 1914. године, запосела Земун и да су је становници одушевљено дочекали. (А. Барби, *нав. дело*, стр. 157)

53 Г. Трубецки, *нав. дело*, стр. 78–79, 90–91.

54 Ф. Сандес, *нав. дело*, стр. 19, 37, 111.

55 *Исто*, стр. 75–76.

56 *Исто*, стр. 33, 53, 56, 62, 68, 111.

Као и Анри Барби, холандски лекар Аријус ван Тинховен је први пут дошао у Србију у време Првог балканског рата. Почетком Великог рата дошао је поново и ту остао до фебруара 1915. године. Као лекар знатно је допринео раду ваљевске болнице али и упознавању европске јавности са трагичним ратним дешавањима, злочинима аустроугарске војске и страдањима српског народа.⁵⁷ Није то, каже Ван Тинховен, „народ дивљака и злочинаца, каквим је аустријска штампа увек покушавала да га прикаже“ него народ „једноставних земљорадника којима је највећа жеља да буду остављени на миру.“ Са симпатијама је Тинховен гледао на илузорне наде Срба да ће, ослањајући се на стару уметност, књижевност и народне песме, обновити своје царство после петовековног ропства под Турцима. Док су се борили да очувају своју веру и језик под османским освајачем опасност је почела да прети с друге стране, од Аустрије.⁵⁸ Србе је видео као високе, огромне, жилаве али зимогрожљиве људе који су зазирали од свежег ваздуха. Жене су биле нешто ниже и носиле су „читав товар широких сукања“. Према особинама које је запазио покушао је да заокружи друштвене слојеве. „Јуначки, храбри мали народ“ – Србе делио је у три категорије: марљиви једноставни сељаци, средњи слој који потиче од сељака и образовани људи школовани у иностранству. Први „воле своју отаџбину и срчано је бране“ а „држава брани њих“ гарантујући им поседе. Док су први простодушни, други слој, састављен од официра и чиновника, био је искварен политиком и стално је ковао завере. Трећи слој је био састављен од високо – махом у иностранству – образованих људи, високог угледа и друштвеног утицаја али са великим недостатком школованих лекара.⁵⁹

57 Дејан Ристић, „Србија и Холандија“. Поговор књизи: Аријус ван Тинховен, *Страхоте рата у Србији. Дневник ратног хирурга 1915*, Утопија, Београд, 2005, стр. 100–102; Владимир Стојанчевић, „Холанђанин, доктор Ариус ван Тиенховен, у санитетској служби Србије 1914. и 1915. године“, У: Владимир Стојанчевић, *Виђени странци о Србији и Србима почетком 19. и почетком 20. века*, Институт за политичке студије, Београд 1998, стр. 165–170.

58 А. Ван Тинховен, *Страхоте рата*, стр. 9–10.

59 А. Ван Тинховен, *Страхоте рата*, стр. 29–32, 50. Занимљива је сличност Тинховенових запажања са детаљном анализом карактерологије Срба коју је А. Рајс изложио у свом делу *Чујте Срби!*

Уз читав низ позитивних особина које су странци уочавали код српског народа током Великог рата, назирале су се и неке друге које ће, касније, уз врлине, Арчибалд Рајс сабрати у категорију мана. Разумљиво је да нису све припаднике српског народа у околностима рата, окупације, епидемије, глади, зиме и егзодуса могле красити само позитивне особине. Када се нашао на Косову Геземан је приметио да страх свакодневно нагриза моралне норме и државни ауторитет. Контраст понашања бакалина који вишеструко наплаћује сир и старице која поклања комад хлеба био је само увод у безбројне сличне ситуације. Описујући, током повлачења, разне ситуације и стања, Геземан је тек на обали Јадранског мора, када је деловало да су животи спасени приметио да се појављује нешто што је опасније и страшније од глади и хладноће. Било је то очајање. Морало се чекати на савезничке бродове: ништа више није зависило од избеглица.⁶⁰ У паклу рата, надирања и паничног повлачења непријатељски војник Егон Киш је примећивао и детаље које странци који су били са српском војском нису видели или нису за њих знали: предаја и дезертерство.

Почетком јуна 1928. године Швајцарац немачког порекла, Родолф Арчибалд Рајс, криминолог, форензичар и писац, „убеђени емпириста и свестрани аналитичар“, завршио је свој рукопис у коме је анализирао природу Срба, њихов положај и улогу у Првом светском рату и све бројније промене у карактеру појединаца које су биле последица ратних и послератних дешавања. С обзиром на садржину, дубину, савете и поруке спис је више од политичког тестамент а аутор га је припремио са завештањем да буде објављен после његове смрти. Саставио га је са вишегодишњим ратним искуством учесника и очевица, форензичара и криминолога, писца дневника и ратног дописника. Са таквим искуством које је било вишеструко дуже и богатије од искуства свих других странаца који су ратне дане провели са српском војском, Рајс је могао да сагледа све добре и лоше стране природе српског човека као и његове промене под ратним и новонасталим, мирнодопским околностима. Тако је могао, с пуним правом, да се народу за који

60 Г. Геземан, *нав. дело*, стр. 58, 178–179.

је жртвовао године свога живота и имовину, обрати упозорењем *Чујте Срби!* и да му „каже истину, целу истину“. Уверен да „српски народ има морална својства која надмашују морална својства многих других народа“ обратио му се, са пуно разумевања, побројавши многе његове „дивне врлине“ али указујући му и на „велике мане“ које су могле бити погубне. Сматрао је да је српски народ, током дугих векова под туђинском влашћу, очувао врлине: природну бистрину, храброст која „често сеже до јунаштва“, родољубље, религиозност која је претворена у народну традицију, гостољубље, (народну) демократичност, самилост и понос који се није претворио у охолост. Међутим, све чешће је уочавао – и то углавном међу представницима најразличитијих облика власти и интелигенције – и мане: „недостатак полета у раду“, појава похлепе, неразумевање положаја сопствене земље, охолост и неоснована уображеност (углавном припадника владајућег слоја), корупција која је заразила „интелигенцију земље“, губитак поноса пред богатством, незахвалност (исчезла захвалност), (стечена) ксенофобија („прави српски народ то није“) као особина појединаца која је резултат љубоморе „оног изрођеног дела становништва“, „зачуђујућа површност“, „накарадна завист“.⁶¹

Иако је гајио посебну приврженост српском народу, Арчибалд Рајс сву своју делатност током Првог светског рата није ставио у службу српског народа већ у службу истине, правде и човекољубља. „Говорио сам слободно у својој књи-

61 Р. А. Рајс, *Чујте Срби!*, стр. 29–43. Будући да је више година провео са српским народом у ратним и мирнодопским условима, Рајс је могао да сумира његове особине. Међутим, треба имати у виду да је Рајс књигу *Чујте Срби!* писао деценију после завршетка Великог рата током које је доживео многа горка искуства у Србији. Истовремено, чини се да, у својој привржености и истини и српском народу, није могао да сагледа суштину друштвених промена у новој држави. (О Р. А. Рајсу: Владимир Стојанчевић, Швајцарац Арчибалд Рајс о Србима и Србији у време Првог светског рата, У: *Исти, Виђени странци о Србији и Србима почетком 19. и почетком 20. века*, Београд, 1998, стр. 182–188; Милић Ф. Петровић, „О рукопису Родолфа Арчибалда Рајса *Чујте Срби!*“ и Славица Бојковић, „Уместо биографије Р. А. Рајса“, У: Р. А. Рајс, *Чујте Срби*, стр. 7–18, 19–28; Родолф Арчибалд Рајс о *злочинима Аустроугара-Бугара-Немаца у Србији 1914–1918*. Изабрани радови. Приређивачи Милоје Пршић и Слађана Бојковић, Историјски музеј Србије и Стручна књига, Београд 1997.

зи. Нисам тражио да улепшавам истину, јер мислим да дугујем истину својим друговима. Неки ће се можда намрштити због моје искрености. Жалим унапред, али у једној књизи као што је ова писац се мора строго држати истине. Десет година је прошло од завршетка рата и време је да ишчезну извесне легенде корисне за време мучних часова да би се одржао морал.⁶² Врлине српског народа везивао је за предратни и ратни период и за обичан српски народ, док је појаву мана уочио у ратном периоду са закључком да су се развијале после рата и то, махом, у образованом и владајућем слоју. Мада је спис *Чујте, Срби!* Рајс писао без увијености, доста оштро приликом указивања на негативне појаве и са прилично горчине када је у питању однос послератних незахвалних власти према њему, писао је у најбољим намерама уз пуну објективност, са доста поштовања и љубави према српском народу. Рајсове добре намере огледају се у саветима Србима да сачувају своје добре особине и да се супротставе свим појавама које су руинирале не само углед српског народа у иностранству већ и угрожавале његов даљи развитак.⁶³ У спису *Чујте, Срби!* нема више оног победничког, ватреног полета који је носио Рајса после ослобођења Београда. Он више није, као у новембарском говору 1918. године, истицао да је „нечувена Голгота“ коју је преживео српски народ била потребна за величину домовине, да је „Србија постала велика и поштована земља каква је данас и каква ће још више бити доцније“ те да су, преко српске несреће и бола, и пријатељи и непријатељи „упознали да је српска земља свуда где се српски говори и да ће све то бити једна земља“. Јесте „сељак – војник изнудио дивљење и поштовање целог света“ али су се и међународне и унутрашњеполитичке околности веома брзо промениле тако да се, после само једне деценије, Рајс обратио Србима са нимало оптимистичким оценама. Његово обраћање могло би се посматрати и као сумирање свих утисака свих странаца који су провели ратне године у српској средини али, истовремено, и као објективно посматрање и позив на отржењење.

2. *Личности* – Посматрање српског народа и његових особина у драматичном ратном периоду, када под притиском

62 Р. А. Рајс, *Шта сам видео*, стр. 12.

63 В. Стојанчевић, *Швајцарац А. Рајс*, стр. 185–187.

непредвидљивих тешкоћа и појединци и групе нескривено и неконтролисано показују своју праву природу не би могло бити сагледано без осликавања, бар неких, најзначајнијих појединаца који су потекли из тог народа а који су својим руковођењем знатно утицали на његово понашање и његову судбину. Галерија ликова који су представљени у „српским“ дневничким белешкама странаца је бескрајна: од безимених војника, сељака или грађана до најзначајнијих личности српске политике и војног врха. Будући да су помињани странци, најчешће, долазили у Србију као већ познате личности имали су прилику да се сусретну и са најобичнијим војницима и сељацима али и са високим војним или политичким функционерима, председником владе Пашићем, краљем или престолонаследником. За ову прилику изабрано је по неколико утисака о најзначајнијим личностима Србије.

Иако је пре рата предао власт свом сину регенту Александру и мада није директно учествовао у вођењу рата, стари, мудри краљ Петар I Карађорђевић је, појављујући се у критичним тренуцима међу војницима, утицао на њихову борбеност. Познати и легендарни одлазак краља Петра са синовима у ровове на првој борбеној линији је, свакако, знатно подигао морал војсци непосредно пред Колубарску битку. Веома дубок утисак на Андрија Барбија оставила је појава старог краља опхрваног реуматизмом који је тада прикупио „снагу из своје младости, ентузијазам и енергију.“ Рајс је тај догађај назвао „легендарним“ јер се догодило „право чудо“ када је српска војска, упркос оскудици у муницији, истерала аустроугарску војску из Србије. Овај догађај оставио је тако велики утисак на Клару Штурценегер, да је уз одређена преувеличавања, писала да је краљ са својим синовима дохватио пушку, позвао војнике да га следе и „јурнуо у ватру, повлачећи читав свој народ за собом.“ Руски посланик Штрандман је делатност регента Александра током битке на Церу, такође, назвао херојским и значајним за војску.⁶⁴ Међутим, херојским делом краља Петра I Рајс није сматрао само одлазак у прве борбене линије већ и прелазак преко Албаније. Читав низ епитета имао је Рајс за краља Петра: мудар, горд, племенит, једноста-

64 В. Штрандман, *нав. дело*, стр. 388.

ван, пун „жарког патриотизма“ и „привржености успоменама“. ⁶⁵ Импресиониран појавом и понашањем старог краља, Барби је, описујући његов повратак у ослобођени Београд у анегдотској форми, поглавље насловио „Краљ херој“. ⁶⁶

Клод Аскју који је, својевремено, имао прилику да упозна кнежевића Петра Карађорђевића у изгнанству у Швајцарској имао је прилику и да га види и фотографише при повлачењу код Приштине. Краљ је, несумњиво, оставио јак утисак на овог Енглеза. Стари владар је увек био уз војску што је изазивало одушевљење Аскјуа а краљев изглед у тренутку када му је саопштено да је повлачење неминовно изазивао је болан утисак код присутних. ⁶⁷ Сличну љубав српских војника Аскјуови су приметили према престолонаследнику Александру. Војници су га обожавали због његове добротe, храбрости и хуманости, али и због тога што је био син омиљеног краља. ⁶⁸

Принц-војник, престолонаследник Александар је, такође, био освојио симпатије Арчибалда Рајса. Њега је Рајс означио као српског „стварног шефа“ док је краљ Петар био „духовни шеф“. Иако млад, престолонаследник је преузео одговорност од оца и, са стеченим искуством из два Балканска рата, успешно извршавао своје обавезе које је сматрао својим будућим, доживотним послом. Упркос ратним тешкоћама, престолонаследник је био увек оран, једноставан, склон разговору са обичним војницима којима је представљао пример храбрости. Био је поносан што је припадао династији која је

65 А. Барби, *Са српском војском*, стр. 256–259; Р. А. Рајс, *Шта сам видео*, стр. 67, 263–269; *Живела бесмртна Србија!* стр. 8–9; К. Штурценегер, *нав. дело*, стр. 96. Краљ Петар је, несумњиво, уживао све симпатије и Рајсово огромно поштовање: „Било је нечега узвишеног када човек види овог старца, овог мудраца који је могао да се одрекне власти чим је осетио да нема више потребне снаге, како жали само своју земљу и не говори ништа о својим личним патњама. Стари Краљу, ти ћеш остати једна од најплеменитијих фигура овог рата и служићеш за пример свим правим Србима!“ (Р. А. Рајс, *Шта сам видео*, стр. 268) О значају краљ-Петровог одласка међу војнике писао је и Г. Геземан али преносећи причу српског подофицира. (Г. Геземан, *нав. дело*, стр. 17)

66 А. Барби, *Са српском војском*, стр. 326–327.

67 А. и К. Аскју, *нав. дело*, стр. 147.

68 *Исто*, стр. 246.

потичала из „земље гордих и добрих сељака“.⁶⁹ И у најтежим тренуцима када се српска војска докопала јадранске обале, Огист Боп је код престолонаследника Александра распознавао храброст и одлучност, наду у војнике који ће, заједно с њим, учинити све да се врате у домовину.⁷⁰

Стари Барбијев познаник из Балканских ратова, „непопустљиви заповедник“ и човек „који је често био једно велико срце“, војвода Радомир Путник је импресионирао саговорнике „животном снагом великог српског заповедника.“ „Ветеран српских ратова“, како Барби себе назива, уживао је велико поверење војводе Путника, војсковође огромног угледа, великог ратног искуства и неуобичајеног ратног инстинкта. Он је Барбију објаснио своју умешност да схвати намере противника и неопходност повлачења српске војске.⁷¹

Појава омаленог, старог, ћутљивог и болешљивог војводе Радомира Путника разочарала је Арчибалда Рајса приликом првог сусрета. Међутим, касније је схватио да је војвода Путник, често у болесничком кревету, „црпео у свом патриотизму без граница снагу да се одупре смрти и да стави све своје знање и свој изузетан дар у службу спасавања отаџбине.“ Уз јаке нападе астме, војвода Путник, „херој самоодрицања и мученик“, потпуно је освојио Рајсове симпатије и поштовање.⁷²

Верујући да су свима познати војнички успеси војводе Живојина Мишића, Рајс је, у својим новинским репортажима и, касније, књизи, обратио пажњу на његов психофизички профил. Као официр сељачког порекла из колубарског краја, омален и са брковима, Мишић се изгледом није много издвајао од својих вршњака, сународника. Али, било је јасно да је он „најфинији и најкултивисанији светски човек“, породичан и религиозан, скроман упркос слави коју је стекао, мудар, сталожен и праведан, обожаван од својих подређених које је сматрао својим сарадницима иако је захтевао строгу дисциплину.

69 Р. А. Рајс, *Шта сам видео*, стр. 143–144, 269–272.

70 О. Боп, *нав. дело*, стр. 71, 76–77.

71 А. Барби, *Са српском војском*, стр. 335–342.

72 Р. А. Рајс, *Шта сам видео*, стр. 33, 79, 273.

плину. „Прави српски тип“ – закључио је Рајс – „одлично срце, човек више интелигенције и неукротиве енергије.“⁷³

И међу личностима које је Лудвик Хиршфелд овековечио у својој књизи издвојио се војвода Живојин Мишић. Хиршфелд је знао да је пре Колубарске битке у српској војсци и народу владала неверица да се може поразити непријатељ. Противник јесте била моћна царевина али Првом армијом је командовао „један од најгенијалнијих вођа из овога рата, човек који је чудно осећао војника: знао је у којем се тренутку љубав према отаџбини препорађа код војника у борбени чин.“ Војвода Мишић је, чак, имао визионарска стања у облику снова која је испричао Хиршфелду. Када је наредио офанзиву радило се о одлуци која је била подстакнута веровањем у победу. Мишић, чије је „име за војника било симбол победе“, је, касније на солунском фронту, био главнокомандујући српске војске и творац стратешког плана офанзиве и пробоја Солунског фронта. То је, наравно, било могуће и зато што је „српски сељак изграђивао своју отаџбину са јаком националном свести, а не услед присилне мобилизације.“⁷⁴

У основи такве свести била је вишевековна жудња за слободом која је захтевала стварање командног војничког кадра. Сељачко порекло официрског кадра Џон Рид је истакао на више места: „добородушни џинови-сељаци и синови сељака“. Санитетски пуковник др Војислав Суботић скренуо му је пажњу да су сељачког порекла биле све значајније личности у српском војничком и политичком врху: и војвода Путник, и војвода Мишић, и многи посланици у Скупштини...⁷⁵

Најстудиознији од свих странаца који су писали о српској војсци и њеним војсковођама, Арчибалд Рајс је пренео европским читаоцима и своје утиске о војводи Степи Степановићу и о генералу Петру Бојовићу. „Мали, крепки старац,“ који је личио на паланчанина-сељака, горд на своје сељачко порекло, „помало пустињак“, војвода Степа Степановић је, по Рајсу, био мудар и скроман војсковођа који је био обожаван од целе војске. Веровао је и живео за победу својих војни-

73 Р. А. Рајс, *Шта сам видео*, стр. 273–275.

74 Л. Хиршфелд, *нав. дело*, стр. 55, 60, 62.

75 Џ. Рид, *нав. дело*, стр. 28, 75–76, 145.

ка који су се борили за слободу и што бржи повратак у своју земљу.⁷⁶ Тактичким повлачењем и напуштањем Београда српска врховна команда је, новембра 1914, намеравала да увуче непријатељску војску „међу планинске кланце, непроходне путеве и каљуге Крагујевачког краја, управо тамо где пребивају најгордији и најратоборнији горштаци Србије.“ Потом је, после сјајног концентрисања и реорганизације трупа, генерал Степановић, „гестом достојним Наполеона“ наредио офанзиву. Тако је десеткована, преморена и полугола српска војска „учинила чудо и овенчала се сјајном славом.“⁷⁷ И генерал Петар Бојовић је био један од главнокомандујућих чију је делатност Арчибалд Рајс пратио од 1914. године. Такође је освојио Рајса својом скромношћу, једноставношћу, благошћу, храброшћу и патриотизмом при чему је Рајс истакао да су му основне особине: искреност, пожртвовање и добронамерност.⁷⁸

Аскјуови су, такође, имали прилике да упознају значајне личности политичког и војног друштва Србије. Са дубоким поштовањем писали су о старом војводи Степи Степановићу чак и у оним тренуцима када су поверовали да је после повлачења 1914, а пре славних победа, био у дилеми да ли треба да изврши самоубиство.⁷⁹

Изванредан смисао за анализу ликова Герхард Геземан је показао још када је у групи првих ученика које је учио немачки у Београду препознавао београдске дечацике, шпанске и немачке Јевреје, црногорске дугајлије...⁸⁰ Разговором под Магличом са наредником који је о Русима говорио „оним мало подсмешљивим изразом који код шумадијских војника спада у добар тон“, Геземан је почео карактерисање појединих Срба.⁸¹ О председнику владе Николи Пашићу приповедао је кроз уста српских војника. Приметивши да код њих има доста заједљивости када је у питању Пашић, „велика ћута-

76 Р. А. Рајс, *Шта сам видео*, стр. 276–277.

77 Б. Барили, *нав. дело*, стр. 98–104.

78 Р. А. Рајс, *Шта сам видео*, стр. 277–279.

79 А. и К. Аскју, *нав. дело*, стр. 71–72.

80 Г. Геземан, *нав. дело*, стр. 40.

81 *Исто*, стр. 12.

лица“, „уопште плашљивац“, који је „или врло глуп или врло паметан“ али „доноси срећу“, Геземан је унео у своју књигу и препричавање сатире Радоја Домановића – чије име не помиње – *Вођа* у којој алудира на Пашића.⁸² Према Хиршфелду Пашић је био „сјајни српски политичар“ који је предвидео да ће рат дуго трајати и није хтео да остави младиће окупатору већ их је водио са војском да би заменили своје очеве.⁸³ Никола Пашић је, за Барбија, био „изванредни старац који, током толиких година, држи у својим рукама судбину Србије“ и који се трудио да не губи смиреност. То му, ипак, није успело када је разматрао аустроугарски ултиматум и када је послао одговор. Знао је шта следи. Ипак, када је добио одговор из Беча са објавом рата његова самоконтрола је надвладала све емоције.⁸⁴

Василиј Штрандман је био један од дипломата који су се, на почетку рата, веома често виђали са Пашићем. Поред указивања на његове дипломатске способности које су приметили и други странци, Штрандман је приметио и Пашићеву пословичну карактеристику да употребљава поштапалице („ево“, „тај“, „знаш“) онда када „није желео да каже све што мисли или када је тражио изразе који би били прикладнији за изношење оштријих ставова.“⁸⁵ Такође дипломата Огист Боп је могао, из непосредне близине, да прати понашање Николе Пашића. Знао је за његова преклињања савезника да му пошаљу помоћ октобра 1915. године када је постало јасно да се српска војска више не може супротстављати аустро-немачкој најезди. Када је Пашић очекивао бродове за евакуацију српске војске, Боп га је видео и у призору „очајања који се не да заборавити“ јер је био у страху да српски војници и цивили не падну у непријатељско заробљеништво.⁸⁶

Пошто је добро познавао политичке околности Геземан се није либио да каже да је црногорски краљ Никола Петровић

82 Исто, стр. 16–23.

83 Л. Хиршфелд, *нав. дело*, стр. 64–65

84 А. Барби, *нав. дело*, стр. 19–20, 23, 33.

85 В. Штрандман, *нав. дело*, стр. 374.

86 О. Боп, *нав. дело*, стр. 13–14, 74–75, 93, 99.

припадник најкорумпираније династије у Европи да би – на другом месту – то занемарио и признао да је приликом сусрета са краљем Николом „тај препредењак, тај овејани лисац“ оставио на присутне такав утисак да су плакали као деца.⁸⁷ Уз ове карактеристике Пашић је Штрандману указао и на тврдоглавост кнеза Николе као на отежавајућу околност у договорима.⁸⁸

Симпатије и позитивне карактеристике српског народа које су странци оставили у својим забелешкама прошириле су се на његове владаре, политичаре и војсковође. У тешким ратним околностима сви помињани странци су били импресионирани прибраношћу и храброшћу краља Петра I и његових синова, способношћу и промишљеношћу војсковођа и, у другом плану, присебношћу политичара који су били оличени у појави Николе Пашића. Основан је био закључак да је такав народ заслужио такве вође али и да су они који су изникли из народа и били поносни на своје порекло знали како да руководе и у најтежим околностима и временима у којима се задесио српски народ.

* * *

Сваки од ових дневника и мемоара истовремено је и документ о догађајима и људима, о српском народу, али и о сваком од поменутих аутора појединачно. Тако је јасно да се ради о појединцима – странцима које су красили, пре свега, човекољубље, саосећање и разумевање српског народа и његове трагедије. Боравећи у Србији и проводећи са српском војском и народом време најстрашнијих страдања, мука, искушења и патњи сви поменути странци су постали доживотни пријатељи српског народа и у њему стекли своје пријатеље. Они су, истовремено, било ангажовањем на лечењу српских војника и цивила, било извештавањем европске јавности о ратним

87 „Краљ, сељак, ратник, државник, послован човек, администратор, глумац песник – то је ипак много за једног човека. Говори српски тако лепо, чисто, сликовито, како сам ретко чуо од кога. Његове речи продиру дубоко у срце. Звук његовог мужевног топлог гласа и његови мирни покрети одају краљевску достојанственост.“ (Г. Геземан, *нав. дело*, стр. 124–126)

88 В. Штрандман, *нав. дело*, стр. 374.

дешавањима у Србији, било истраживањем ратних злочина непријатеља упознали светску јавност са свом трагичношћу рата у Србији али и са херојским подвизима њених припадника који су увелико допринели победи савезника. Уз велико поштовање према низу познатих странаца и оних чија су имена заборављена а који су преживели албанску голготу или страдали од епидемије тифуса требало би, ипак, напоменути да су за многе међу њима Србија као и цео Балкан, уз све похвале и симпатије које су гајили према Србима и покуде упућене аустроугарској политици и војсци, били егзотични предели којима је тек предстојало време укључивања у европску цивилизацију. Они су, ипак, били уверени да Србији предстоји светла будућност. Када су се, априла 1916. године, вратили у Лондон, Аскјуови су оптимистички закључили да Србија никада неће бити покорена све док има и део своје армије: „Сломљена, крварећи, гладујући, она је спасила своју душу и своју част. Она је једна од оних нација које ниједан освајач не може да укроти, и никаква бруталност да покори. Њен пламени слободарски дух је умакао освајачу, изгладнела армија је понела душу Србије са собом у изгнанство.“ Отуда, упркос жртвама које је поднела, „Србија и даље дише кроз своју војску“.⁸⁹

Ljubodrag P. Ristić

SERBIAN PEOPLE IN THE WRITINGS OF FOREIGNERS DURING THE FIRST WORLD WAR

Resume

There was a great number of foreigners in Serbia during the First World War who arrived either in organized – commonly medical – missions (doctors, nurses, humanitarian workers) or as hired individuals (diplomats, criminologists – forensic experts, journalists). Bearing in mind a very large

89 А. и К. Аскју, *нав. дело*, стр. 246.

number of foreigners who dwelt in Serbia on different occasions during the First World War, the number of those who left any notes about this part of their lives is not significant. Nevertheless, regardless of the motives for their writings (memoirist, journalistic, documentary, investigative, diplomatic, etc.), their work is extremely important in order to examine the history of Great War in Serbia as well as to examine the character of Serbian nation in the specific war conditions. The most prominent among those foreigners are as follows: Alice and Claude Askew, Henry Barby, Bruno Barilli, Auguste Boppe, Gerhard Gesemann, Ludwik Hirszfeld, Egon Erwin Kisch, John Reed, Rudolphe Archibald Reiss, Flora Sandes, Basil de Strandman, Catherine Sturzenegger, Arius van Tienhoven and Grigory Trubetzkoy. All of them, excluding rare examples (Egon Erwin Kisch, Gerhard Gesemann), were the members of allied or neutral countries. Their published journals and memoirs, which have been translated into the Serbian language, may serve as a relevant source on the warfare and hardships of Serbian people, retreat over Kosovo and Metohija and Albania, recovery in Greece, and less often, on the Salonica front. At the same time, one can observe their attitude and opinion on Serbian people in their works. Their opinion on Serbian people is, generally, rather positive and complimentary. They have emphasized Serbian virtues as national characteristics: patriotism, love of freedom, courage – heroism, stamina, philanthropy, empathy, devotion, perseverance, tolerance, pride, hospitability, religiosity... The most of the authors have pointed out certain characteristics relating to certain events without special systematism and analyticity. Arius van Tienhoven endeavoured to provide more systematic picture of their characteristics. However, it was only a decade or so after the war that Rudolphe Archibald Reiss divided the characteristics he had observed in Serbs systematically into virtues and flaws in his brochure *Listen, Serbs!* (Чујте Србу!). Important people presenting a political and military crème of the Kingdom of Serbia including the king, Crown Prince, dukes and generals as well as politicians contributed largely to the image foreigners would

form and the conclusion they would reach on the Serbian people.

Key words: *Great War, Serbia, Serbian people, foreigners, journals, memoirs, national characteristics, virtues, flaws, important people.*

ЛИТЕРАТУРА

- Аскју, Алис и Клод, *Опustoшена земља; Србија како смо је ми видели*, Платонеум, Нови Сад, 2012.
- Барби, Анри, *Са српском војском. Трагична епopeја једног народа*, Дечје новине, Горњи Милановац, 1986.
- Боп, Огист, *За српском војском од Ниша до Крфа, 20 октобра 1915 – 19 јануара 1916*. Прево с француског Душан Л. Ђокић, Штампарија „Уједињења“ Женева, 1918.
- Геземан, Герхард, *Са српском војском кроз Албанију 1915–1916*, Српска књижевна задруга, Београд, 1984.
- Живела бесмртна Србија!* Конференција Др-а Р. А. Рајса држана у Београду 9. новембра 1918. у сали Касине, Штампарија Супек и Јовановића, Нови Сад, 1918.
- Kiš, Egon Ervin, *Zapiši to, Kiš. Ratni dnevnik*, Matica srpska, Novi Sad, 1983.
- Miler, Luiz, *Naš brat, Život kapetana Flore Sends*, Laguna, Beograd, 2013.
- Рајс, Р. А., *Чујте Срби!*, Приредили Милић Ф. Петровић и Слађана Бојковић, Историјски музеј Србије и Дечје новине, Београд, 1998, 2004.
- Рајс, Р/одолф/. А/рчибалд/, *Шта сам видео и проживео у великим данима. Онима који се нису вратили. Саопштење једног пријатеља из тежких времена*, Прево Вељко Милићевић, Младост турист - Итака, Београд, 1997.
- Рид, Џон, *Рат у Србији*, Поговор: Вук Драговић, Џон Рид у Србији; Вук Драговић, Метеорски животни пут Џона Рида, Обод, Цетиње, 1975.
- Родолф Арчибалд Рајс о злочинима Аустроугара-Бугара-Немаца у Србији 1914–1918. Изабрани радови. Приређивачи Мило-

- је Пршић и Слађана Бојковић, Историјски музеј Србије и Стручна књига, Београд, 1997.
- Сандес, Флора, *Енглескиња у српској војсци*, Превод са енглеског језика Спира Радојчић, Младост турист – ИТАКА, Београд, 1995.
- Стојанчевић, Владимир, „Анри Барби, француски дописник у Србији за време ратова 1912–1915. године“, у: Стојанчевић, Владимир, *Виђени странци о Србији и Србима почетком 19. и почетком 20. века*, Институт за политичке студије, Београд, 1998.
- Стојанчевић, Владимир, Холанђанин, доктор Ариус ван Тиенховен, у санитарској служби Србије 1914. и 1915. године, у: Стојанчевић, Владимир, *Виђени странци о Србији и Србима почетком 19. и почетком 20. века*, Институт за политичке студије, Београд, 1998.
- Тинховен, Аријус Ван,, *Страхоте рата у Србији. Дневник ратног хирурга 1915*, Поговор Дејан Ристић, Утопија, Србија и Холандија, Београд, 2005.
- Трубецки, Григорије Николајевич, *Рат на Балкану 1914–1917. и руска дипломатија*, Просвета, Београд, 1994.
- Хиршфелд, Лудвик, *Историја једнога живота*, Српска књижевна задруга Коло LV, Књига 377, Београд, 1962.
- Штрандман, Василиј, *Балканске успомене*, Књига I, Део 1–2, Жагор, Београд, 2009.
- Штурценегер, Катарина – Клара, *Србија у рату 1914–1916. Истинити доживљаји илустровани са 120 фотографија Швајцаркиње немачког порекла у служби Црвеног крста*, Поговор Владимир Стојанчевић, Прометеј – Радио-телевизија Србије, Нови Сад – Београд, 2014.

ФРАНЦУСКИ ИНТЕЛЕКТУАЛЦИ И СРБИЈА У ПРЕДВЕЧЕРЈЕ ВЕЛИКОГ РАТА**

Сажетак

Питање улоге интелектуалца у Великом рату ствара простор за нове погледе на највећи светски сукоб. Значај улоге Француске, као једне од савезница Србије, као и чињеница да је након рата у српском друштву створен култ „вечитог пријатељства“ Француза и Срба, покреће на преиспитивање утицаја веза и сарадње француских и српских интелектуалца. У раду се кроз анализу образовања, интересовања и активности генерације француских интелектуалаца с краја 19. и почетка 20. века трага за мотивима који су их покретали да пишу о Србима и Србији. Посебна пажња посвећена је формирању једне неформалне групе француских интелектуалаца која је од Анексионе кризе (1908) радила на афирмацији српских интереса у европској јавности, а касније у току рата радила на организовању хуманитарне помоћи, контаката између француских и српских државника, као и реализацији идеје југословенства.

Кључне речи: француски интелектуалци, Француска, Србија, српски интелектуалци, Велики рат

* Истраживач-сарадник у Институту за политичке студије.

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту „Демократски и национални капацитети политичких институција Србије у процесу међународних интеграција“, бр. 19009, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

ФРАНЦУСКИ ИНТЕЛЕКТУАЛЦИ И ПРВИ СВЕТСКИ РАТ

Расправа о узроцима избијања Првог светског рата, која је почела још 1914. године, интензивирана је после пораза Немачке и актуелизована изнова у периодима криза у међународним односима или приликом обележавања јубилеја. После Сарајевског атентата, а пре првих ратних операција 1914. године започео је процес којим је у јавности европских земаља започела потрага за „извором нестабилности“.¹ Међу француским интелектуалцима и у широј француској јавности, која није заборавила пораз 1871. године, није било сумњи да се мора одбранити од немачких амбиција.² Потрага за кривцем када је рат започео вођена је не само преко саопштења и изјава владара, државника и политичара, кроз текстове у штампи и друга средства пропаганде, већ и научним аргументима.

Најобразованији слој француског грађанства, који је био активан у политичком и друштвеном животу и пре 1914. године у налету патриотских осећања преузео је учешће у борби на „другом фронту“. Ангажовање у рату за француске интелектуалце била је одбрана слобода и универзалних вредности јер су веровали да Француска „није нација као друге“.³ Немачки идентитет је на прелазу векова грађен на основама супротности њене културе у односу на Запад односно Француску.⁴ Велики рат (1914–1918) је стога постао сукоб иден-

1 Antoine Prost, Jey Winter, *Penser la Grande Guerre Un essai d'historiographie*, Éditions du Seuil, Paris, 2004, pp. 51–59.

2 Француска и њени руководиоци су оптуживани да су ушли у Први светски рат тражећи *revanche* за пораз 1870/71. године. Доказ француске невиности за избијање рата поткрепљен је одлуком владе из августа 1914. године да повуче француске трупе десет километара иза линије фронта и настојањима да се за кризу пронађе дипломатско решење. (Аника Момбауер, *Узроци Првог светског рата*, Clio, Београд, 2013, стр. 52–58).

3 Christophe Prochasson, Anne Rasmussen, *Au nom de la patrie les intellectuels et la première guerre mondiale (1910–1919)*, Édition la Découverte, Paris, 1996, p. 9.

4 Hagen Šulce, *Pregled nemačke istorije*, Narodna knjiga, Alfa, Београд, 2001, стр. 205.

титета, борба култура и судар идеја интелектуалца две средине. У очима интелектуалца одбрана и победа Француске у Првом светском рату било је и питање победе у борби за очување универзалних културних вредности, наслеђа Француске револуције и цивилизације. Српски интелектуалци су крајем 19. и почетком 20. века прихватањем културног модела Француске утицали да у српском друштву, поред постојања везаности за немачко-аустријски културни круг кроз образовање, преовладају симпатије за француску цивилизацију.⁵ Српски државници су у борби против аустроугарског империјализма, иза кога су стајале германске амбиције, пронашли савезнике у француским интелектуалцима.⁶

5 Душан Т. Батаковић, „Француски утицаји у Србији 1835–1914. Четири генерације Паризлија“, *Зборник Матице српске за историју*, 57 (1997), Матица српска, Нови Сад, 1997, стр. 73–95; Љубинка Трговчевић, *Планирана елита*, Историјски институт, Београд, 2002, стр. 44, 50, 242; Miloš Ković, „From Vienna to Paris: Serbian Elite between Central and Western Europe (1878–1914)“, *Forschungen zu Südosteuropa, Serbia in Europe Leitbilder der Moderne in der Diskussion*, Herausgegeben von Gabriella Shubert, Band 3, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2008, pp. 53–60; Miloš Ković, „Protector, Neighbour, Enemy: the Habsburg Empire and the Serbs (1780–1914)“, *Studies in Ethnicity and Nationalism, Special Issue 2005: Nation and Empire*, Association for the Study of Ethnicity and Nationalism, London, 2005, pp. 81–102; Miloš Ković, „La Révolution française et l'élite serbe (1889–1935)“, *La Serbie et France Une alliance atypique* (Dušan T. Bataković, dir.), SASA, Belgrade, 2010, pp. 187–204; Aleksandra Kolaković, „L'Élite Serbe et le modèle culturel français dans la Revue *Delo* 1894–1915“, *Une alliance atypique Les relations franco-serbes 1878–1940* (D. T. Bataković, dir.), SASA, Belgrade, 2010, pp. 205–217.

6 Истискивање из простора централне Европе Аустроугарској је остављало могућност да се на Балкану покаже као велика сила што је водило сукобу са Србијом. У политичком погледу од 1895. до 1914. године у Србији није било странке која се залагала за ослањање Србије на Аустроугарску. Србија је у реализовању националних интереса очекивала подршку Русије и Француске, а потом и Велике Британије. (Михаило Војводић, *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, САНУ, Београд, 1988, стр. 43–56; Милош Ковић, „Србија у борби за опстанак (1903–1914)“, у: Чедомир Попов, Драгољуб Р. Живојиновић, Слободан Г. Марковић, *Два века модерне српске дипломатије*, Балканолошки институт САНУ, Институт за европске студије, Београд, 2013, стр. 148–149; Мира Радојевић, Љубодраг Димић, *Србија у Великом рату 1914–1918*, СКЗ, Београдски форум за свет равноправних, Београд, 2014, стр. 40–72; Александра Колаковић, „Интелектуалци, српско питање и велике силе (1894–1918)“, *Србија и политика великих сила 1914–2014* (Живојин Ђурић, Милош Кнежевић, ур.), Институт за политичке студије, Београд, 2014, стр. 371–399.

Након Версајског уговора, било је потребно изнова доказати да француски реванш није био разлог за сукоб.⁷ Основе су постављене штампањем *Жуте књиге*, оснивањем *Études et documents sur la guerre. Comité de publication* (Студије и документа рата. Одбор за публикавање) 1914. године и радом *Comité d'études* (Одбор за студије) од 1917. године.⁸ У првој поменутој установи, основаној 1914. године с циљем да истражује узроке рата, председник је био један од највећих научних ауторитета и творац француске интелектуалне сцене у предвечерје рата Ернест Лавис (Ernest Lavisse).⁹ Секретар главне расправе био је социолог Емил Диркем (Émile Durkheim), док је један од чланова био Ернест Дени (Ernest Denis), угледни познавалац Централне Европе, Хабзбуршке монархије и југословенског питања, интелектуалац који се већ у ово време сматрао „пријатељем Срба“.¹⁰ Ернест Дени, пријатељ Томаша Масарика (Tomáš Masaryk), заговорник стварања велике чешке и велике југословенске државе, био је члан и друге поменуте институције за научно студирање рата у којој је био још један одлични познавалац српске културе Шарл Дил (Charles Diehl).¹¹

Улога коју су француски интелектуалци, посебно кроз сарадњу са српским интелектуалцима, имали у току Великог рата (1914-1918), као и приликом потписивања Версајског уговора намеће питање анализе њихових интересовања за Србију у предвечерје Великог рата. Посебно ако се има у виду једно од прихваћених мишљења у француској историографији даје генерација интелектуалца активних 1914-1918.

7 A. Prost, J. Winter, *op. cit.*, pp. 62–69.

8 Аристид Бријан је, касније, 1928. године формирао *Комисију за публикације и документа посвећена пореклу рата 1914–1918*. (А. Момбаур, *нав. дело*, стр. 25, 59).

9 <http://www.lefigaro.fr/livres/2009/10/03/03005-20091003ARTFIG00057--lavisse-l-instituteur-national-.php> (приступљено 17.12.2014.)

10 Јован Жујовић, „Ернест Дени“, *Годишњак СКА, XXIX* (1920), СКА, Београд, 1920, стр. 206–209; Михаило Војводић, „Француски научници и југословенско питање“, *Изазови српске спољне политике (1791–1918)- огледи и расправе*, Историјски институт, Београд, 2007, стр. 409.

11 Милорад Екмечић, „Француска наука и Срби 1914“, *Летопис Матице српске*, књ. 460, св. 5 (1997), Матица српска, Нови Сад, 1997, стр. 667.

године деловала у циљу заштите интереса отаџбине још од 1910. године, када су започели да се мењају и кључни приоритети француске политике.¹² Поред текстова и књига, рада у поменутиим одборима и саветовања француских државника, за изучавање улоге коју су француски интелектуалци имали у афирмацији српских интереса у европској јавности значајно је постојање неформалне групе француских интелектуалца, којој су припадали: Албер Мале (Albert Malet), Шарл Лоазо (Charles Loiseau), Виктор Берар (Victor Bérard), Емил Оман (Emile Haumant), Огист Говен (Auguste Gauvain), Андре Шерадам (André Chéradame) и већ поменути Ернест Дени, а која је сарађивала са српским интелектуалцима, још од Анексионе кризе.

„ЗА ОТАЏБИНУ“ – ОБРАЗОВАЊЕ И УЗОРИ ФРАНЦУСКИХ ИНТЕЛЕКТУАЛАЦА

Француска интелектуална елита, активна у политичком животу крајем 19. и почетком 20. века обликована је кроз климу која је била директна последица националног пораза 1871. године. Атмосфера интелектуалних, образовних и моралних реформи, кроз призму касног позитивизма, конзервативног либерализма, снажног буђења национализма стварала је услове за снажна патриотска осећања. Покрет генерала Буланжеа и мисао о сталној претњи Немачке будио је идеје реванша.¹³ Француска елита образована на највишим образованим институцијама, као што је *École de sciences politiques*, деловала је кроз комбинацију патриотизма изниклог из пораза 1871. године, вере у моћ науке и образовање, као гарант слободе и прогреса.¹⁴ Гијом Аполинер (Guillaume Apollinaire), Луј Арагон (Louis Aragon), Анри Барбус (Henri

12 Nicolas Beaupré, *Écrits de guerre 1914–1918*, CNRS Editions, Paris, 2013, pp. 323–324.

13 Michel Winock, *La fièvre hexagonale: Les grandes crises politiques 1871–1968*, Calmann Lévy, Paris, 1999, pp. 117–119; 122–123.

14 M. B. Hayne, *The French Foreign Office and the Origins of the First World War 1898–1914*, Clarendon Press, Oxford University Press, Oxford, New York, 1993, p. 27.

Barbusse) и други књижевници и уметници спајали су имагинарно и реално стварајући осећај тешких и пресудних времена.¹⁵ Истовремено, постојала је и вера да је могуће повратити некадашњу позицију и престиж Француске. Књижевност и уметност као одраз времена у коме су живели надахњивали су француске интелектуалце и обликовали емоције које су уткане у национални дух генерације. Било је то доба национално оријентисане генерације француске интелигенције, која је била спремна да се жртвује за отаџбину, пуна ентузијазма и вере у нову снагу Француске.¹⁶ Један део историчара верује да је за француске интелектуалце избијање рата 1914. године наставак или други део сукоба Француске и Немачке из 1870/71. године.¹⁷

Две француске образовне и научне институције Катедра за славистику на *Француском колежу* и Школа за источне језике у Паризу, уз два интелектуална ауторитета Ернеста Лависа и Алфреда Рамбоа (Alfred Rambaud), били су пресудни формирање француских интелектуалаца, који су се крајем 19. и почетком 20. века заинтересовали за Балкан, Србију и Србе. Прва генерација која није учествовала у Француско-пруском рату прошла је кроз систем Лависовог патриотског школства у земљи, која је била захваћена таласом политичких сукоба, нараслих антинемачких осећања и духа реваншизма, *буланжизма*, социјалних немира и протеста, антиклерикализма, антисемитизма и промена које је изазвала афера *Драјфус*, а које су се огледале у утицају интелектуалца у друштвеном животу и штампе као средства масовних комуникација.¹⁸ Мале, Берар, Лоазо, Говен, Дени, Берар и Оман одрасли су и школовали се у време када су последице рата биле главна те-

15 Jean Noel Jeanneney, *La Grande Guerre si loin, si proche réflexion sur un centenaire*, Seuil, Paris, 2013, pp. 22.

16 Nicolas Beaupré, *op. cit.*, pp. 323.

17 Christophe Prochasson, Anne Rasmussen, *Au nom de la patrie les intellectuels et la première guerre mondiale (1910–1919)*, Édition la Découverte, Paris, 1996, pp. 11–33; A. Prost, J. Winter, *op. cit.*, p. 282.

18 Michel Leymarie, *De la Belle Époque à la Grande Guerre 1893–1918. Le triomphe de la République*, Inédit, Paris, 1999, pp. 98, 240; Joseph Reinach, *Histoire de l'affaire Dreyfus*, I–VII, Libraire de Charpentier et Fasquelle, Paris, 1901–1911; Erich Cahm, *L’Affaire Dreyfus*, Livre de Poche, Paris, 1994; Vincent Duclerc, *L’Affaire Dreyfus*, La Découverte, Paris, 1994.

ма интелектуалних кругова, што је обележило њихово школовање у оквирима најбољих научно-образовних установа: Високе редовне школе, Слободне школе политичких наука, Филозофског и Правног факултет, као и Школе за оријенталне језике.¹⁹ Потицали су већином из породица ситне буржоазије, што им је омогућило да заокруже своје образовање стечено у провинцијским школама у додиру са културним духом Париза.

Преображаји привреде и друштва, као и међународни односи између великих сила, обележени честим кризама услед борбе за територије, тржишта, превласт и моћ, мењале су слику Европе и света. Карактеристике епохе империја историјског периода који је због развоја науке, уметности, књижевности и културе назван „лепом епохом“ одредиле су појаву појма „интелектуалац“, као и увећану моћ утицаја образованих људи који су се посветили не само својим наукама и професијама за које су се школовали, већ су се укључили у јавни живот својим књигама, брошурама, текстовима у штампи или предавањима и говорима. Интереси Француске у овом периоду покретали су активности интелектуалаца и утицали на настанак њихових интересовања. У спољнополитичком погледу позиција Француске у међународним односима на прелазу векова била је и даље обележена поразом у рату са Пруском 1871. године.²⁰ озбиљно ослабљен међународни положај мотивисао је водеће политичаре Француске Треће Републике да се, и поред бројних идеолошких неслагања, посвете унутрашњем уређењу и економском развоју Француске. Овим су настојали да упоредо отклоне и опасности које су предсећали да долазе од нараслих германских амбиција. Поменуто политичке околности одређивале су и

19 У периоду од 1899. до 1936. године од 249 личности школованих на политичким наукама 184 је преузето у дипломатску и државну службу. Из Школе источних језика око 8% свршених ученика запослило се у дипломатској и конзуларној служби Француске. (Archives nationales de France, Paris, AJ/16/6074 Dossier Mallet; ANF, F/17/2987 a A. Mallet – *Mission en Macédoine études ethnographiques*, 1902; F/17/26707 Dossier Berard; AJ/16/113, AJ/16/6019 Dossier Hamant; F/17/25832 Dossier Leger; M. B. Hayne, *op. cit.*, 1993, pp. 27–28).

20 Jean-Marie Mayeur, *La vie politique sous la Troisième République 1870-1940*, Le Seul, Paris, 1984, pp. 27–34; Michel Winock, *La France politique XIXe-XXe siècle*, Point, Paris, 2003, pp. 80–82.

интересовања интелектуалца. Своја знања и образовање стечено на најпрестижнијим школама придружено са искуством политичких и друштвених догађаја уградили у своје текстове, говоре и деловања.

Из својих родних крајева Алзаса и Лорене, Нима и Јуре, француски интелектуалци Берар, Оман, Дени, Говен и други, понели су патриотска осећања, која су се учврстила Лависовим и Рамбоовим утицајима и усмеравањима. Склапање савеза Француске и Русије 1894. године и афера *Драјфус* пресудно су усмерили интересовања интелектуалца ка питањима спољне политике. Лависово упућивање француске интелектуалне сцене ка питањима спољне политике, како би се превазишле поделе настале афером *Драјфус* и Рамбоово упознавање француских интелектуалца са савезницом Русијом и Русима, које се преливало на остале Словене, као савезнике у борби против Германа, водили су Србији и Србима. Пангерманизам и потреба редефинисања француске политике према Немачкој, као и у односима са другим државама, били су мотив више за Говена, док је Берар након своје занесености хеленизмом и путовања по Балкану усмерио интересовање ка крају османске власти на европским поседима.²¹ Међународне кризе (Мароканске, Анексиона) додатно су учврстиле уверења француских интелектуалца да се посвете спољнополитичким анализама Балкана, преко кога се очекивао немачки продор на Исток.

Интересовања француских интелектуалца у предвечерје Првог светског рата одредили су:

- положај Француске у међународним односима након 1871. године,
- пангерманизам,
- буланжизам,
- афера Драјфус,
- Француско-руски споразум (1894),

21 Archives nationales de France, Paris, F/17/26707, Dossier Berard; „Виктор Берар“, *Политика*, 15. новембар 1931, стр. 2; „Свечана седница у част Виктора Берара“, *Политика*, 4. децембар 1931, стр. 1; „Beleška. Viktor Berar (Bérard)“, *Nova Evropa*, knj. 24, br. 3, 26. septembar 1931, str. 304.

- кризе (Мароканске, Анексиона) и ратови (рат Русије са Јапаном, Балкански ратови).

ИНТЕРЕСОВАЊЕ ФРАНЦУСКИХ ИНТЕЛЕКТУАЛАЦА ЗА СРБЕ И СРБИЈУ

Србија и Срби пажњу француских интелектуалца почетком 20. века стичу преко њихових интересовања за Османско царство и Хабзбуршку монархију. Источно питање, односно, покушај реформи у „Европској Турској“ и крај османске власти на европским поседима, отварају су и питање позиционирања Француске на Балкану. Економски интереси француског капитала били су кључни за буђење и креирање политичких интересовања Француза. Безбедност француског капитала, који је износио 60% турског државног дуга Османског царства и немогућност Француске да има значајнију улогу у расподели територија определили су француски став према Балкану.²² Значајно је да су француски интелектуалци, а посебно Виктор Берар, у време када су државне структуре Француске подржавале, власт султана и очување *status quo* принцима, указивали да је стање неодрживо.²³ Као прави национални радник, имајући увек пред собом интересе отаџбине – Француске, Виктор Берар се од почетка 20. века, поред научног рада посветио проучавању Балкана. Познавалац историје и актуелног стања у Македонији од 1904. до 1911. године био је на позицији генералног секретар престижне *Revue de Paris*, одакле је имао моћ да афирмише српско питање у француској јавности.²⁴ Албер Мале, професор српског краља

22 Љиљана Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903–1914*, Историјски институт, Београд, 1965, стр. 26.

23 Victor Bérard, “A travers la Macédoine slave”, *Revue des Deux Mondes*, t. CXIV, Bureau de la Revue des Deux Mondes, Paris, 1. septembre 1892, pp. 551–578; Victor Bérard, *La Turquie et L’Hellénisme contemporain. La Macédoine: Hellènes, Bulgares, Valaques, Albanais, Autrichiens, Serbes; la lutte des races*, F. Alcan, Paris, 1893; Victor Bérard, *La Macédoine. Le pays et les race*, Calmann Lévy, Paris, 1897; Victor Bérard, *Pour la Macédoine*, A. Colin, Paris, 1903.

24 Archives nationales de France, Paris, F/17/26707, Dossier Berard; „Виктор Берар“, *Политика*, 15. новембар 1931, стр. 2; „Свечана седница у част Виктора Берара“, *Политика*, 4. децембар 1931, стр. 1; Михаило Павловић, *Од Ескла-*

Александра Обреновића (1892-1894) био је уз Берара једна од кључних личности које су шириле знања о Србији и Србима у Француској на прелазу векова.²⁵

Проблеме Балкана са немачким продором на Исток први је повезао Андре Шерадам почетком 20. века у делу *Европа и аустријско питање током 19. века (L'Europe et la question d'Autrich au seuil du XIXe siècle)*.²⁶ У периоду од 1898. до 1912. године Шарл Лоазо, зет Луја и Ива Војиновића, бавио се публицистиком. За потребе Министарства спољних послова Француске био ангажован за мисије у Аустрији, Италији и на Балкану. Сарађивао је у оквиру угледне *La Revue des deux mondes*, а периоду од 1901. до 1912. године и *La Revue de Paris*.²⁷ Могућност да дође до сецесије Словена на југу Аустроугарске и њиховог уједињења са „својом браћом у Србији и Црној Гори“ идеја је коју су у европској јавности на крају 19. века пласирали већином чешки интелектуалци, а по први пут јавно изнео Лоазо у чланку “La Hongrie et l'Opposition Croate” („Мађарска и хрватска опозиција“) публикованом у *La Revue des Deux Mondes* 1895. године.²⁸

Смер идеја Андре Шерадама и Шарла Лоазоа пратили су и радови Емила Омана и Ернеста Денија. Емил Оман прво је својом расправом о Босни из 1906. године, а касније и целокупним својим ангажовањем допринео упознавању Француза са Србијом и Србима. Аустроугарске претње Србији, као и Царински рат Аустроугарске и Србије (1906–1911), наговештавали су поремећаје и проблеме на Балкану. Све већа опасност од немачких амбиција, која је на Балкану добијала нове потврде, посебно од 1908. године, подстакла је француске интелектуалце да своју пажњу усмере на Аустроугарску, односно њене унутрашње проблеме и односе са Србијом. Емил

воније ка Југославији, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, Нови Сад, стр. 175–177.

25 Албер Малe, *Дневник са српског двора*, Clio, Београд, 1999.

26 Andre Scheikevitch, *André Chéradame et son oeuvre*, Impr. du Réveil économique, Paris, 1928.

27 Stanislav Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca (1918–1929)*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2008, str. 37.

28 Charles Loiseau, „La Hongrie et l'Opposition Croate“, *La Revue des Deux Mondes*, septembre 1895, Bureau de la Revue des Deux Mondes, Paris, 1895, pp. 101–129.

Оман је заједно са Ернестом Денијем, Виктором Бераром и Албером Малеомпосветио се заступању српских интереса у француској јавности 1908. године.²⁹ Поменути француски интелектуалци су поред својих текстова афирмативних за српске интересе, у време Анексионе кризе, први пут подржали Србију и низом предавања широм Француске. Иако се Емил Оман, како је то приметио академик Михаило Војводић тек у својим зрелијим година заинтересовао за Србе и идеју југословенства која се појавила на простору од Драве до Вардара и од Пирота до Трста, подршка коју је пружио српским интелектуалцима имала је значајан одјек и пре 1914. године.³⁰

Балкан, Србија и Срби су на прелазу векова заинтересовали су и Ернеста Денија, једног од најпознатијих француских историчара и слависта. Дени је „припадао покољењу које је ступило у јавни живот после тога страшног рата. Са пуном вером у велику духовну снагу француског народа и коначну одмазду за народни пораз”.³¹ Српски интелектуалци школовани и усавршавани у Паризу, пре свих Гргур Јакшић, допринели су да се Емил Оман и Ернест Дени, а нешто обазривије и са значајном дозом скептицизма Андре Шерадам одреде за повезивање проучавања Балкана, отворе југословенско питање и подрже уједињење Јужних Словена.³² Из Денијевог интересовања за Србију пре 1914. године рођена је идеја изложена у делу *Велика Србија* из 1915. године (слика 1) о изградњи једног зида сачињеног од словенских држава наспрам германског света и његових амбиција ширења, а коју је од 1919. године кристалисао у виду идеје суштинског јединства југословенске нације и потребе да Француска изрази спремност да подржи Краљевину Југославију.³³

29 Народна библиотека Србије, Хартје Гргура Јакшића, Р 558/IX/496, Г. Јакшић – М. Миловановићу, Париз 14. јануар 1909; Народна библиотека Србије, Хартје Гргура Јакшића, Р 558/IX/506, Г. Јакшић – М. Миловановићу, Париз 27. јуни 1909.

30 М. Војводић, „Француски научници и југословенско питање“, стр. 412.

31 „Ернест Дени“, *Српски књижевни гласник*, књ. II, нова серија, бр. 2, 16. јануар 1921, стр. 159–160.

32 Александар Арнаутовић, „Емил Оман и Југословени“, *Српски књижевни гласник*, XIX, бр. 1 (1926), Уредништво и администрација листа Српски књижевни гласник, Београд, 1926, стр. 207–208.

33 М. Војводић, „Француски научници и југословенско питање“, стр. 411.

Слика 1:
Корице књига *Велика Србија* Ернеста Денија
и *Србија* Виктора Берара

Извор: http://www.europeana1914-1918.eu/en/europeana/record/9200228/BibliographicResource_3000073857517_source (приступљено 29.1.2015)

Огист Говен, политиколог и уредник престижне *Le Journal des Débats* још крајем 19. века заинтересовао се за догађаје на Балкану, али је од анексије Босне и Херцеговине више писао о Србији. Његов јасан и прецизан стил, одмерен и истраживачки приступ новинарству имао је посредан утицај и на државнике, дипломате и пословне људе широм Европе.³⁴ У време, Друге мароканске кризе 1911. године Говен је предвидео да ће у блиској будућности доћи до оружаног сукоба два блока сила, као и да ће велики значај у том догађају имати јавно мњење.³⁵ Када је рат почео, Говен се ангажовао и на писању брошура и студија. Написао је студије о Балканским ратовима (1912–1913) и Европи пре Првог светског рата, као и о узроцима првог ратног сукоба светских размера, потом грчком и југословенском питању.³⁶ Своје чланке штампане у

34 Са групом пријатеља покренуто је и годишњак за спољну политику под називом *La vie politique à l'étrange* (Политички живот у иностранству) на челу кога је једно време био професор Ернест Лавис. (Гргур Јакшић, „Огист Говен Поводом данашњег помена на Универзитету“, *Политика*, 29. април 1931, стр. 1).

35 Г. Јакшић, „Огист Говен Поводом данашњег помена на Универзитету“, стр. 2.

36 Miodrag Ibrovac, „Ogist Goven“, u: Stanoje Stanojević, *Enciklopedija Srpsko Hrvatsko Slovenačka*, књ. 1, Bibliografski zavod, Zagreb, 1927, str. 491.

периоду од 1908. до 1920. године у *Le Journal des Débats* објединио је у оквиру 14 томова, под насловом *L'Europe au jour le jour* (*Европа из дана у дан*).³⁷ Едиција описује односе између Великих сила и кључне догађаје епохе (Мароканске кризе, Анексиону кризу, Балканске ратове), као и узроке и поводе Првог светског рата, а аутор се касније посветио и току рата. Говен је видео Србе као борце, а Србију као земљу „мисије, која је морала да се бори, да ради да извојује ослобођење народно и да се с ослобођеном браћом слије у једну заједницу.“³⁸

Пораз 1871. године, савезништво са Русијом, односи са Немачком, као и интересовање француских интелектуалаца за Османско царство и Хабзбуршку монархију отварали су хоризонте за проучавање и српског питања. Француско-руски споразум, који је званично ступио на снагу 1894. године, јесте био подстрек да се интересовање француских интелектуалаца за Србију пробуди, али је тај процес текао променљиво и успорено све до Анексионе кризе (1908/1909) и Балканских ратова (1912-1913). Виктор Берар и Шарл Лоазо су својим текстовима „открили“ француским читаоцима српско питање на Балкану. Знања француских интелектуалаца (Малеа, Берара, Омана, Деније и других) о Србији и Србима надограђивана су на основу веза и сарадње са српским интелектуалцима (Јакшић и др).³⁹ Нарасли утицај писане и изговорене речи научника и новинара крајем 19. и почетком 20. века посредно је утицао на обликовање државних политика. Албер Мале, Виктор Берар, Шарл Лоазо, Огист Говен, Емил Оман и Ернест Дени чинили су неформалну групу која је скуповима и предавањима подржала српске интересе у време Анексионе кризе, када званична Француска није показала разумевање за Србе. Подршка Србима од стране француских интелектуалаца у време Балкански ратова додатно је учврстили сарадњу француских и српских интелектуалаца у предвечерје Великог рата.

37 Auguste Gauvain, *L'Europe au jour le jour*, vol. 1-14, Paris 1908-1920, <http://archive.org/search.php?query=creator%3A%22Gauvain%2C+Auguste%2C+1861-1931%22> (приступљено 13.07.2011.)

38 Богдан Поповић и др, *Огист Говен (1861-1931) и Виктор Берар (1864-1931)*, Народна штампарија, Београд, 1932, стр. 13.

39 М. Н., „Омладина на страни“, *Словенски југ*, бр. 49, 4. децембар 1910, стр. 385.

ПОСЛЕДИЦЕ ИНТЕРЕСОВАЊА „СРБО-ФРАНЦУЗА“ ЗА СРБИЈУ

Интересовања француских интелектуалаца за Србију у годинама пре избијања Првог светског рата, као и сарадња француских и српских интелектуалаца, рефлектовале су се у току рата и након 1918. године на француско-српске (француско-југословенске) односе. Група француских интелектуалаца која се заинтересовала за Србију крајем 19. и почетком 20. века успела је да своја скромна сазнања о Србији и Србима, као и разумевање проблема Балкана унапреди, а потом и пренесе у француски и европски политички и друштвени живот. Кроз сарадњу са српским интелектуалцима француски интелектуалци су упознали српску историју, традицију и менталитет. Већина француских интелектуалаца задржала је објективан приступ српским проблемима, а неколицина је на основу српске храбрости у току Првог светског рата изградила симпатије према Србима. Албер Маленакон првих ратних окршаја дивео се српској храбрости и започео је да се потписује „Србо-Француз“. Својим српским пријатељима подржавајући борбу Србије писао је: „Какав сте ви диван народ! Моје српско родољубље у стопу прати моје француско родољубље“ пре него што је погинуо у рововима Артоа 22. септембра 1915. године.⁴⁰ Овим је исказан осећај заједништва српских и француских интереса код француских интелектуалаца, а коме су темељи постављени у предвечерје Великог рата.

Ако се посматра утицај дела и активности француских интелектуалаца крајем 19. и почетком 20. века на Француску у периоду 1914–1918. године, огледа се кроз настојања да се српске победе употребе за јачање француског патриотизма, солидарности и храбрости. У духу Поенкареове политике „Светог јединства“ брошура *La Serbie (Србија)* Виктора Берара, коју је започео да пише 1914. године одмах након првих српских победа, а публиковао након *Српског дана*, српску храброст поставила је као узор француској нацији.⁴¹ (слика

40 Народна библиотека Србије, Хартије Гргура Јакшића, Р 558/ X/533, А. Мале – Г. Јакшићу, 21. јуни 1915.

41 Станислав Сретеновић, „Србија Виктора Берара: један поглед на допринос Србије заједничким напорима савезника 1915. године“, у: Ивана Пантелић,

2) Србија и Срби су кроз бројне брошуре и књиге, као што су *La grande Serbie* (Велика Србија) Ернеста Денија, *L'Épopée Serbe* *L'Agonie d'un Peuple* (Српска епонеја. Агонија једног народа) Анрија Барбија, *A la suite du Gouvernement Serbe* (За српском владом од Ниша до Крфа) Огиста Бопа и других постали пример који француска нација у рату треба да следи. Исту функцију, као и поменуте брошуре имало је и организовање Српског дана у у преко 100 хиљада француских школа 26. марта 1915. године, као и наредне 1916. године.

Слика 2:
Обележавање Српског дана
на страницама француске штампе 1915. године

Извор: *Le Petit Journal*, le 28 mars 1915.

Јасмина Милиновић, Момир Гаталовић, *Први светски рат и балкански чвор*, Институт за савремену историју, Београд; Фонд „Руски свет“, Москва; Факултет безбедности, Београд; Филозофски факултет, Бања Лука, 2014, стр. 574–575.

За Србе и Србију интересовање француских интелектуалца пре Првог светског рата и сарадња са Милованом Миловановићем, Јованом Жујовићем, Гргуром Јакшићем и Миленком Васнићем непосредно пре рата, а потом и у току рата (са Јованом Жујовићем, Гргуром Јакшићем, Миленком Веснићем, Јованом М. Јовановићем и Костом Куманудијем) обликовали су:

- афирмацију српског питања од Анексионе кризе до Првог светског рата (1914-1918),
- политичко приближавање Француској,
- односе Србије са савезницима у рату и позицију приликом склапања мира,
- развој и реализацију идеје о југословенском уједињењу,
- основе за преовлађујући политички, економски и културни утицај Француске у Краљевини Срба Хрвата и Словенаца (Краљевини Југославији).

У плановима француског Министарства спољних послова Балкану је заједно са Блиским Истоком крајем 19. и почетком 20. века даван нижи приоритет.⁴² Интересовање француских научника, новинара и публициста за Балкан и Србију, стога је, повећавало „видљивост“ српских интереса, проблема, планова и потреба у круговима европске дипломатије. Велике кризе пробудиле су веће интересовање дипломата, а тада су им били потребни поуздани извори информација, које је могла да понуди научна мисао и истраживачко новинарство. Подршака француских интелектуалца српским интересима била је значајна у периодима када Француска није имала разумевање за српске интересе. У време анексије Босне и Херцеговине званична Француска није упутила ни протест против анексије Босне и Херцеговине 1908. године.⁴³ У време Балканских ратова (1912-1913) Андре Шерадам је написао дело посвећено геополитичком положају Француске *La Crise française: faits, causes, solutions* (Француска криза: чињенице, узроци, решења), а упоредо је у збирци чланака *Douze ans de*

42 М. В. Наупе, *op.cit.*, p. 26.

43 Љ. Алексић-Пејковић, *нав. дело*, стр. 411–413; Милорад Р. Радусиновић, „Антанта и анексиона криза (1908–1909)”, *Историја 20. века*, Институт за савремену историју, бр. 1-2 (1991), стр. 7–8.

propagande en faveur des peuples balkaniques (Дванаест година пропаганде у корист балканских народа) истиче да би развој још неослобођених народа у Европи као што су словенски народи Балкана могао Француској помоћи да одржи равнотежу са Немачком.⁴⁴ Сарадњом интелектуалца, извештајима новинара и фоторепортера са ратишта створила се атмосфера да Француска која је протестовала због уласка балканских држава у рат против Османског царства у јесен 1912. године, већ 1913. године тежи да савез балканских држава постане брана немачком продору на Исток.⁴⁵ Ангажовање интелектуалаца поставило је темеље променама у француско-српским односима.

Интересовање француских интелектуалца за Србију у предвечерје Великог рата обликовало је савезништво у рату, односе са савезницима, очекивања и помоћ у рату (војну, хуманитарну, дипломатску), као и на решавање свих политичких, економских и културних питања која је рат отворило.⁴⁶ У кући Виктора Берара основана је организација *Српски народ у Француској*, која је уз сарадњу са Јованом Жујовићем прикупљала хуманитарну помоћ и бринула о избеглим српским ђацима у Француској.⁴⁷ Поред хуманитарне помоћи француски интелектуалци су били спона која је повезивала француске и српске политичаре, дипломате и државнике. Речи Јована М. Јовановића за Огиста Боп, француског посланика у Србији: „И књигом, и речју, и својим званичним радом, Боп је утицао на Француску да верује у Србе, и да се нарочито на њих ослања у својој источној политици.“, могу да буду и оцена рада Денија, Омана, Говена или Лоазоа.⁴⁸ Они нису били званичне дипломате Француске, али јесу били значајна спона Францу-

44 André Cheradame, *Douze ans de propagande en faveur des peuples balkaniques*, Plon, Paris, 1913.

45 Александра Колаковић, „Француски интелектуалци и Балкански ратови (1912–1913)“, *Први балкански рат. Друштвени и цивилизацијски смисао*, књ. 1 (Александар Растовић, прир.) Филозофски факултет, Ниш, 2013, стр. 413–429.

46 Зоран Радовановић, *Срби на Корзици*, Прометеј, Радио-телевизија Србије, Београд, 2014.

47 Б. Поповић и др, *нав. дело*, стр. 30.

48 Јован Јовановић, „Огист Боп, (некролог)“, *Српски књижевни гласник*, нова серија, књ. III, бр. 3, 1. јуни 1921, стр. 240.

ске и Србије. Посебно је значајно да су француски интелектуалци, који су проучавали историју и савремене догађаје у Аустроугарској, као и српско питање, сарађивали са српском интелектуалном елитом усвајајући и развијајући тезу о уједињењу Јужних Словена и пре 1914. године, која је стекла свој пуни оквир у току рата. Француски интелектуалци су имали значајне улоге у поменутим одборима створеним у току рата, као и у време склапања Версајског мира. Основе за преовлађујући француски политички, економски и културни утицај у Краљевини Срба Хрвата и Словенаца, касније Краљевини Југославији рефлектован кроз идеју „вечитог пријатељства“ коју симболише споменик Захвалности Француској на Калемегдану, такође су створене као последица интересовања француских интелектуалца за Србију пре и у току Првог светског рата.

Aleksandra Kolaković

FRANCH INTELLECTUALS AND SERBIA ON THE EVE OF THE GREAT WAR

Resume

A generation of French intellectuals, who had been active in politics and social life of France in the late 19th and early 20th century have achieved a significant influence on the public opinion, and indirectly, made an impact on the shaping of French policy makers' viewpoints. Since the Franco-Russian Alliance (1894) and the Annexation crisis in particular (1908), when the plans of Germanic penetration to the East were publicly known; the Balkans and Serbia became the point of considerable interest of the French intellectuals. Interest of French intellectuals for the Balkans in the context of complicated international relations influenced creation of image of the Balkans and Balkan nations in the French and European public. Concurrently, pointing out the potential of the Balkan states in possible world armed conflict, texts of the French intellectuals affected formation of official posi-

ons of the French Government. A group of eminent French scholars (Denis, Bérard, Haumant, Loiseau and Gauvain) collaborated with Jovan Žujović, Grgur Jakšić, Milenko Vensnić and others. Analyzing the cooperation of French and Serbian intellectuals before and during the Great War show the influence of intellectuals in shaping the relationship between France and Serbia, and subsequently Yugoslavia. At the eve of the Great War (1914–18), French intellectuals were a heterogeneous group in terms of political attitudes and ideas, but they shared strong patriotic feelings. The starting point of the French intellectuals educated in a patriotic spirit was a revision of the position of France in international relations, whereas Serbia and the Serbs, who became the subject of their considerable interest, especially since the Annexation Crisis (1908) and the Balkan Wars (1912–1913), served during the Great War as a pretext for refreshing the spirit of French patriotism. Owing to the involvement and the significant role of scholars in the Great War, as well as the importance of the struggle in the area of propaganda, the image of Serbia and the Serbs created by French intellectuals shaped the French-Serbian and, later, the French-Yugoslav relations.

Key words: *French intellectuals, France, Serbia, Serbian intellectuals, Great War*

ЛИТЕРАТУРА

Archives nationales de France, Paris

AJ/16/6074 Dossier Mallet;

ANF, F/17/2987aA. Mallet – *Mission en Macédoine études ethnographiques*, 1902; F/17/26707 Dossier Berard;

AJ/16/113, AJ/16/6019 Dossier Haumant;

F/17/25832 Dossier Leger.

Народна Библиотека Србије: Хартије Гргура Јакшића.

Алексић-Пејковић, Љиљана, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903–1914*, Историјски институт, Београд, 1965.

Арнаутовић, Александар, „Емил Оман и Југословени“, *Српски књижевни гласник*, XIX, бр. 1 (1926), Уредништво и администрација листа Српски књижевни гласник, Београд, 1926.

- Батаковић, Душан Т, „Француски утицаји у Србији 1835–1914. Четири генерације Паризлија“, *Зборник Матице српске за историју*, 57 (1997), Матица српска, Нови Сад, 1997.
- Beauré, Nicolas, *Écrits de guerre 1914–1918*, CNRS Editions, Paris, 2013.
- Bérard, Victor, „A travers la Macédoine slave“, *Revue des Deux Mondes*, t. CXIV, Bureau de la Revue des Deux Mondes, Paris, 1. septembre 1892.
- Bérard, Victor, *La Turquie et L'Hellénisme contemporain. La Macédoine: Hellènes, Bulgares, Valaques, Albanais, Autrichiens, Serbes; la lutte des races*, F. Alcan, Paris, 1893.
- Bérard, Victor, *La Macédoine. Le pays et les race*, Calmann Lévy, Paris, 1897.
- Bérard, Victor, *Pour la Macédoine*, A. Colin, Paris, 1903.
- Duclerc, Vincent, *L’Affaire Dreyfus*, La Découverte, Paris, 1994.
- Winock, Michael, *La fièvre hexagonale: Les grandes crises politiques 1871–1968*, Calmann Levy, Paris, 1999.
- Winock, Michael, *La France politique XIXe–XXe siècle*, Point, Paris, 2003.
- Војводић, Михаило, *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, САНУ, Београд, 1988.
- Војводић, Михаило, *Изазови српске спољне политике (1791–1918): огледи и расправе*, Историјски институт, Београд, 2007.
- Екмечић, Милорад, „Француска наука и Срби 1914“, *Летопис Матице српске*, књ. 460, св. 5 (1997), Матица српска, Нови Сад, 1997.
- Жујовић, Јован, „Ернест Дени“, *Годишњак СКА*, XXIX (1920), СКА, Београд, 1920.
- Ibrovac, Miodrag, „Ogist Goven“, u: Stanoje Stanojević, *Enciklopedija Srpsko–Hrvatsko–Slovenačka*, књ. 1, Bibliografski zavod, Zagreb, 1927.
- Cahm, Erich, *L’Affaire Dreyfus*, Livre de Poche, Paris, 1994.
- Ković, Miloš, “From Vienna to Paris: Serbian Elite between Central and Western Europe (1878–1914)”, *Forschungen zu Südosteuropa, Serbia in Europe Leitbilder der Moderne in der Diskussion*, Herausgegeben von Gabriella Shubert, Band 3, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2008.

- Ković, Miloš, „Protector, Neighbour, Enemy: the Habsburg Empire and the Serbs (1780–1914)”, *Studies in Ethnicity and Nationalism, Special Issue 2005: Nation and Empire*, Association for the Study of Ethnicity and Nationalism, London, 2005.
- Ković, Miloš, „La Révolution française et l'élite serbe (1889–1935)”, *La Serbie et France: Une alliance atypique* (Dušan T. Bataković, dir.), SASA, Belgrade, 2010.
- Ковић, Милош: „Србија у борби за опстанак (1903–1914)“, у: Попов, Чедомир; Живојиновић, Драгољуб Р; Марковић, Слободан Г, *Два века модерне српске дипломатије*, Балканолошки институт САНУ, Институт за европске студије, Београд, 2013.
- Kolaković, Aleksandra, „L'Élite Serbe et le modèle culturel français dans la Revue *Delo* 1894-1915”, *Une alliance atypique Les relations franco-serbes 1878–1940* (D. T. Bataković, dir.) SASA, Belgrade, 2010.
- Колаковић, Александра, „Француски интелектуалци и Балкански ратови (1912–1913)“, *Први балкански рат. Друштвени и цивилизацијски смисао*, књ. 1 (Растовић Александар, прир.), Филозофски факултет, Ниш, 2013.
- Колаковић, Александра, „Интелектуалци, српско питање и велике силе (1894-1918)“, *Србија и политика великих сила 1914–2014* (Ђурић Живојин, Кнежевић Милош, прир.), Институт за политичке студије, Београд, 2014.
- Mayeur, Jean-Marie, *La vie politique sous la Troisième République 1870–1940*, Le Seul, Paris, 1984.
- Мале, Албер, *Дневник са српског двора*, Clio, Београд, 1999.
- Момбауер, Аника, *Узроци Првог светског рата*, Clio, Београд, 2013.
- Leymarie, Michel, *De la Belle Époque à la Grande Guerre 1893–1918. Le triomphe de la République*, Inédit, Paris, 1999.
- Loiseau, Charles, „La Hongrie et l'Opposition Croate“, *La Revue des Deux Mondes*, septembre 1895, Bureau de la Revue des Deux Mondes, Paris, 1895.
- Поповић Богдан и др, *Огуст Говен (1861–1931) и Виктор Берар (1864–1931)*, Народна штампарија, Београд, 1932.
- Prost, Antoine, Winter, Jey, *Penser la Grande Guerre. Un essai d'historiographie*, Éditions du Seuil, Paris, 2004.

- Prochasson, Christophe, Rasmussen, Ann, *Au nom de la patrie les intellectuels et la première guerre mondiale (1910-1919)*, Édition la Découverte, Paris, 1996.
- Радојевић, Мира, Димић, Љубодраг, *Србија у Великом рату 1914–1918*, СКЗ, Београдски форум за свет равноправних, Београд, 2014.
- Reinach, Joseph, *Histoire de l'affaire Dreyfus*, I-VII, Libraire de Charpentier et Fasquelle, Paris, 1901-1911.
- Радовановић, Зоран, *Срби на Корзици*, Прометеј, Радио-телевизија Србије, Београд, 2014.
- Радусиновић, Милорад Р, „Антанта и анексиона криза (1908–1909)”, *Историја 20. века*, бр. 1-2 (1991), Институт за савремену историју, Београд, 1991.
- Sretenović, Stanislav, *Francuska i Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca (1918–1929)*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2008.
- Сретенковић, Станислав, „Србија Виктора Берара: један поглед на допринос Србије заједничким напорима савезника 1915. године“, у: Пантелић, Ивана, Милиновић, Јасмина, Гаталовић, Момир, *Први светски рат и балкански чвор*, Институт за савремену историју, Београд; Фонд „Руски свет“, Москва; Факултет безбедности, Београд; Филозофски факултет, Бања Лука, 2014.
- Трговчевић, Љубинка, *Планирана елита*, Историјски институт, Београд, 2002.
- Најне, М. В, *The French Foreign Office and the Origins of the First World War 1898–1914*, Clarendon Press, Oxford University Press, Oxford, New York, 1993.
- Jeanneney, Jean Noel, *La Grande Guerre si loin, si proche réflexion sur un centenaire*, Seuil, Paris, 2013.
- Scheikevitch, Andre, *André Chéradame et son oeuvre*, Impr. du Réveil économique, Paris, 1928.
- Cheradame, André, *Douze ans de propagande en faveur des peuples balkaniques*, Paris, Plon, 1913.
- Šulce, Hagen: *Pregled nemačke istorije*, Narodna knjiga, Alfa, Beograd, 2001.
- „Виктор Берар“, *Политика*, 15. новембар 1931.
- „Свечана седница у част Виктора Берара“, *Политика*, 4. децембар 1931.

„Beleška. Viktor Berar (Bérard)“, *Nova Evropa*, knj. 24, br. 3, 26. septembar 1931.

Јакшић, Гргур, „Огист Говен Поводом данашњег помена на Универзитету“, *Политика*, 29. април 1931.

М. Н., „Омладина на страни“, *Словенски југ*, бр. 49, 4. децембар 1910.

„Ернест Дени“, *Српски књижевни гласник*, књ. II, нова серија, бр. 2, 16. јануар 1921.

Јовановић, Јован, „Огист Боп, (некролог)“, *Српски књижевни гласник*, нова серија, књ. III, бр. 3, 1. јуни 1921.

Le Petit Journal, le 28 mars 1915.

Gauvain, Auguste, *L'Europe au jour le jour*, vol. 1–14, Paris 1908–1920.

<http://archive.org/search.php?query=creator%3A%22Gauvain%2C+Auguste%2C+1861-1931%22> (приступљено 13. 07. 2014.)

<http://www.lefigaro.fr/livres/2009/10/03/03005-20091003ART-FIG00057--lavisser-l-instituteur-national-.php> (приступљено 17.12.2014.)

<http://www.europeana1914-1918.eu/fr/contributions/11927#prettyPhoto%5Bgallery%5D/10/> (приступљено 29. 1. 2015.)

http://www.europeana1914-1918.eu/en/europeana/record/9200228/BibliographicResource_3000073857517_source (приступљено 29.1.2015)

РАЗУМЕВАЊЕ У ПАНОПТИКУМУ ВЕЛИКОГ РАТА – ОСВРТ НА ТУМАЧЕЊЕ РАТНЕ ПРОШЛОСТИ СРБИЈЕ У ИСТОРИЈСКОМ И ПОЛИТИЧКОМ ИСКУСТВУ**

Сажетак

У раду су наглашени услови тумачења и разумевања Првог светског рата уопште, а на балканском и српском етнонационалном и духовном простору посебно. Примењен је херменеутички приступ у коме се разликују предразумевање и разумевање значајних историјских догађаја. Аутор препознаје шест, односно седам општих чинилаца утицаја у које убраја предразумевање из: владајућег духа времена; идеацијских и идеолошких образаца; делатног језгра политичке и геополитичке моћи; супротстављених историјских страна и актера; партикуларних континенталних, регионалних и националних становишта; различитих историографских праваца, школа, институција, дисциплина, и, најзад; низа временских етапа или еволутивних хронотопа разумевања Првог светског рата.

У етапне хронотопе предразумевања и разумевања Великог рата, аутор убраја битне деонице, тј. раздобља у стогодишњем времену протеклом од његовог избијања и трајања, до данас. Хронотопи обухватају: иманентно време трајања Првог светског рата (1914-1918); међуратно раздобље (1918-1939/41); време Другог светског рата (1939/41-1945); поратни период Хладног рата (1945-1991); време сецесионих ратова на

* Сарадник Института за политичке студије, Београд.

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту „Демократски и национални капацитети политичких институција Србије у процесу међународних интеграција“, бр. 19009, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

тлу Југославије (1991-1995/9), и постсецесиони и пост-југословенски период од 2003/6. године до данас. Изложени хронотопи предтумачења и предразумевања, те тумачења и разумевања Великог рата, деле се на ратне и мирнодопске. У перцептивном погледу, у сваком од тих хронотопа изграђена су ретроспективна схватања узрока и природе Првог светског рата, али и одговорности, односно виности и кривици политичких елита и војних камарила одређених држава.

Аутор је заузео критичко становиште према тежњама историографског ревизионизма и политичког реваншизма, које је препознао савременом транзиционом раздобљу. У том смислу, критички се сагледавају настојања на унутрашњој и спољашњој реинтерпретацији и ревизији ефеката Првог светског рата у једновековном распону. Напошетку, аутор сматра да пригодна обележавања важних догађаја, у какве свакако спада Велики рат, пружају погодну научну прилику за снажење културе сећања на историјске појаве које су допринеле уобличавању националног, државног и геополитичког идентитета српског народа на Балкану и у Европи.

Кључне речи: Срби, Србија, српски простор, Балкан, Аустроугарска, Немачка, Русија, Први светски рат, Други светски рат, разградња Југославије, ревизионизам, реваншизам

ЧИНИОЦИ ПОДРАЗУМЕВАЊА ЗБИВЕНОГ

У тумачењима ратова, поготову оних највећих и најжешћих у какве свакако спада Први светски рат, од нарочите важности је узети у обзир политичке, културне и интелектуалне прилике које су обележавале време њиховог трајања. Иако о томе постоји исцрпна интерпретативна литература још увек су уочљива многа нејасна места и нерешена питања о току и смислу појединих догађаја у ратним дешавањима. Одатле, упоредо са настојањима да историјски догађај Првог светског рата протеком времена не избледи у колективном

сећању савремених генерација, тече и научно истраживање његових узрока и последица.

Чак иако је ауторски прокламована намера отвореног ума – у жељи растерећења од предрасуда, клишеа и стереотипа – из идеацијског контекста, те убеђујућих потицаја идеологија и идеалологија, делује претходно разумевање историје. И пре разумевања у исходу тумачења, постоји претходно разумевање онога што би, како се наговештава, требало накнадно разумети. И пре усредсређеног расуђивања о прошлости већ постоје бројне, назовимо их, предрасуде које не морају у сваком случају бити нетачне, погрешне и рђаве. Предрасудно мишљење је, наиме, неизбежност сваког погледа на свет у чије темељно искуство је уписана свест о вредности континуираног сећања и памћења.

Предрасудно мишљење је садржано у примопредајним значењима градирања и препознавања прошлости које пружа ерудиција. Као битни делови искуства, наученост и образовање делују и пре и у току промишљања прошлости. У предразумевању – које поступно може бити схваћено и као *предтумачење* – већ су састојана мерила како се могу обликовати извесне представе о прошлости. Те могућности претходне фазе, у предразумевању и предтумачењу, већ делују као раширени колективни сензибилитет и менталитет, те идеолошки и политички емотивизована збиља прошлости.

Догматизована историјска или историчарска свест се, дакле, не огледа само у слепом придржавању „мишљења пре мишљења“, тј. предрасуда пре било каквог расуђивања, него и у селективном одбацивању онога што као већ постојећи ослонац учествује у мишљењу стварајући представу о прошлости.

Није случајно поменута занемаривана важност предразумевања историјских догађаја. У тежњи постизања што изразитије објективности у историографском дискурсу често се превиђа сплет чинилаца који, и пре конкретног разматрања, чине превлађујућа епохална, групна и индивидуална ауторска становишта. Иако се подразумевају, ти чиниоци се у сливеној интуицији историје ипак не разазнају довољно, често и до пренебрегавања и непризнавања. Отуда је потребно,

макар и у основним цртама, назначити неке чиниоце који у домену предразумевања образују увиде у ближу и даљу прошлост. Тим више, што је Први светски рат дао бројне поводе за различите процене и вредновања његовог смисла.

1. Тумачење у духу времена – Све досадашње историјске епохе исказивале су извесне могућности као што су испољавале и одређена развојна ограничења. Ништа, па ни покушаји историјских тумачења не дешава се мимо владајућег духа времена. Ако се ипак десе, тумачења несмотрена или охoola према дoметним условима времена, сматрају се несаобразна тренутку. Тумачи и тумачења, и без сопствене жеље, припадају својим временима. Док живимо осуђени смо на истрајавање у узастолицама садашњости. То је блага и слатка казна. Уосталом, ни не знамо како бисмо живели, остарели или подмлађени, у, рецимо 13. или 33. веку. Док тумачимо то чинимо увек сада и ту, овремењени (темпорализовани) у часу тумачења. Не пролећемо нехајно кроз историјске епохе по својој вољи, мада у замислима можемо да се померамо унапред и уназад, да имагинирамо невиђену будућност, као и будућу прошлост.¹ У непрекидном осциловању временских димензија – које су физикалне, логичке, граматичке – увек расуђујемо презентистички. Пошто време неминовно измиче, у часу просуђивања садашњост се претвара у прошлост. Авај! Зар то није одавно уочена конверзија на коју би историчари у сваком тренутку интерпретације требало озбиљно да рачунају?

У европској филозофској, научној и религијској традицији порив за разумевање времена је дубоко и трајно мотивисан. Од древних Грка до наших дана на Западу је приметно настојање да се схвати шта је време. А управо време је темељна категорија прошлости. Прошлост је, наиме, протекло време над којим бди историја. Време прошлости је истекло време, а оно што што чини историографија јесте дочаравање времена које више не постоји, свакако не у актуелном облику.

Да би се схватила, прошлост захтева разумевање дочаране представе онога у овом времену. Уколико у неoдгонет-

¹ О томе: Фернандо Катарога, *Историја, време, памћење*, Глава „Будућности прошлости“, Клио, Београд, 2011 стр. 34–36.

нуту прошлост импортујемо савремено искуство нужно је изобличавамо, не успевајући да разумемо њену унутрашњу логику. Тачније речено, у жељи да оправдамо властита становишта спрема неког исечка прошлости, у други план потискујемо стварна дешавања која су се збила независно од наших жеља и хтења.

Корисно је имати на уму народну мудрост да свако време носи своје бреме. Постмодерно доба у коме живимо у много чему се разликује од прошловековног времена Модерне. Први светски рат је другачије сагледаван у времену одвијања, од раздобља по његовом окончању. У ововременом духу савремености визуре Великог рата на јужнословенском, балканском и европском простору, нису подударне са његовим иманентним визурама, од пре једног столећа.

Дух времена је конвенционална синтагма за помало неодређену општост физиономије и карактера садашњице. „Бити у духу времена“ значи усагласити се са битним својствима његових историјских трендова, пројектованог универзализма и задате тоталности. Не пливати узалудно против струје главног интерпретативног тока; повинovati се спољашњим налозима уподобљавања и унутрашњим доживљајима прихватљивог обистињавања, то је оно што чини ироничну актуелност у наметаној „коректности“ духа времена. Пренето на историју Првог светског рата на балканском и европском простору, предочено у овом часу значи прихватање контура опште европске историографије која препоручује промену национално једностраног и супротстављеног ракурса, уз увођење вишестраног и „толерантног“ сагледавања првог великог светског сукоба. Назочени ововремени дух времена, у ствари, означава асоцијативну и интегративну пожељност Старог континента, у којој би се сви претходни сукоби, укључујући и Велики рат, ишчитавали у другачијем, свакако помирљивом интерпретативном кључу.

Отуда се временски „дух“ може појавити као одиста умствени образац одуховљености историје, али и као разуларена неумна утвара, оживљени историографски ревизионизам и реваншизам. Да ли ће највиша општост духа времена да се испољи у плодно одуховљеном лику епохе, или наругу-

шеном лику епохалног злодуха, зависи од историографских намера. У сваком случају, чак и тако флуидан и апстрактан чинилац као што је дух (постмодерног) времена, по свему судећи, дејствено учествује у предрасудном и предразумевајућем приступу историјским феноменима. Ни Велики рат, чија се стогодишњица обележава, није изузет из главних токова историјских тумачења у духу времена.

2. Идеацијске и идеолошке матрице – Уколико је ознака „дух времена“ неодређена спиритуална, културна и цивилизацијска општост, саобразна погледима на свет људи једног времена и једног простора, утолико идеолошки и политички назори једне одређене епохе испољавају виши степен интересне конкретности. Политичке идеје и идеологије историјски еволуирају стварајући сопствену историју. Исту судбину проживљавају и политичке теорије, односно учења и доктрине, и оне су историчне. Колико год били прожети са другим историјским токовима, идеолошке и политичке токове потребно је разликовати у њиховој посебности.

Ма колико тежила да буде независна од постраничних утицаја, свест историчара непрекидно је изложена упливима традиционалних и модерних политичких идеологија.² Може се рећи да се у свакој историјској свести садржи и извесна политичка свест. Тешко је замислити историчара који, посматрајући политику и размишљајући о политици у времену и простору, није у извесној мери политички освештен. Развијена историографија већ, наиме, садржи претпоставке *историографске идеологичности и политичности*.

Први, условно речено, аутономан политички корак, ослоњен на тежњу што објективнијег приказа прошлости, предузима се наративним искључењем првог лица једине, односно настојањем десубјективизовања дискурса. То, међутим, није довољно јер се потреба деидеологизовања и деполитизовања историографског дискурса тиме не отклања, будући да третирани историјски материјал и даље изазива пориве

2 О томе: Андреј Митровић, *Расправљања са Клио. О историји, историјској свести и историографији*, главе „О два усмеравајућа идеолошка мита“ и „О новијим облицима идеологизованих тумачења“, Светлост, Сарајево, 1991, стр. 75–82.

испољавања претходно формираних идеолошких и политичких становишта.

Једна од типичних грешака је апсолутно поверење у натуралну моћ описа чињеница, тј. приче у којој привидно нема ни трага проценама и вредновањима. Оно што се превиђа јесте да је и у штурим наративима уграђена *историографска аксиологија*, извесни *етички поглед на прошлост*. Морална димензија условљена је разликовањем победе и пораза, као и добра и зла. После догађаја, у дугом временском луку прошлости, наречена вредновања не остају иста, она се мењају.

Одсечене разлике добра и зла се нарушавају и бледе, победе и порази се уравнивају у представу догађаја према коме више не постоје аутентичне већ само ерудитски индуковане официјелно комеморисане емоције.

У историјски, тј. историографски светоназор уграђена је, дакле, извесна идеолошка и политичка платформа, чак и када се њено присуство и деловање ауторефлексивно не признаје. Одређене историографске идеје, идеологије и политике су, наиме, конститутивне и тиме неизбежене. Грешке потичу из уверења да се темељни политички однос у подлози догађајне историје може неутрализовати дескрипцијом, тј. графијом, а то заправо није могуће.

У мноштву испољених историографских становишта и непрекидном надметању за надмоћно тумачење прошлости, поред теоријских и ширих научних разлога делују, дакле, и старији идеолошки налози и политички императиви. Иако свесни опасности које изазива подлагање изваннаучним утицајима, у полегнућу пред силама моћи, бројни историчари упорно самозатајују идеолошке и политичке темеље властитих становишта. Заташкавање те врсте утицаја се не исплати јер је историографија, такође, образовање и учење историје, у којима идеологија и политика не могу бити изостављене. Идеолошки и политички чиниоци не испољавају само спољашње дејство на тумаче и тумачења него делују из дубоке психичке унутрашњости, као интелектуални формативи и етички катализатори становишта о прошлости. Тога, наравно, није поштеђено ни предразумевање у тумачењу Првог светског рата.

У времену Првог светског рата у Европи и у свету су већ деловали снажни идеолошки и политички корпуси републиканизма и монархизма, демократизма и ауторитаризма, те формиране идеологије, доктрине и теорије: либерализма, конзервативизма и социјализма, тј. комунизма. Непомирљиве разлике су се огледале у одлучујућем сукобу: модернизма, тј. реформизма и традиционализма; пацифизма и милитаризма; империјализма и еманципаторских тежњи потлачених народа; класног и експлоататорског; најзад; демократије и различитих облика ауторитаризма и тоталитаризма у настанку. Први светски рат је отпочео као ланчана политичка детонација, која је по Сарајевском атентату и српском одбијању бечког ултиматума, довела до геополитичке експлозије непомирљивих супротности најснажнијих европских империја.³ Ратна и поратна тумачења неконтролисаног тока Великог рата ослањаће се на постојеће идеолошке и политичке обрасце разумевања европске збиље. У борби за одржање и промену поретка европске моћи користиће се аргументи из идеолошког и теоријског арсенала поменутих светоназора. Ратни сукоб и промена односа снага тумачиће се на еволутивној и револуционарној матрици. Уз то, или поврх тога, идеолошко и политичко предразумевање и интерпретативно разумевање Великог рата темељили су се и на националним и државним интересима, као и религијским идентитетима народа из којих су потицали тумачи и тумачења.

3. Тумачења из језгра моћи – Познати континуум историје је испуњен неусклађеностима и трвењима историјских актера. Историјско време и простор од почетка назирања исказују динамичне супротности, мимо концептуалних хтења отклањања противречности и успостављања планетарне хармоније. Уколико се жели идилична слика прошлости потребно је уложити знатан труд да се рогобатни свет улепша.⁴ Уз то, комфорни ракурс садашњости ствара надменост спреам протеклих времена. Она изгледају као гора од садашњости,

3 О томе: Ђоровић Владимир, *Историја Срба*, трећа књига, глава „Сарајевски атентат“, Београдски графичко-издавачки завод, Београд, 1989, стр. 213–216.

4 О томе: Фернандо Катарога, *Историја, време, памћење*, глава „Историјске дисхармоније“, Клио, Београд, 2011, стр. 211–213.

ако су одређена као „мрачна“, или као боља, уколико се доживљавају као „златна“.

Већ и чињеница да је нешто минуло и да га више нема у некадашњем облику, ствара представу о трајној надмоћи садашњег над сваким претходним интерпретативним тренутком. Чак и највећи историчари и историозофи робовали су самозаблудном доживљају да се налазе у изузетном историјском времену, напосто стога што је то време означавало садашњост њихових живота. Једино оправдање таквих самозаваравања може се пронаћи у истини да је егзистенцијална непоновљивост уједно и временска изузетност.

Историографија је оптерећена хилијастичким поривима онолико колико је уверена у реалност „потоњих времена“. Уз есхатолошке ароме „краја историје“ и хилијазма осећају се и некромантски мириси мртве прошлости која је као мумија изложена памћењу или укопана у заборав. Како год, понеки историчари су одиста уверени да су њихове гравуре прошлости бравурино оживљавање нечега што је преминуло.

Ствари не стоје баш тако. Иако се чини да је онај ко је тренутно надмоћан уједно и онај ко је најубедљивији у својим порукама, политичка моћ не одолева моћи времена која витла батином пролазности. Историја је убедљиво показала да ниједна моћ, ма колико била чврсто утемељена, ипак није вечна. Свака моћ је од времена и за неко одређено време. Политичка моћ генерише налоге тумачења прошлости према правилима уз које делује. Доминантна моћ, наиме, жели и хоће да има у поседу сваку употребљиву временску димензију. Зато у овом часу, као и некада, из актуелног језгра политичке моћи потичу тумачења прошлости Великог рата која теже најширем прихватању у обавезном облику.

Историјски судови се, заправо, исказују са становишта хронополитичке, геокултурне, демополитичке, геополитичке, геоекономске и сваке друге надмоћи у односима снага у свету. Надмоћна интерпретација се намеће као безизузетна и општеприхваћена од свих актера у борби тумачења. Тумачење се врши из језгра моћи победничких снага које су стекле и задржале капитал победе у последњем актуелном сукобу на регионалној или глобалној сцени. Када је реч о савреме-

ној ситуацији „последњи сукоб“ се у највећој мери односи на Други светски рат, али и на претходни Велики рат, јер су интерактивни резултати оба глобална рата довели до стварања међународног поретка у коме свет и данас живи. Превлађујуће тумачење ратне и поратне прошлости не настаје, дакле, из светоназора поражених и ослабљених него из надмоћног погледа на свет победника. Језгро победничке моћи емитује универзализујућу енергију којом се легитимишу схватања прошлости која оправдавају актуелну геоекономску и геополитичку доминацију. Језгро моћи у политичком свету увек настаје из победничке надмоћи и потчињавања, али у гекултурном погледу оно може да се уобличи и као компензација претпрљеног пораза у околностима застоја и опадања, декаденције. Напослетку, у некадашњем и садашњем свету политике, језгро глобалне моћи има конститутивни карактер у интерпретацијама које су саобразне духу времена.

4. Историјске стране и актери – Прошлост је толико испуњена сукобима да пружа многе поводе становиштима како је историја заправо непрестана борба. У историјским тумачењима настају бројне неподударности које потичу из различитих положаја и улога тумача дешавања. Отуда није свеједно која страна тумачи одређени историјски догађај. Од посебне важности је да ли рат који се догодио тумаче учесници, а поготову чине ли то победници или поражени, и како, када и зашто то чине?

Историја указује да поражени напосто нису кадри да као једину и општеважећу истину наметну сопствену слику рата, бар непосредно по поразу. Потчињени и покорени који не владају политичком сфером, тешко да могу да владају светом историјских идеја и идеологија. Ослабљени после капитулације и пацификације они од сопствених оправдања пораза, најчешће зарад преживљавања, морају да одустану и у некој мери саживљености прихвате назоре победника. Уколико то не би учинили, они се не би сматрали пораженим него само недотученим противником. У извесним историјским ситуацијама поражени је до ногу потучени противник; у извесним је тек делимични губитник у непотпуном поразу. Непотпуни пораз у рату поражених уједно значи и непотпуну победу

ратних победника. Границе између победе и пораза понекад су веома замагљене.

Први светски рат је у победничко/поразном исходу из тадашњег језгра моћи породило нови европски поредак који се није темељио на потпуном поразу противника из савеза Централних сила, нити потпуној победи победника окупљених у Антанти. Иако су разложене чак три европске империје, економска и војна моћ Немачке је надживела пропаст Другог рајха и савезничке Аустроугарске. Версајски поредак је наметнутим обавезама, пре свега ратним репарацијама, трауматизовао али и инспирисао поратну Немачку и Италију које су, политички тоталитарним, економским и војним средствима, успеле да се опораве и уздигну до некадашње улоге милитантног чиниоца империјалног преконфигурисања европске и глобалне моћи.⁵ После само две деценије од завршетка Великог рата, ни у другом светском сукобу нацистичка Немачка није успела у агресивним наумима успостављања староконтиненталне и светске хегемоније.

Уколико се узме у обзир стогодишњи распон тумачења природе Првог светског рата увидеће се да је, у мањој или већој мери, језгро моћи које је утицало на крајње закључке и становишта, остало непромењено. Победници из Првог светског рата били су и победници из Другог светског рата. Победничка страна у првој половини столећа није промењена, да би се тек у другој половини прошлог столећа, током Хладног рата и по његовом окончању, однос победника и побеђеног донекле променио. Два пута историјски поражени губитници су, како то већ бива у реалистичној и прагматичној политици, усвојили надмоћни светоназор победника.

Ако се светски рат на Старом континенту и на Балкану схвати као империјалистички сукоб најјачих сила на Западу, онда је Други светски рат био продужетак недовршеног сукоба у помереним временским приликама. Србија је у оба глобална сукоба била нападни објект, једанпут да не би напра-

5 О томе: Фриц Фишер, *Савез елита. О континуитету структура моћи у Немачкој 1871–1945. године*, Глава „Традиција против демократије“, поглавље „Привредни интереси и спољна политика“ и „Оружане снаге и традиција јаке државе“, Нолит, Београд, 1985, стр. 138–159

вила заједничку државу Јужних Словена, а други пут управо стога што ју је направила и покушала да је учврсти и одбрани.

Изгледа да је потребно снажније и поносније, а не тек сну-
ждено потсећање да је Србија била на страни победника у
Великом рату. Предјугословенска Србија је, у ствари, била
ратни победник који је уз огромну опасност реалног самоу-
ништења платио цену победе! Савезничким учешћем у Вели-
ком рату Србија јесте победила далеко јаче противнике али је
демографски непоправљиво оштећена.

С обзиром на несмотрено а можда и наивно напуштање
сопствене традиције државности и великодушно политичко
уграђивање у прву јужнословенску државу, догађај Великог
рата се по Србију испољио двоструко: као добитак и губитак.
Србија је одбацила циљ властитог националног проширења
зарад контура територијално и ресурсно много веће али хете-
рогене и несложне мултинационалне државе. Србија је осло-
бодила јужнословенске народе и удружила се са њима, иако
су они били на различитим степенима културне и политичке
еманципованости. Већина тих народа у саставу пропалих им-
перија није имала ни елементарну политичку самосталност,
што значи ни препознатљив геополитички идентитет. При-
знати национални и државни идентитет поседовале су само
Србија и Црна Гора.⁶

Србија је до тада ретко виђеним прегором и пожртвова-
њем ослободила и ујединила јужнословенске народе у једну
али од почетка хетерогену политичку и државну заједницу.⁷
Геополитичка ноторност уједињења брзо је помућена поли-
тичким и уставноправним дилемама између српске унитарне
традиције и федералистичких, конфедералистичких и сепар-
ратних тежњи политичких вођстава већих и организовани-
јих народа у тек рођеној држави.

Унутрашња и спољашња, те национална и грађанска снага
српског чиниоца југословенског уједињења није била саобра-

6 О томе: Милош Кнежевић, *Изневерена држава. Србија и Црна Гора у времену
разлаза*, Глава „Србија и Црна Гора пре нестанка Југославије“, Институт за
политичке студије, Београд, 2007, стр. 26–35.

7 Видети: Владимир Ђоровић, *Историја Срба*, Трећа књига, глава „Уједињење“,
Београдски графичко-издавачки завод, Београд, 1989, стр. 226–236.

зна нараслој снази унутардржавних ривала, нити прихватљива самозагледаним партикуларистичким групама и покретима у југословенским земљама. Одатле је пијемонтистичка и победничка Србија врло брзо означена као „тамничарска наследница“ претходних империјалних окупатора. На таква становишта усмерена против Србије није битније утицало ни српско опраштање противничких и непријатељских злодела антисрпски мобилисаних делова јужнословенских народа.

Јужним Словенима, који су били у саставу Аустроугарске, пораженим у Великом рату, опроштен је пораз не би ли се одбровољено уградили у нову политичку заједницу под династичким вођством Србије. Пружена победничка рука није, међутим, била довољан разлог за одустанак од партикуларизма и сепаратизма у новоствореној сложеној држави. У поратној Краљевини СХС/Југославији поражени су све више личили на победнике, а победничка и у заједничку државу уграђена Србија – на поражену и окривљену страну која, тобоже насилно, жели да наметне своја мерила у животу јужнословенске политичке заједнице.

Првобитни грех необразложеног опроста антисрпског а потом и антијугословенског деловања јужнословенских сепаратиста, који се у посебним наговештајима испољио у условима Првог светског рата, поновиће се на колико гротескан толико трагичан начин у два каснија рата, 1941–1945. и 1991–1995. године. Показаће се да су сепаратистички оријентисани делови политичких елита јужнословенских народа једва дочекали погодну прилику да задовоље своје интересе, а такве прилике су настајале у глобалним и регионалним ратним сукобима. Све оно што је „закувано“ током Великог рата морало је да се „покуса“ у временима која су уследила и која, на жалост, ни до данас нису престала!

5. Контиентална, регионална и национална становишта – Европска историја су европске историје! Као противтежа граматичкој неправилности исказа, у коме се једнина Европе претвара у европску множину, налази се утега емпијске стварности појединачних историја европских народа и земаља. Историјска реалност упућује на интегративни парадокс, можда и *интегративну дилему*: у једној Европи коег-

зистира више еволутивно варираних Европа и Европљана.⁸ Отуда ни пројективна европска историја не може да досегне задату компактност на хомогеној просторно/временској матрици. Јер, Европа је као континентално здање темељно и кровно разноврсна, па се ни неувиђавно апстраховање европских партикула не може вршити без велике штете по могуће увиде у изгледну европску судбину. Штавише, актуелне праксе и идеје европског уједињавања у унију, прецизније речено у уније, такође су плуралне.⁹

Положај у географском простору и историјском времену одређује могућности сагледавања стања нација. На предразумевање Првог светског рата веома утиче збиља национално и државно подељених простора Европе. Оно што очигледно обједињује поједине европске историје јесте неантропогено омеђени простор Старог континента. Континентална јединственост Европе је, међутим, тек делимична јер је у збиљи досадашње историје исказана кроз сталне територијалне спорове и разграничења држава, у колоритном амбијенту националних посебности. У Великом рату су биле завађене и сукобљене велике и мале европске државе и нације. Одатле се сећањима на Велики рат призивају колективна памћења верских и етничких група и нација. Сећања на Први светски рат су неизоставни састојци националних историја свих европских народа.

Нужношћу постојећег стања, европска историја се тумачи са различитих националних ракурса, из разних националних перспектива и хоризоната.¹⁰ Ма колико била изражена жеља за уживљавањем у историјске токове, колективне осећаје и становишта других колективитета, народа и нација, власти то етно-национално порекло и положај битно условљавају не само емпатијске способности према другим актерима него и

8 О томе: Милош Кнежевић, *Евроскептицизам*, део „Европа у европском мноштву“, Заслон, Београд, 2008, стр. 63–93.

9 М. Кнежевић, *нав. дело*, глава „Једна или више унија у Европи“, стр. 118–119.

10 О појави и појму „хоризонт“ у европској мисаоној и интерпретативној традицији, видети зборник *Хоризонти појма хоризонт. Херменеутичке, феноменолошке и интелектуалне студије* (Ралф Елм, прир.), Академска књига, Нови Сад, 2009, а посебно уводни текст приређивача: Ралф Елм, „Отварање хоризонта: о значењу и историји схватања хоризонта“ стр. 7–15.

смерове и циљеве, те начине и врсте тумачења Великог рата. Национална припадност, као претходна чињеница дословне и интелектуалне биографије, још увек у много чему условљава историчарске приступе, тумачења и разумевања. Још увек није исто нити свеједно како Велики рат тумачи један Рус, Енглеz, Француз, Немац, Аустријанац или Мађар, а поготову Хрват, Бугарин или Србин.

Тешко је напустити историјски генерисано национално становиште и изместити се у неки други, удаљено погранични или високо наднети интерпретативни положај. И то је, у тумачењу Великог рата, додуше, могуће на два скочна начина: а) преузимањем анационалног, противнационалног, интернационалног или трансационалног генералног становишта, или пак б) преузимањем неког дугог партикуларног на изглед анационалног а, у ствари, такође националног становишта. Уколико прво изложено наликује превазилажењу националног историјског становишта, ово друго је заправо само неједнака интерпретативна „међунационална“ размена, у којој се властито мења за невластито, најчешће под спољашњим притиском, нарочито уколико је оно што се намеће споља неодољиво надмоћно.

Континентална визира Првог светског рата, такође, указује на средишне и периферне просторе војевања. У политичкој а не само војној дијалектици главних и споредних токова конфронтације сила Антанте и Централних сила указују се поједни делови европског копна као главна и пресудна, и споредна и помоћна ратишта. Српски, односно балкански фронт је међу савезницима често третиран као маргиналан. Такав однос је уочљив како у времену српске успешне одбране и одолевања Аустроугарској 1914–1915. (од Церске до Кулубарске битке), тако и у времену по повлачењу српске војске преко Албаније и формирању и борбама на Солунском фронту 1915–1918. године.¹¹

Како год, Велики рат је исказао дисперзивни глобални а по обухвату и жестини и тотални карактер. Али, у глобалности и тоталности Великог рата испољили су се неуједначени про-

11 О томе: Драгољуб Живојиновић, *Невољни ратници. Велике силе и Солунски фронт 1914–1918*, глава „Балканско ратиште у запању (март–септембар 1915)“ Завод за уџбенике, Београд, 2010, стр. 97–119.

сторни учинци, управо стога што су сукоби били условљени разликама по областима конфронтације, у регијама и регионима.¹² Неке европске земље и народи били су поштеђени великих материјалних разарања и људских губитка, док су друге – међу којима је на самом врху Србија – биле изложене немилосрдној и злочиначкој деструкцији.¹³

Балкански сегмент Великог рата на глобалном, европском и локалном плану био је пресудан у два битна погледа: на Балкану оружани сукоб почео је августа 1914. године (рат је објављен 28. јула), да би се пробојем Солунског фронта и ослободилачком офанзивом српске војске и савезника, од септембра до новембра 1918. године, Велики рат у Европи практично завршио. Зато је, ма колико био маргинализован и потцењиван, балкански сегмент Великог рата неизбежан у тумачењу и разумевању његове целокупне узрочности и смисла.

За сегментарну историју Балкана је у остатку Европе и свету уврежено мишљење да је безнадежно замршена, балканизована и балканистички сукобна.¹⁴ Мноштво ускомешаних етноса и нација на релативно малом европском простору умножило је и укрстило историјске ракурсе и визуре. Сваки од балканских народа настоји да негује и Европи на Западу и прекоморским световима предочи оделиту историју у сопственој својини. У тим нациогенетским и „државотворним“ настојањима много је несувислих примера егоизма и нарцисоидности „малих разлика“, романтизовања и мегаломаније.

Томе насупрот, критичка историографија Балкана придржава се рационалних мерила у тумачењу учешћа и улоге

12 О општем карактеру односа регија и региона и геополитике, видети: Милош Кнежевић, *Призма геополитике. Геополитичка димензија националног идентитета*, део „Регионализам и геополитика“, глава „Политика и идеологија регионализма“, Институт за политичке студије, Београд, 2013, стр. 182–184.

13 О великим размерама разарања, материјалним штетама и ненадокнадивим људским губицима који су на тлу Србије и у јужнословенском простору настали током Првог светског рат, видети: *Историја Југославије*, Иван Божић, Сима Ђирковић, Милорад Екмечић, Владимир Дедијер, глава „Последњи дани Аустро-угарске“, Просвета, Београд, 1972, стр. 401.

14 О томе: Милош Кнежевић, *Европа иза лимеса*, део „Балкан између светова“, глава „Балканска полисемија“ и „Балканизовање“, Слободна књига – издање Владимира Максимовића, Београд, 2001, стр. 14–16, 19–20.

сваког појединог балканског народа у великим сукобима, посебно у Првом светском рату. Интерпретативни проблем причињава чињеница што су ти народи, предвођени својим и туђим лидерима и елитама, у Великом рату учествовали у разним савезима, на различитим, заправо супротстављеним и сукобљеним странама. Посебне тешкоће у приказу предтумачења и предразумевања околности Првог светског рата причињавају савремене историографије јужнословенских народа. Да би се схватила необична еволуција дезинтегрисаних, тј. парцијализованих историографских становишта неопходно је узети у обзир три историјска периода: предјугословенско, југословенско и постјугословенско. Актуелна тумачења и разумевања, као и предтумачења и предразумевања историјских ситуација у та три времена (раздобља), не само да су различита него су и паралелна па и супротна. У погледу потребе стварања, одржања и разлагања заједничке државе Јужних Словена, та становишта варирају од равнодушних до острашћених (чак разјарених); од пројугословенских до противјугословенских; од просрпских и србофилних, до анти-српских, славофобичних и антиправославних.¹⁵

Историја Првог светског рата је, у погледу зачињања и рођења прве југословенске државе, означила победу међунационалног и трансационалног (надплеменског) над националним становиштима. Политичка, војна, културна и духовна елита српског народа је већ на почетку Великог рата одустала од увећања сопствене националне државе и определила се за стварање велике државе Јужних Словена.

Уз ретке изузетке, српски научници у ратном времену али и на мировној конференцији у Версају (1919–1921) оправдали су, подржавали и пропагирани настанак југословенске државе у исходу Великог рата. Исто то је чинила и каснија званична српска и југословенска историографија. Док су постојале југословенске државе у три историјске форме, пројугословенско становиште политички је надјачавало и идеолошки надилазило парцијална национална становишта. Тек када је крајем прошлог века неславно пропала последња југо-

15 Видети: Милош Кнежевић, *Парадигма распада. Разлагање државе у погледу узрочности*, глава „Реалност антиправославне алијансе“, Институт за политичке студије, Београд, 2009, стр. 30–33.

словенска држава (1991–1995) и у резидуално одређеној Србији догодио се идеолошки и интелектуални, а онда и научни и теоријски преокрет и повратак на редуковано национално становиште (2003–2006–2014).

Србија се споро и невољно осамосталила у нецеловитом државном облику као последња независна југословенска република. Зато се, слично ранијем компартијском периоду, српска територијална „преосталост“ означава као резидуалност. Становишта која су, што у изнудицама под спољашњим притисцима, што услед политичке и интелектуалне лењости и слабости, наизменично заузимале изборно пролазне елите у Србији, нису била свесрпска него, у евро-америчким допуштеним координатама, тек уже републичка, у ствари, србијанска. Штавише, појавили су се и југословенски ресентимани под магловитим евроинтеграционим окриљем „западнобалканства“. То је произвело спорадичне појаве југоносталгије, која је наликовала на култни неотитоизам, наравно без Титовог лидерског супститута.

6. Историографски правци, школе, дисциплине – Најзад, у предразумевање које претходно утиче на тумачење и разумевање Великог рата, спада и сплет, рекло би се, стручних и професионалних чинилаца. Одабраним проблемским пољима у одређеним деоницама времена Великог рата, као и појединим појавама у догађајима унутар тих деоница, приступа се на различите начине. Исти ратни догађај обрађује се, тумачи и разумева са различитих мисаоних и идејних полазишта, историографских праваца, школа тумачења, научних области и дисциплина, истраживачких институција, стилова мишљења и, најзад, ауторских ерудиција, акрибија и поетика.

Предочена разноврсност приступа у тумачењима Првог светског рата дугује се чињеници све веће диверсификације и усложњавања знања која у постмодерним и пост-постмодерним временима мењају слику прошлости. Историчари у тумачењима испољавају научне тежње, они не желе да буду само пуки приказивачи и приповедачи прохујалих времена. Стога историчари, по узору на природне науке, теже откривању узрочно-последичних веза у историјским дешавањима. Саентификовање историографије угледа се на физикални на-

турализам, па тиме задобија системске, функционалистичке и позитивистичке форме сазнања.

Томе насупрот, и даље је уочљива херменеутичка нота у историографији као духовној науци. Херменеутика није у устуку пред противречностима историје. Циљ тумачења је објашњавање и разумевање супротности које делују у историјским процесима. Проблематичан је, заправо, однос фактографије и дескрипције, пропуштен кроз призму евалуирања, тј. вредновања. Без догађаја нема историје, протумачени догађаји чине историју. Низање догађаја и промене догађаја мењају историју. Историјске промене утичу на еволуцију историографије. Очекивано је, дакле, да историјске промене, мењају лик историографије.

На историографију утичу наука и филозофија па се, сходно ширини и дубини утицаја, формирају приступи који се карактеришу као историографски рефлекс одређених научних и филозофских праваца. Тако се и у савременом третирању Првог светског рата, поре херменеутике, могу уочити упливи феноменологије, прагматизма, филозофије живота и културе, структурализма, теорије система, мултиваријантног постмодернизма, неомарксизма и постмарксизма, аналитичке филозофије итд.

Преузимање, усвајање и прерада одређених филозофских ставова још увек не значи претварање одређене историографске интерпретације у прости одломак неког надмоћно апстрактног филозофског корпуса. У филозофији се историја такође догађа али на спекулативан начин, понајпре у посебним областима и дисциплинама *историје филозофије* и *филозофије историје*.

Изложене аспекте савременог плурализовања и мултипликовања историографских становишта ваља имати у виду и стога што је транзиционим напуштањем идеолошког и политичког монизма дошло до ослобађања разноликих интелектуалних енергија које су резултирале мноштвом различитих увида у прошлост. Обновљени национални оквири истраживања прошлости су донекле олакшали формирање смерова и праваца интерпретације у Србији. Факултетска и институтска институционална основа историографије тако-

ђе је допринела продубљеном разумевању новије историје у коју још увек спада и Први светски рат. Иако постоје бројне истраживачке установе у Србији ипак није формиран неки израженији синтетни облик интерпретације српског и југословенског двадесетог века.¹⁶

Исто тако, што је помало необично, није дошло до оплођујућег сусрета неких праваца који су доминирали у српској и југословенској филозофији у раздобљу позног титозима (каква је, на пример, била *филозофија праксе*) и српске историографије. Попут праксисоваца, и историчари су, скоро без изузетка, деловали у оквирима марксизма, уз велики (интернационални) опрез спрам узбудљиве националне тематике.

Иако је тумачење Првог светског рата у постјугословенској Србији добило на значају и вратило се на велика истраживачка врата, још увек нису дате коначне оцене о његовим последицама на савремена дешавања. Историчари средње и млађе генерације формиран су под вишеструким утицајима својих учитеља и ментора, али и савремених истраживачких праваца у историографији у какве спадају: школа анала, социјална историја, историја свакодневног живота, субкултурна историја, историја приватног живота...

ПОДРАЗУМЕВАЊЕ ПРОСТОРНО-ВРЕМЕНСКОГ ОКВИРА СТОЛЕЂА

Мисаона операција одређивања хронотопа извесног догађаја у прошлости врши се путем апстраховања и конкретизовања реалних чинилаца. У том погледу, хронотопирање односно хронотоп је појмовно испомагање у обухватању и сажимању временско/просторног односа у појави неког људ-

16 И поред марљивих и вредних историчара старије генерације, у какве спадају Васо Чубриловић, Владимир Дедијер, Драгослав Јанковић, Радован Самарцић, Симо Ђирковић, Андреј Митровић, Бранко Петрановић, Момчило Зечевић, Чедомир Попов, Стеван Павловић, Милорад Екмечић, Василије Крстић, Драгољуб Живојиновић, Владо Стругар, Латинка Перовић, затим и оних млађих, међу којима су Љубодраг Димић, Милан Ристовић, Миле Бјелајац, Душан Т. Батаковић, Никола Жутић, Коста Николић, Милош Ковић, Предраг Марковић, Чедомир Антић, и други, ипак није обликована концептуално препознатљива и конзистентна српска историографска школа.

ског догађаја. Прошлост је протекло време па се први део хронотопа аксиоматски односи на историју.

Време прошлости се дели по успостављеним мерилима чиме настају временске раздеобе, тј. периодизовања историје. Рачунање, тј. квантификовање времена има своје физикалне и хумане облике. Не тиче се, међутим, историјска периодизација само мега-, макро-, мезо- и микрохроничког захвата, него и спацијализовања, могло би се рећи *упросторивања* сагледане временске структуре. Упросторавање обухвата политичке, етонационалне, државне, религијске и културне појаве. Садржавајући просторна својства, те појаве се испољавају и као религијске, културне, те етонационалне и државне територије.

Историјским хронотопима се разлаже и образлаже мега, макро, мезо и микро време/простор. У поступку хронотопирања је садржан холистички одраз појединчаних историјских дешавања. Уочљива су, заправо, два приступа у одређењу опсега и садржаја догађаја: а) Приступ у коме се генерално описује и тумачи доминантни карактер серије или збира историјских догађаја, у линеарности њихове сукцесије: настанка, трајања и престанка; б) приступ у коме се на партикуларни начин врши демаркација почетка или узрока и краја или последице догађаја у његовим детерминисаним, што значи аутономним временско/просторним димензијама.

Но, назнакама предочених приступа проблемска визура разумевања историјских хронотопа још није отклоњена. Шта је са догађајима који су претходили догађају и онима који су му последичили и послеходили? Шта је са дубљим узроцима и даљим последицама догађаја изван конкретног историјског хронотопа? Да ли су и они равноправан предмет тумачења и објашњавања?

Поново смо упућени на шири, тј. обухватнији временско/просторни склоп у исечку времена дужег трајања, на већем простору догађања. Није игра речи, одиста је потребно узети у обзир и претходну прошлост већ изабране прошлости као и, рецимо, прошлу будућност те прошлости. Застанимо на час. И прво и друго се после истраживања и промишљања, може указати као изненађење, јер узроци и последице оба хи-

потетичка сегмента прошлог и, условно речено, будућег прошлог, не морају да се подударају. И *предпрошлост* предочене прошлости и њена („будућа“) *последпрошлост*, исказују вариране облике и дубине сагледавања. У томе је, по свему судећи, изненадљива неочекиваност историје, како се каже – *историјска контингенција*.

Конкретизовано на одређено време и ограничени простор читаво столеће може да се представи као историјски хронотоп. Тада су децимални почетак и крај столећа усклађени са календаром, и то је најчешћа пракса; на пример деветнаести век од 1800. до 1900., или двадесети век од 1900. до 2000. године. Могуће је, међутим, неко столеће одредити и еластичније, дуже или краће, према гипкијим мерилима његовог почетка и краја, па да почиње неоубичајно, раније или касније.¹⁷ Може се, рецимо, прекорачити календарско време једног века да би се столеће, по догађајном следу и узрочно-последичном односу, пружило у суседни, унапред > следећи, и унатраг < претходни век.

У чиниоце предразумевања и разумевања спада и време протекло од историјског догађаја.¹⁸ Уобичајно је у *sensus communis*-у и у усаглашеној историјској науци да се промакла столећа сагледавају а потом и представљају у строго одређеним временским оквирима календара. Историја није само ослоњена на календар – историја је календаризована представља прошлости. Тако се и временско/просторна одредница или хронотоп неког збивања – рецимо Великог рата – смешта у оквиру прецизне календарске хронике и хронологије двадесетог столећа. Столеће, наиме, садржи властити хронотоп,

17 О томе: Ерик Хобсбаум, *Доба екстрема. Историја кратког двадесетог века 1914–1991*, „Предговор. Век: поглед из птичје перспективе“, Дерета, Београд, 2002, стр. 9–20.

18 Из методичких и композиционих разлога у тексту чланка су временске етапе у облику интерпретативних хронопта издвојене у посебно поглавље. У поглављу се, поред шест осталих чинилаца предразумевања, у које спадају тумачења према: духу времена; владајућим идеацијским и идеолошким обрасцима; становиштима превлађујућег језгра моћи; историјским странама и актерима; континенталним, регионалним и националним припадностима; историографским правцима, школама, дисциплинама – указује на посебност временских секвенци тумачења, као њихов снажни, а покатакд и пресудни формативни чинилац.

као што интелектуално формирани хронотоп интерпретативно, дакле, значењски и вредносно, присваја столеће. Одатле је у сећању на важне догађаје извесног временског исечка корисно имати увид у како садржајне тако и формалне размере столећа унутар кога су се они одвијали.

Када је реч о хронотопима повезаним са феноменом Великог рата потребно је подвући сазнајни значај тројног хронотопног одређења. Указано је на двадесети век као обухватни календарски хронотоп ратног догађаја. Велики рат се догодио у прошлом веку и то је његово неспорно и неотуђиво време. Велики рат по себи, међутим, може бити означен и као посебан хронотоп четворогодишњег трајања, што може да се протумачи као иманентни хронотоп историјске појаве. После завршетка Великог рата крајем 1918. отпочело је време његовог тумачења што се, опет, испољава као нарочити и дуги интерпретативни хронотоп. То већ није хронотоп појаве *sui generis*, нити припадајући хронотоп интерпретације појаве у границама њеног трајања, већ нешто очито треће.

Предочено упућује на потребу начелног разликовања календарског одређења хронотопа појаве у времену одвијања, од хронотопа тумачења и разумевања појаве у каснијим временима насталим по њеном окончању. Трећа хронотопна димензија односи се, у ствари, на низ такође бурних и занимљивих историјских секвенци које су уследиле после завршетка Првог светског рата. У свакој од тих секвенци одвијало се промењеним условима детерминисано тумачење и разумевање Великог рата. Отуда ваља имати на уму да, осим примарног или иманентног хронотопа појаве Првог светског рата, постоје и секундарни хронотопи који садрже његове различите појавне интерпретације.

Без обзира да ли се без сазнајне штете могу раздвојити појаве од сходних тумачења, као епистемолошки проблем је уочљиво да је површина масе историјских појава скоро увек преслијена тумачењима и да појаве и тумачења појава никада нису у потпуности подударни. Неподударања историјских феномена и историографских интерпретација су колико неизбежна толико и очекивана. Она се, што је поменуто, односе и на еволутивну промену перцепција и рецепција у

предтумачењима и предразумевањима, као и у тумачењима и разумевањима историјског карактера Великог рата. Таквих интерпретативних хронотопа Великог рата у протеклих сто-динак година, по мишљењу аутора, стекло се шест.

0) Хронотоп тумачења времена уочи Првог светског рата – Није игра речи већ неопходан херменеутички увид: као што је разумевању историјске појаве саобразно извесно предразумевање, тако исто почетном и иманентном хронотопу тумачења (што значи тумачењу без временске дистанце, док је догађај у току) претходи хронотоп који не спада непосредно у испитивани ратни догађај, али у коме се налазе кључни покретачки узроци тог догађаја. Одатле је могуће означити и имати непрекидно у виду два пара интерпретативних радњи и стања: пред-разумевање/разумевање, и пред-хронотоп/хронотоп разумевања.

У појмовном одређењу историјских појава, нарочито великих и малих ратова, уобичајно је да се разматрају околности које су претходиле појави. Такав приступ садржи намеру увођења у шире и дубље тумачење и разумевање појаве. Када се указује на предисторију Великог рата подразумева се да су управо у тој предисторији садржани узроци његовог избијања. У претходом времену се, наиме, трага за предратним узроцима који су изавали ратне последице. Такве претраге обично прате хеуристичке емоције које се потом надграђују у тумачења читавог ратног тока.

И пре првог хронотопа у еволутивном низу интерпретације – који се односи на иманентно време и простор Великог рата (1914–1918) – потребно је, дакле, нешто рећи и о историјски претходном, предратном хронотопу. Речено је да претходни хронотоп значајан за разумевање Великог рата није био мирнодопски већ по Србе и Србију такође ратни. У том смислу, у стогодишњем хронотопном интерпретивном распону то је једини случај надовезујућег ратног разумевања. Један мањи балкански ратни ток улио се у други много већи европски и светски, чинећи историјску ратну целину.

Приговор овом становишту може се, додуше, исказати у погледу временско/просторних граница појаве Првог светског рата. Почетак рата је, наиме, имао своје узроке који су

свакако с друге стране временске разделнице ратне појаве. Отуда су у претходном хронотопу садржани неки од најзначајних историјских услова и узрока избијања Великог рата. Одатле и неизбежна потреба за уважавањем и разматрањем Балканских ратова као почетног („нултог“) у низу хронотопа тумачења и разумевања Великог рата, мада његови стварни узроци сежу много даље – најмање до Берлинског конгреса.¹⁹

Ратови не настају тек тако, немотивисано и олако, нити из мирне и срећне коегзистенције религијских група, нација и држава. Ратови настају из непомирених оштрих супротности. Ратови имају видљиву и невидљиву предисторију, заправо, порекло у нерешеним супротностима и противречностима претходног времена. Ратови су, у ствари, колико максимално испољена супротност, толико и последица деловања супротности које су довеле до сукоба.

Док је баланским ратовима *dramatis persona* била ослабљена Турска,²⁰ у светском рату се коначно указала претенциозна аустроугарска антисловенска и антисрпска сила. У ствари, већ од Берлинског конгреса 1878. па све до балканских ратова 1912/13. године текао је историјски процес турског опадања и аустроугарског нарастања које је, у пресудном геополитичком смислу, поспешивала и ометала Србија. Наравно, Србија је имала сопствене националне и државне разлоге за копање гробног места чак две империје.

У времену пре почетка Првог светског рата садржане су, значи, извесне историјске тенденције и детерминанте које су довеле до превазилажења локалног карактера балканских сукоба и, по агресији Аустроугарске на Србију, њихове брзе ескалације до глобалних размера. За већину Европљана Први светски рат је одиста био изненађење, прекид подужег раздо-

19 О уважавању потребе научног пропитивања околности које су претходиле избијању Великог рата сведочи књига *Југословенски народи пред Први светски рат*, зборник, посебна издања САНУ, књ CDXVI, Београд, 1967. У наведеном примеру реч је, заправо, о претходном „нулто“, предратно–ратном хронотопу интерпретације узрока Великог рата.

20 Видети књигу у целини посвећену опадању турске моћи и њеном незаушављивом повлачењу са Балкана: Васиљ Поповић, *Источно питање. Историјски преглед борбе око опстанка Османлијске царевине у Леванту и на Балкану*, Службени лист СРЈ – Балканолошки институт САНУ, Београд, 1996.

бља варљивог мира. За Србе Велики рат није био прекид него наставак два на изглед сливена и мала рата у којима је Србија учествовала и победила.²¹ Балкански ратови нису, заправо, били само одвојена ратна антитурска увертира за глобални европски сукоб, него и почетак локалног сукоба мањег интензитета који ће да се настави глобалним сукобом највеће замисливе разорности и погубног егзистенцијалног интензитета.

По дефиницији противника и успостављеног непријатељства, два „уводна“ балканска рата су се у нечему ипак разликовала. Први балкански рат тицао се потискивања Отоманске империје са дела балканског и јужнословенског простора после пола миленијума њеног присуства. У том циљу је направљен антитурски савез младих балканских држава.²²

Други балкански рат је био изопачење првог јер се антитурски савез распао штетним деловањем амбициозне Бугарске.²³ Уколико је Први балкански рат у критичкој историографији оцењен као националоослободилачки и антиимперијалистички, у лево оријентисаној историографији Други балкански рат је тумачен као великодржавна борба крупних буржоазија и војних камарила за прерасподелу ослобођених, или освојених територија.

Како год, Србија је у оба Балканска рата победила и тако војно увежбана, ратнички прекаљена и победнички ободрена, недуго потом дочекала наставак сукоба у Великом рату. Противник и непријатељ у Великом рату, међутим, више није била малаксала и дезорганизована Турска него велика европска сила Аустроугарска на чијој су државној територији, која је обухватала и јужнословенски простор, такође, у великом броју живели аутохтони Срби. Симболички и спиритуално

21 О томе: *Новија српска историја* (приредио Душан Т. Батаковић), глава „Балкански ратови“ (стр. 240–245), Наш дом, Београд, 2006. Видети и: Антић Чедомир, *Српска историја*, глава „Победнички балкански ратови“, Вукотић Медија, Београд, октобар 2013, стр. 237–243.

22 Видети: *Историја Југославије* (Иван Божић, Сима Ђирковић, Милорад Екмечић, Владимир Дедијер, ур.), глава „Слом османлијске владавине“, Просвета, Београд, 1972, стр. 341.

23 О томе: *Новија српска историја*, глава „Други балкански рат“, стр. 244.

гледано, уместо оријенталне исламске силе одговорне за пропаст српске средњевековне државе, указао се нарогушени и на изглед очврсли лик хришћанске католичке Империје. Турски Оријент у повлачењу заменило је опасно надирање средњоевропске силе. Док у турским борбеним редовима није у већој мери било етничких и православних Срба, у аустроугарској мултиетничкој армији учествовао је знатан део Срба и других Јужних Словена. Осећаји су били оштро подељени.

За Србе у Србији Балкански ратови су значили остварење старог народног и националног сна, оличеног у сакралном и секуларном миту о „освети Косова“ и обнови државе по предању Душановог Царства.²⁴

У победничком менталитету Срба Балкански ратови су такође значили отварање врата јужнословенском ослобођењу и реалном увећању Србије. За Србе изван Србије Балкански ратови су означили Србију као Пијемонт националног окупљања и стварања увећане и јединствене српске државе.²⁵ За друге Јужне Словене, чији су народни прваци, мада у већини лојални бечком двору, били незадовољни империјалном подређеношћу и обесправљеншћу, Балкански ратови и увећана српска способност отпора деловању империја на Балкану, пробудили су наде у бољу будућност.

1/ Први ратни хронотоп у времену Првог светског рата

– И Први светски рат је избио после неког предратног мирнодопског периода. За већину Европљана на Старом континенту Велики рат је био први сукоб после више деценија проведених у варљивом и релативном миру. Европски сукоби који су се одвијали посредно и измештено у колонијама тиме нису били мање непомирљиви. За Балканце а Србе поготову Први светски рат се као карика надовезао у ланац ратова који су вођени у деветнаестом и двадесетом веку. Великом рату су претходила два Балканска рата па се са сигурношћу може

24 Видети: Милош Кнежевић, *Отмица Косова*, глава „Циклуси косовског мита“, поглавље „Средњи митски циклус“, Институт за политичке студије, Београд, 2006, стр. 153–156. На стр. 154. указује се на три ратна оживљавања косовског мита у средњем циклусу: 1912/13–1914/18; 1941–1945; 1991–1999.

25 О томе: Владимир Ђоровић, *Историја Срба*, Трећа књига, глава „Нова омладина“, Београдски графичко-издавачки завод, Београд, 1989, стр. 205–207.

рећи да је Србима и Србији глобални сукоб са макрорегионалом антиимперијалном увертиром трајао више него осталима, чак шест година.

За Србију су Балкански ратови били повезани са Првим светским ратом као њиховим продужетом, баш као што су за Европу и Европљане у вези били Први и Други светски рат, иако је између њих протекло више од две деценије. С тим да су повезујућу разорну узрочност каснијег глобалног рата итекако осетили Срби и српски простор „првој“ Југославији. Зар је потребно подсећати да је предјугословенска Србија терет Великог рата примила јужнословенски усамљена, изумимајући савезништво Црне Горе. Осим местимичних симпатија, реалне помоћи од јужнословенских народа није било. Изузетак чине српски и југословенски добровољци укључени у борбена дејства на српској и савезничкој страни при крају рата на Солунском фронту.

Када рат бесни, бесни су и ратници и ратовође, док се историчари деле у таборе разочараних и резигнираних, и расрђених и наљуђених. Прибраности и сталожености у тумачењу и разумевању током Великог рата мањкало је у мери у којој су се тадашњи историчари поистовећивали са националим и државним циљевима. И то је разумљиво, јер деструктивна ратна акција осујећује медитацију и контемплацију о догађајима чије опасно одвијање угрожава и саму колективну егзистенцију нације, па чак и живот тумача.

Иманентни ратни хронотоп тумачења и разумевања Великог рата у временском распону одвијања, стога и понајпре упућује на идеолошке и доктринарне ставове, у ствари упрошћену и аподиктички острашћену црно/белу историографију у функцији ратне или антиратне пропаганде зараћених страна. Једноставно речено, токови било ког рата а Великог рата посебно, нису били погодно време за помно истраживање догађаја којим је тумач, ма колико желео да буде на непристрасној просторној и временској дистанци, ипак обухваћен.

Иако је рат првенствено жестока и разорна колективна акција а не смирена индивидуална медитација, од почетка до краја Првог светског рата текло је, описивање и тумачење његових појединих епизода. Све зараћене стране имале су

пуну свест о важности бележања, прикупљана документације и архивског чувања прикупљене грађе. Свест о потреби детаљног документовања ратног тока обликована је колико из интуиције историјске важности дешавања, толико из бојазни од неизведеног, можда и поразног исхода рата. Одатле је видљива велика брига свих ратних страна, укључујући и српску, за докумената и грађу повезану са ратним дејствима и њиховим ефектима током Великог рата и касније. О томе убедљиво сведочи књига Војислава Јовановића Марамбоа у којој је приказана злосретна и тужна судбина српских ратних архивалија у току Великог рата, међуратном периоду и времену Другог светског рата. Акцент је стављен на пљачку, скривање и уништавање архивске грађе од аустроугарске и немачке стране у ратним и окупационим периодима.²⁶

Уз документациони и архивски аспект очувања основа за тумачење и разумевање ратног тока, у Великом рату је текао један правни, тачније речено судски ток рефлектовања његових битних околности. Непосредно по извршеном атентату у Сарајеву, аустроугарски органи су обавили опсежну истрагу да би потом уприличили и суђење младобосанским атентаторима.²⁷

Опсесивна и фанатизована интенција бечког двора састојала се у прибављању и обезбеђењу правно релевантних и необоривих доказа да је у Сарајевски атентат била уплетена тајна српска официрска организација „Црна рука“, тј. „Уједињење или смрт“.²⁸

26 Видети: Војислав Јовановић Марамбо, *Потрага за украденом историјом. Извештај о пљачки српских историјских докумената у Другом светском рату и настојањима да се врате Србији*, (приредио Владимир Давидовић), глава „Искоришћавање српских архива у немачком интересу 1915–1931“, Издавачка књижница Југоисток, Београд, 2010, стр. 42–55.

27 О томе: Владимир Ђоровић, *Односи Србије и Аустро-Угарске у двадесетом веку*, (приредио Душан Т. Батаковић), глава „Аустрија оптужује Србију“ (стр. 647–646), Библиотека града Београда, Београд, 1992. Такође, видети: *Нова историја српског народа*, глава „Масовна суђења“ (стр. 256) и „Судбина атентатора“ (стр. 256).

28 Видети *Историја Југославије*, глава „Унутрашњи односи у Србији, Црној Гори и Македонији (1903–1914)“, поглавље „Милитаризам“, Просвета, Београд, 1972, стр. 348. О томе такође видети у целости посвећену студију Васе Казимировића, *Црна рука. Личности и догађаји у Србији од Мајског преврата 1903. до Солунског процеса 1917*, Прометеј, Нови Сад, 2013.

Смисао политичке реакције на атентат, а затим и оптужбе и касније пресуде био је у томе да се Краљевина Србија окриви за планирано и организовано изазивање рата са Аустроугарском. Тиме се, заправо, настојало на доказу да је „криминални чин“ атентата иза кога стоји Србија, Аустроугарској пружио легалан и легитиман повод за објаву рата Србији. Тиме се, истовремено, скидала свака одговорност за *casus belli*, али и сва касније заланчана дешавања која су довела до светског крвопролића.

Важност иманентног хронотопа тумачења и разумевања Великог рата у времену док се одвијао, у томе је што се у ослонцу на њега – са становишта *pro et contra* – једно за другим нижу каснија тумачења позиционирана у различитим историјским раздобљима. У првом и основном хронотопу пролазних тумачења Великог рата – нарочито његовог тока пре коначног исхода – изостајала су разумевања целине догађаја. Та целина, наравно, пре победе једних и пораза других, још није била обликована. Отуда су у тумачењима почетка и тока Великог рата пре њевог окончања у највећој мери уочљиви агитација и пропаганда сопствених националних, државних и империјалних интереса. За сталоженије и разложније судове о извојеваној победи и претрпљеном поразу ваљало је сачекати крај рата и поратно доба за које се убрзо показало да је било само недуго међуратно раздобље.

2/ Први мирнодопски хронотоп између два светска рата – Није свеједно да ли је у времену од првог мирнодопског тумачења неког рата протекао непрекинути безратни период или се у међувремену испитиваног интервала догодио још неки рат. Уколико је Великом рату који се промишња последичо још неки већи или мањи рат, онда се и акценти тумачења и разумевања у мирнодопском хронотопу преламају у светлу нових и „млађих“ ратних детерминантни. Уколико је Великом рату уследио још већи глобални рат – а јесте! – онда је неизбежно извршити интерпретативно премошћавање узрока и последица и првог и другог сукоба и размотрити хипотезу да је, можда, Други светски рат узрокован Првим светским ратом.

Историчари ратова знају за повезаност ратних сукоба у релативно кратким временским деоницама. Тумач историчар у садашњем тренутку, такође, зна или му се чини да зна све оно што се догађало после Великог рата, што је избегнуто и што није избегнуто, иако се можда хтело. То га засићује помало привелегованим осећајем сазнајне надмоћи над „свршеном ствари“, у којој вредновање ратног догађаја лако може да склизне у паметовање и морализам, базираним на тобожњем свезнању узрока, чак и у времену када су они још увек загонетни и непознати.

Не каже се без разлога да је после рата лако бити паметан! Поратно време, заправо, омогућује оне врсте тумачења и разумевања која нису била могућа у току ратовања. Те могућности нису отворене само неминовним дејством протеклог времена, него и околностима да тек колико-толико завршено ратно збивање даје погодну прилику за интерпретативни биланс. Као ирационални догађај, рат се у погледу исхода не може у потпуности протумачити и разумети, док траје, што је, уосталом, и општи став историографије која се залаже за поштовање правила истраживања са неопходне временске дистанце. Улога историчара и намена *историографије у рату* и касније *историографије рата* веома се разликују.

Како год, у другом интерпретативном хронотопу тумачења и разумевања Првог светског рата, протоком времена од његовог завршетка уобличена је извесна, макар и мала временска раздаљина која је омогућила сагледавања учинака на свим некоћ зарађеним странама. Период између два светска рата за историчаре националне провенијенције и историчаре Великог рата посебно, био је прва погодна прилика за темељнију рекапитулацију сазнања.²⁹

Последице Великог рата у међуратном периоду нису омогућиле постизање историјског компромиса и историографског

29 Видети, на пример: Владимир Ђоровић, *Односи Србије и Аустро-Угарске у двадесетом веку*, поглавља „Сарајевски атентат“, „Аустрија оптужује Србију“, „Аустрија спрема рат“, „Ултиматум Србији“ (стр. 622-779), а нарочито поглавље „Рат“, Библиотека града Београда, Београд, 1992, стр. 779–819. Видети и Владимир Ђоровић, *Историја Срба*, трећа књига, глава „Светски рат“, Београдски графичко-издавачки завод, Београд, 1989, стр. 216–226.

консензуса, који би омогућио колико-толико уравнотежено стање и трајнији мир у Европи и свету. Поратно и међуратно мирнодопско стање је у Европи, како ће време показати, у ствари, било само на кратко одложено ратно стање.³⁰

Резултати Великог рата су у реваншистичким круговима тумачени у правцу проналажења повода за недипломатске ратне исправке националног и државног стања које су ти кругови оцењивали као неодрживо и неиздржљиво.

У исходу Великог рата настала југословенска држава не само да није успела да одржи стабилизујућу и превентивну геополитичку улогу на Балкану, тј. европском југоистоку, него је заправо од почетка представљала најистуренију мету ревизионистичких и реваншистичких снага, пре свих ојачане Немачке, некадашњих аустроугарских земаља и на специфичан начин Ватикана.

3/ Други ратни хронотон током Другог светског рата – Србима се по априлском слому државе 1941. учинило да су изгубили све што су унели и потом уз знатне напоре обликовали као југословенску политичку заједницу. За српски чинилац југословенске државе Други светски рат је био непосредно повезан са Великим ратом. Већина разборитих тумача из тог времена осећала је и знала да се ради у једном мало размакнутом али ипак продуженом сукобу. Недоумице су изазивале нове околности у којима је у одбрани државе требало да учествују и они народи који су пре њеног стварања били у саставу Аустроугарске. То се током априлског слома Краљевине, уз мање изузетке, није догодило.

Субјугација и окупација Југославије је на упечатљив начин показала сплет ревизионистичких и реваншистичких интереса сила поражених у Првом светском рату. Према Југославији оне су се односиле немилосрдно, крајње деструктивно и злочиначки. Оно што је српским ослободилачким напрезањем створено у Великом рату, 1941. године требало је потпуно уништити и заборавити. Југославија и Србија су Немачкој, независно од 27. марта, били дубока структурна сметња у реализовању интереса на европском Југоистоку. Иако је,

30 Видети: В. Ђоровић, *Историја Срба*, трећа књига, глава „Између два светска рата“, стр. 252–261.

додуше, постојала извесна могућност да се и Југославија споразумно уклопи у немачки нови поредак, мартовске демонстрације и раскидање Пакта, отклониле су последњу илузију да ће југословенска држава променити табор и од савезника из Првог светског рата, прићи свом некадашњем непријатљу, тада оличеном у нацистичком Трећем Рајху.

Партизански устанички покрет и четнички покрет отпора, који су већ од почетка рата почели да делују на јужнословенском простору, нису се мирили са стањем окупације. Различито идеолошки и политички профилисани, ти покрети ће у неједнакој мери да се сукобе са окупаторима из сила Осовине који су одреда биле исте оне земље противници Србије у Првом светском рату. За Србију у првој Југославији историја се, дакле, поновила. Уочавала се, додуше, и једна разлика. Док је Краљевина Србија у првој години Великог рата победама над Аустроугарима успешно одбила све нападе, на почетку њеног учешћа у другом глобаном сукобу национално мешовита југословенска армија је капитулирала после само дваде сетк дана отпора.

Срби су се, међутим, дигли на устанак против окупатора из различитих разлога. Српски комунисти су под вођством Јосипа Броза Тита то учинили на јунски позив Стаљина и Совјетског савеза; непредати ројалисти и лојалисти под вођством Драгољуба – Драже Михајловића, следећи идеју националног и државног континуитета; а делови српског народа изложени нељудском насиљу Независне Државе Хрватске, да би избегли усташко геноцидно затирање.

У војно окупираној Србији успостављени режим Милана Недића колаборирао је са окупатором. Идеолошку и политичку подршку Недићевом режиму пружао је Димитрије Љотић, вођа пронемачке странке „Збор“. Све вође покрета и сукобљених страна међу Србима у раздобљу Другог светског рата били су учесници Великог рата, а неки попут Милана Недића били су и ратни хероји. Историја српског диференцирања и подвајања у Другом светском рату, у погледу отпора и сарадње са окупатором, није имала сличности са Великим ратом у коме такве сарадње није било.

У току Великог рата на западним српским просторима није се догодила побуна или устанак српског живља против Аустроугарске. У Другом светском рату јесте и то не само против немачког и италијанског окупационог поретка него и против геноцидног режима хрватске усташке државе Анте Павелића. Тако нешто се није могло ни наслутити у приликама Великог рата. У радикално промењеном односу геополитичких снага у другом рату, показало се да је српским напором у Великом рату створена југословенска држава била неодбрањива. Једнонационална српска војска подржана политичарима створила је прву Југославију коју српска политичка и војна елита није могла да одржи и спаси у мултинационалним условима.

У Хрватској је превладао сепаратни чинилац које је од Немачке и Италије добио прилику да формира квазидржаву што је и учинио. Јесеновац, Јадовно и херцеговачке јаме били су резултат антисрпског и антијугословенског политичког шовинизма и геноцидности хрватског сепаратистичког покрета. Све што је било у вези са Србијом и њеним пројугословенским доприносом у Првом светском рату, тумачено је као српска кривица и злочин против хрватског народа. Та реторика и и реалполитика зла поновиће се и у трећем ратном, такође сецесионом наврату, при крају двадесетог века.

Други ратни хронотоп тумачења и разумевања Великог рата у условима Другог светског рата са српског становишта је, такође, значајан и због стварања три типа тумачења. Комунистичко и партизанско је направило обрт у односу на међуратни период и заступало континуитет југословенске државе у другачијем социо-економском облику. Ројалистичко, тј. четничко и дражиновско, такође је заступало континуитет али у непромењеном социјалном и државном облику, истом онаквом какав је био по завршетку Великог рата и при уједињењу. Најзад, недићевско/љотићевска политичка тежња циљала је српском уклапању затечене и дозвољене политичке форме немачког новог поретка. Иакао су се ослањали на три упадљиво различите геополитичке стране – совјетску, англоамеричку и немачку – ти чиниоци ипак нису одрицали историјску вредност Великог рату. Но, консеквенце које су извучиле из природе ратног сукоба ипак нису биле исте.

У Другом светском рату, који је имао обележја и ослободилачког и грађанског рата,³¹ победио је партизански, комунистички и просовјетски покрет отпора. Остали актери југословенске и српске драме су поражени. Одатле је други хронотоп означио преобликовање националне и државне идеје која је тријумфовала у исходу Великог рата. Парадигма тумачења и разумевања целокупне пререволуционарне и предкомунистичке прошлости српског и других југословенских народа заснована је управо у току Другог светског рата.

Сарајевски атентат, агресија Аустроугарске, српске победе у првој години рата, а потом и Солунски фронт и ослобођење земље, тумачени су коришћењем двоструке оптике у сагледавању Великог рата. Док је, с једне стране, уважавано стварање Југославије и истицан (наводно) подједнаки допринос свих југословенских народа, с друге стране је пренаглашавана улога радничке класе. Био је то идеолошки дуг марксистичко-лењинистичким и стаљинистичким назорима, који су у том времену обележавали прву земљу социјализма и понаособ вођу светског пролетаријата. Оцртана парадигма разумевања ратова и Великог рата биће у југословенском простору на идеолошкој и политичкој снази у деценијама које су уследиле. У ствари, биће напуштена тек у времену разбираспада Југославије и рестаурације капитализма у виду транзиције.

4/ Други и дуги мирнодопски хронотоп после Другог светског рата – Вероватно је било угодно уживати у најдужем миру после многих ратова у прошлом столећу. После Другог светског рата већина Европљана, међу које су спадали и Југословени, није стрепела јер сматрала је да је епоха ратова на Старом континенту једном заувек окончана. Том утиску је доприносила западно/источна блоковска конфронтација у Хладном рату у којој се политика међусобног ограничавања и обуздавања Првог и Другог света ослањала на претње употребе нуклеарног оружја.

31 О томе: Миле Бјелајац, Гордана Кривокапић-Јовић, *Прилози из научне критике. Српска историографија и свет. Утицај југословенске кризе на страну и домаћу историографију*, Глава „Историографија о грађанском рату“, поглавље „Грађански рат 1941–1945. у домаћој и страниј историографији“, Институт за новију историју, Београд, 2011, стр. 221–246.

Званични југословенски поглед на историју ратова у двадесетом веку, нарочито у односу на Први и Други светски рат био је идеолошки конзистентан али двострук.

а) Првом светском рату као значајном историјском феномену одавано је признање најпре у погледу искоришћене прилике да се створи прва заједничка јужнословенска држава. При том, у историографији главног интерпретативног тока није одавано признање српској династији или српским политичарима, дипломатама, државницима и официрима, него пожртвованом и пострадалом српском народу. Ови први су схватани као представници српске буржоазије која је, наводно, после победе у Великом рату изобличила првобитно племените јужнословенске идеале. Уместо једнакости очитоване у федералном уређењу нове државе, стални предмет историографске критике био је унитарни и централистички концепт Видовданског устава (1921) на основу којег је формиран поредак нове државе.

Уз то, упадљиви дебаланс и асиметрија јужнословенских доприноса формирању прве југословенске државе камуфлирани су деконструктивним симулакрумом, тобоже вајкадашњих стремљења и тежњи за уједињењем свих етнонационалних компоненти сложене политичке заједнице. Стварно одсуство таквих тежњи фалсификовано је пронађеним пројугословенским топосима у скоро сваком „народу и народности“. Таквим, на први поглед беневољентним а заправо злослутним виртуализовањем реалне асиметрије ратних доприноса, у виртуелно симетричну и спокојну југословенску конституцију, направљена је опсежна предрадња будућег коначног разбираспада сложене државе. Идеолошким самозаваравањем потомци незаслужних предака поверовали су у потомачки континуитет заслуга за стварање и одржавање мултинационалне заједнице.

Идеолошко симетризовање доприноса и заслуга за стварање југословенске државе догодиће се у два историјска наврата: први пут после Првог светског рата (1918–1941), а други пут након Другог светског рата (1945–1987). У оба наврата, идеолошки и политички усиљеним средствима извршено изједначавање конститутивних чинилаца југословенске др-

жаве, обликовало се у високе хармонијске идеале, „народне слоге“ и „братства и јединства“. Ратни и сецесиони сломови прве и друге југословенске државе указали су на дефектну утопичност симулованих симетризовања државотворних доприноса. Сецесија је кроз раскриљена нациоцентрична врата повратила *државорастворну* асиметрију која је константно обележавала кризу и прве и друге југословенске државе, посебно интензивно у временима посттитиозма и почетка политичког плурализовања.

б) Друга компонента двоструког односа према Првом светском рату на српском и југословенском плану директно се тицала идеологије и политике, као обавезног оквира којим је ограничено тумачење и разумевање тог важног догађаја. Други мирнодопски хронотоп тумачења и разумевања Великог рата обликовао је монистичка и ексклузивна тумачења тог догађаја. Велики рат је тумачен углавном само на један начин, без могућности историографски плуралног приступа. У околностима политичког монизма у једнопартијском облику није било могуће развијати мисаоне алтернативе и супротне погледе на Велики рат.

Идеологизована и политизована историографија поратног периода неговала је струку првенствено кроз повећану пажњу на методе и одабире историјских извора, без учљивијих алтернативних и дисидентских испада. Колико год је Велики рат уважаван као догађај по чијем исходу је настала прва Југославија, толико је био маргинализован као буржоаски нереволуционарни облик устројства државе. Чињеница да је изостала социјална или политичка револуција, која се ипак догодила током Другог светског рата, Велики рат је претворила у позорницу војних и дипломатских операција које су довеле до, како се мислило, избличене форме заједничке државе.

Следећа премиса идеологизоване и политизоване историографије Великог рата у овом хронотопу садржана је у партијском карактеру тумачења и разумевања. Свеколика историја Великог рата и међуратног периода на јужнословенском простору сужавана је и свођена на *историју радничког покрета* и *историју комунистичке партије*. Тако се уместо ширег и сложенијег плана у панорамском сагледавању догађаја на

предјугословенском Балкану у историографским тумачењима испољавао пристрасни приступ *класне историје*.

Иако није било револуције нити је компартија образовала Југославију, поглед на Први светски рат у овом хронотопу био је револуционаран и партијски.

Предоченом се може додати и контрадикторни приступ историјској улози личности у великим ратовима. Док се историја народноослободилачке борбе и револуције у Другом светском рату непосредно повезивала са генијалним особинама Јосипа Броза Тита, као партијског вође и ратника, дотле се ни приближно слична својства нису уважавала у односу на знамените српске војсковође и регента Александра. Заправо, чинило се обрнуто: док је Тито истицан и хваљен као легендарни вођа југословенске револуције и партизански војсковођа, дотле су одиста значајне личности из српске историје Великог рата потискиване у други план. Идолатријски прецизно профилисана политика сећања на Други светски рат створила је следбенички снисходљиву *култну историју* која је онемогућавала аутентичну културу сећања на Велики рат.

Недовршени и култови Великог рата у комунистичким условима су устукнули пред револуционарним евокацијама и комеморативним ритуалима. Стари култови су потцењени, „демитологизовани“ да би били бачени у прашину заборава. „Партизанштина“ је успешно заменила „величање српства“ и „солунаштво“, бројни споменици револуцији „прекрили“ су ионако ретке споменике Великог рату. Легенде из другог рата преслијале су и пригушиле легенде из првог рата.

Како год, у марксистички схваћеној историји и њој сходној *марксистичкој историографији*, донедавно је владао класни, револуционарни, те партијски и култни поглед на Велики рат. Интелектуални и књижевни постјугословенски рефлекс титоистичких, кардељијанских и крлежијанских назора о српској историји уопште и смислу Великог рата посебно, у Србији после Југославије очитоваће се у југоносталигји, неотитоизму и обнови крлежијанства, у анахроној верзији критике „духа паланке“ и тзв. другосрбијанства.³²

32 Изразити представници таквог приступа српској историји су књижевник са филозофским амбицијама Радомир Константиновић и политичарка са амбицијама историчарке Латинка Перовић.

Пре тога, другачији погледи на српску и југословенску прошлост проскрибовани су као хетеродоксија унутар левице, грађанска опозиција револуцији, реакционарни поглед на свет, четништво, љотићевство, православни фундаментализам, национализам и десничарање, деловање са контрареволюционарних позиција непријатељске емиграције итд. и сл.

У раном и средњем поститоистичком периоду (1980–1985) ипак је дошло до првих плурализовања историографских становишта на две матрице: једној, националној и републичкој, и другој, на теоријској и идеолошкој.³³ Пуни плурализам, и у једном и у другом погледу, настаће недуго касније.

Напослетку, у марксистичком и титоистичком хронотопу Великог рата, сви релевантни догађаји из његовог тока и исхода деценијама су тумачени и разумевани на устаљени али са данашње тачке гледишта специфичан начин. Слободније и плодније расправе међу српским и југословенским историчарима почеле су крајем 80-тих година 20. века.³⁴ Дијалогска пажња усмерена је на све значајне догађаје Великог рата: вишестране ратне припреме, Сарајевски атентат, аустроугарски ултиматум и напад на Србију, велике битке прве године рата, повлачење преко Албаније, Солунски фронт, дипломатску активност, ослобођења земље и убрзо потом прводецембарско стварање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

5/ Трећи ратни хронотон током разбираспада друге Југославије – Токове раздвајања југословенских република у раздобљу сецесије (1991–1995/9) обележила је *сецесиона историографија*. Серија унутрашњих ратова републичких сепаратиста и федералних интегралиста довела је до коначног идеолошког раздвајања до тада заједнички третиране прошлости. Јединствени међунационални и трансационални

33 О нараслој свести о неопходности историографског дијалога сведоче велике дебате југословенских историчара, објављене у угледним часописима. Видети: „Савременост и историјска свест“, *Марксистичка мисао*, бр. 2, Београд, 1985, стр. 3–193. Такође: „Темељни проблеми повијести Југославије“, *Наше теме*, бр. 12, Београд, 1986, стр. 1093–2032. У оба дијалогска примера садржан је узнемирујући осећај неизвесности одржања југословенске заједнице са становишта њене поститоистичке конституције. У том смислу, третирана је проблематика Великог рата и настанка прве Југославије.

34 О томе: М. Бјелајац, Г. Кривокапић-Јовић, *Прилози из научне критике*. Поглавље „Где се стало крајем осамдесетих година“, стр. 46–51.

ни интерпретативни ракурс је напуштен, отворена је супротна, нејугословенска перспектива сагледавања судбина нација на постјугословенском хоризонту.

Перспектива тумачења сопствене националне прошлости из положаја стечене државне независности, условила је инверзну ретроспективу, обрнути поглед на прошлост читаве епохе трајања заједничке државе. Панорамска слика југословенског двадесетог века у очима сецесиониста била је битно дугачија од оне које су још увек имале пројугословенске снаге. Југословенска међунационална историјска форма постепено је нестајала, али тиме нису дефинитивно нестали и проблеми створени њеном разградњом.

Није било речи само о последњој Југославији него и о оној првоствореној у чијем државноправном континуитету су истрајавале две касније југословенске државе. Родно мето прве Југославије у исходу Првог светског рата није никако могло да буде заобиђено и изостављено у сада већ партикуларизованим националним прерадама, унутар сецесионе историографије.

У сецесионим ратовима је онако како се могло, и колико се у милитантној сепаратној тежњи морало, тумачен Велики рат који је пресудним српским војним и политичким напором интегрисао посттурске и постаустроугарске фрагментизоване јужнословенске народе. Управо то интеграционо прегнуће Србије у Великом рату, у сецесионој фази разлагања друге Југославије, међу идеолозима и историчарима сецесионог духа постало је заметком српског греха и кривице. Србија је у србофобном и југофобном маниру, наиме, доживљавана као највећи па и једини кривац за опстанак сваке врсте Југославије, укључујући и ону краткотрајно преосталу.

Колико год су српске ратне победе у Великом рату биле предмет омаловажавања, толико је стварање Југославије које је уследило, историчарима сецесионе оријентације наликовало на незаслужено задобијени српски ратни плен. Први светски рат је тумачен у сасвим другом кључу разумевања и због тога што се Србија у југословенском облику сецесионистима указивала као окупаторска наследница великих империја. За многе заступнике сецесионе историографије власт империја

које су пропале у Великом рату, била је чак боља од српске политичке доминације, или, „неиздржљиве великосрпске хегемоније“, како је указивано.

Одатле је разумљиво, што су у току сецесионих ратова и, како се вели „борбе за југословенско наслеђе“ (1991–1995), оживљени управо они идеолошки и политички разлози против било које Југославије, а тиме пројугословенске Србије, који су испољавани у претходним интерпретативним хронотопима. У ствари, у сецесионом као трећем и, надајмо се, последњем ратном хронотопу, доктринарно и пропагандно, на хушкачки начин су реактивирани сви они квазиаргументи који су обележавали сепаратистички континуитет претходних југословенских деценија. Без икакве примисли на озлоглашену теорију завере, реалполитички се посегло за својевременим становиштима бечког двора, берлинских генералштабова, британских политичкох кругова, Коминтерне и, наравно, Ватикана.

У склопу изнутра ојачане сепаратне воље, која се ослањала на ратновремене и разнородне антисрпске традиције и спољашња деструктивна подстрекивања и подршке, Југославија оличена у Србији се указивала као одсудна сметња националној еманципацији Јужних Словена на путу осамостаљења. При том сецесија је схватана као есхатолошко остварење појединачне националне државе уместо сложене вишенационалне политичке заједнице.

На начин који су одбацивали и исмевали критичари конспиративне теорије историје, одједном је у политичкој орбити и историографским тумачењима искрсло све оно чиме су се током седамдесет година оспоравали разлози за постојање заједничке државе. Федерална Србија је оптуживана колико за савремена толико и за давна југословенска и српска сагрешења. Једноставно речено, сецесионисти су у федералној Србији приписивали кривицу за све старе и нове невоље национале које су заступали. Сецесионистима се, баш као и њиховим геополитичким претходницима на истом послу, Југославија указивала као „вештачка творевина“, „неодрживи версајски продукт великих сила“, „трула држава“, „тамница народа“ настала после Првог светског рата. Као ратни победници у

Великом рату Срби су, наравно, осликани дијаболично, као „зли момци“ у перманентно негативној улози јужнословенских тамничара.

Из сепаратистичких и инденпендистичких побуда, које су испољене током конфликтног геополитичког транзита федералних јединица кроз сложену ка простим националним државама, афирмисане су партикуларне етногенезе и нациогенезе. У потпуности су одбачене транснационалне јужнословенско>југословенске идеје, на пример интегралног југословенства после Првог светског рата, или, социјалистичког југословенства после Другог светског рата.

У сецесионом интерпретативном хронотопу двадесетог века, као и Великог рата на његовом почетку, оснажена су етноцентрична становишта до доминантног идеолошког и интелектуалног стања. Томе не само да није одолела него је, можда, и предњачила већ дубоко подељена историографија јужнословенских народа. Да би се схватили начини на које се Први светски рат сагледава у савременој историјској ситуацији неопходно је схватити корене сецесионе историографије у хронотопу разлагања друге Југославије. Потребно је, такође, схватити претварање афирмативног југословенског у негативна нејугословенска и антијугословенска интерпретативна, у ствари, антисрпска становишта која су, по свему судећи, у следећој интерпретативној фази постала саморазумљива.

Спомен-табла посвећена Сарајевском атентату и Младобосанцима, која је на почетку Другог светског рата из окупираног Сарајева пренета у Берлин и коју је замишљено посматрао Адолф Хитлер, разбијена је и уклоњена са обале Миљацке, већ на почетку сецесионих сукоба у '90-их. Тај симболички чин означио је превагу новог становишта по коме је атентатор Гаврило Принцип био деликвент и терориста а не борац за националну правду и јунак.

Сходно повећаној увиђавности за положај и улогу неславно пропале Аустроугарске, на основу васкрсле германофилије, аустрофилије, те чежње за Средњом Европом и, истовремено, умањеној увиђавности према Србији и српском ратном напору, читав ток Првог светског рата је у „окружењу“ са-

гледан у супротној визури. У гротескним призорима које је дочаравала сецесиона историографија, српске ратне победе на Церу, Дрини и Колубари или пробој Солунског фронта и ослобођење земље, тумачиле су се као властити порази. То је био нужни данак сецесионог обртања историјских токова.

Будући да је у сецесионом раздобљу разлагања Југославије промењен ракурс и перспектива сагледавања, конвертоване су перцептивна и интерпретативна димензија прошлости Великог рата. Националним парцелизовањем мотришта хоризонт разумевања Великог рата изгубио је заједничка својства. Смисао Великог рата се политичким елитама и историчарима раздвојених република–држава указао у различим облицима.

Из прагматичних али и дубинских обзира према великим силама, у чијим империјалном окриљима се некада пребивало, у северозападним крајевима је обновљена модернизована визура надмоћне аустроугарске и немачке политике на Балкану. Непосредност је, додуше, потиснута из зоне јасне видљивости, јер се као нови нејугословенски интегристички чинилац појавила Европска унија. Унија је, као инегративни заклон, коришћена према јужнословенском искуству југословенске интеграције.

У сецесионом ратном хронотопу овдашње историје, положени су темељи раздвојеног и „независног“ тумачења и разумевања смисла ратова у прошлом столећу. Као историјски догађај који је непосредно претходио почетку заједничке историје Јужних Словена, Велики рат је међу политичким одвајачима и историографским тумачима раздвајања, у раздружујућим ратовима морао да добије нужно негативно место. Међу српским историчарима то се није десило. Из саввим разумљивих разлога, ток и резултати Првог светског рата и даље су у зони благонаклоних и афирмативних интерпретација.

6/ Трећи мирнодопски хронотоп у постјугословенској Србији – После слома друге (1991–1995) и разлагања треће (двојне) Југославије (2003–2006), ушло се у трећи мирнодопски период. Најзад се схватило да Србија, ма колико понеки желели, ипак не може да буде сама себи Југославија. Србија се

најзад вратила себи, или је разлагањем сложене државе Србија у раздвојном геополитичком вртлогу враћена себи!?

Историографије младих јужнословенских држава су се преобразиле у историје националних сецесионих покрета, не само од Турске и Аустроугарске него, што је парадоксално, и од Југославије као Србије и Србије као Југославије. Поистовећивања су, у складу са приликама и тренутним интересима била променљива, али субјекти или објекти поистовећивања – Србија као/и Југославија – ни у једном часу нису изостаљани.

Партикуларна национална позиција у предразумевању догађаја Великог рата довела је до интерпретативне рошомонијаде. У њој се исти или слични догађаји сагледавају толико различито да се изопачују у супротности и скончавају у интерпретативној искључивости. Тако се дешава да поједини догађаји из година Великог рата, који се тумаче на различито национално опредељеним странама, изгледају као да уопште нису исти него неки други догађаји. Реч је о перцептивној и интерпретативној збрци у којој се више не указује на општи план и заједничке јужнословенске догађаје, него на национално дубоко подељену и из заједничких токова изузету прошлост. На тај начин, сепаратна и сецесиона компонента националних историографија постала је предмет главног тока тумачења и разумевања двадесетог века, па и избијања, одвијања и исхода Великог рата.

Имплицитна и експлицитна нациоцентричност у тумачењу историјских сукоба у прошлом веку, постала је ревизиона доминанта у савременим историографским приступима. Из промењеног склопа историјских околности тумачи се читав двадести век.³⁵

И као што су се у раздобљима разних Југославија подразумевали југословенски ракурс и перспектива, тако су у невременима државног расула, геополитичке транзиције и прекон-

35 О томе: М. Бјелајац, Г. Кривокапић-Јовић, *Прилози из научне критике*. Глава „Проблеми историјске обраде рата у Хрватској 1991-1995“, поглавље „Употреба историје у политичке сврхе – давање легитимитета новом стању“, стр. 403–411.

фигурације ексјугословенског простора у више националних држава, обновљене различите националне историјске визууре ратне прошлости. Може се само претпоставити шта, у ствари, Велики рат значи политичким елитама, научницима и историчарима у савременим јужнословенским нацијама-државама, рецимо Хрватима, Словенцима, Бошњацима, словенским муслиманима, или делу несрпски оријентисаних Црногораца.³⁶

За историчаре, историографе од заната и публицисте, у јужнословенским државама и нацијама, чији су се преци, можда или сигурно, кретали и борили на погрешној страни историјске улице, испоставили су се у много чему супротни интерпретативни циљеви. Рекреатори двадесетовековне прошлости су пред неодумицом: а) ревидирати историју и победника „креативним“ тумачењима преобразити у пораженог или б) наслеђени погрешни избор савезника и саучеснички пораз у Великом рату кривотворити у праву одлуку која је, после привременог пораза, омогућила коначну победу у стварности „новог европског поретка“ и промењеног „дијајна региона“.

Савремено „полуевропско“ и „замало–европско“, еврожељно и кандидатско стање јужнословенских нација и њихових политичких и научних елита, међу којима су и бројни историчари, упућује на неумањену важност тумачења и разумевања Првог светског рата као иницијалног догађаја реалног јужнословенског окупљања. Ма колико се односило на протекли век, историјско и историчарско разумевање Великог рата ипак је настало у овом времену, сходно његовим детерминантама и садашњим интересима. Стога је у разматрањима природе Великог рата потребно имати у виду раздвојена национална полазишта и различита исходишта историјских тумачења и тумача.

36 О преобликовању, разграновању и разврставању становишта о Великом рату на јужнословенском узорку, у целини сведочи књига: Миле Бјелајац, 1914–2014. *Зашто ревизија. Старе и нове контроверзе о узроцима Првог светског рата*, Глава „Политичко исходиште оцена узрока светског рата“, Медија центар „Одбрана“, Београд, 2014, стр. 11–27.

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА: ПОТОМАЧКИ СУСРЕТ СА ПРЕДАЧКИМ

Изузетно важно је означити битне топосе и модусе историографског тумачења и разумевања у херменеутичком духу. Тим више, што је променом односа снага у свету све уочљивија тежња реинтерпретације узрока избијања Првог светског рата и сукоба који су му уследили. Редефинисање природе Великог рата, нарочито у погледу утврђивања одговорности за његово избијање и вођење, како је подвучено, спорадично задобија својства историјског ревизионизма и реваншизма. Отуда је неопходно препознати унутрашње и спољашње мотиве интерпретативне ревизије.

У том смислу, ваља имати на уму и побуде за стварање усаглашене транснационалне и заједничке европске историографије која са генералним интерпретативним амбицијама укључује и балкански, јужнословенски и српски сегмент збивања у Великом рату.

Прошлост се у препознатој фактичности догађаја, свакако, не може побољшати а поготову учинити другачијом, „новом и бољом“. Пред препорукама онога што се назива „суочавање са прошлошћу“ потребно је бити разложен на моралној матрици извлачења историјских поука. Велики рат је управо такав историјски догађај чије протумачене последице омогућују темељнија сагледавања карактера прошлог века и добрих и рђавих учинака које је имао по српски народ на читавом свом националном простору и по Србе у Србији.

Одатле је било корисно предочити пет топоса предразумевања који утичу на тумачење и разумевање прошлости, нарочито највећих сукоба какав је био Први светски рат. Сличну важност имају препознате временске етапе у предразумевању и разумевању првог великог глобалног рата. Тумачењима у садашњости неопходна су тумачења из прошлости. Јер, тумачење из садашњости увек је тумачење из привремено последње временске фазе, зато се оно пречесто исказује као финално, такорећи профетско. Али, сазнајна занетост тренутком интерпретације траје само до првог следећег прету-

мачивања и оспоравања а оно се догађа брже него што може да се замисли.

* * *

Напоследку, шта уопште може и треба да значи историјски догађај Великог рата савременој Србији после Југославије? Шта значи у пригодној или научној евокацији после једног века? Да ли потомачки сусрет са предачким: одушевљено путовање ка старој културној и цивилизацијској адреси или одуховљени повратак најбољој традицији сопствене историје!? Потомци су вазда у нечујном разговору и невидљивој преписци са прецима.

Могу ли у препознавању значаја Великог рата помоћи нека од његових несумњивих својстава, рецимо: трагична глориозност сагледана из савременог ракурса непатетичног и баналног доба; победничко памћење славе људи који су заборавили шта значи победа; отаџбински карактер ратног прегнућа и аутентични патриотизам! Најзад, није ли Велики рат био одбрамбени, оправдан и праведан? Јесте, знамо јер памтимо! Али, да ли то знају и да ли уважавају и други, са некадашње савезничке или противничке стране? Није ли Велики рат за оне који се бране био неидеолошки и егзистенцијалан, пренапрегнуто пожртвован и ослободилачки, свесно српски и јужнословенски увиђаван и саосећајан! Наравно, и све то би требало поштовати.

Кога је хтео да упуца Младобосанац Принцип циљајући на Фердинанда? Против кога су се отворено и потајно борили Драгутин Димитријевић Апис и Црна рука? Шта је желео мудри Никола Пашић док се вајкао, а шта регент Александар док је праскао? Чему су толико непопустљиво и снажно тежиле српске војводе? За шта су се тако горљиво залагали српски научници? У шта је, најзад, осматрачки нетремице зурило „око соколово“ и шта је видело од онога што смо у густом времену прошлог и овог века превидели ми и наши савременици?

Miloš Knežević

UNDERSTANDING OF A PANOPTICON OF THE GREAT
WAR – SOME THOUGHTS ON INTERPRETATIONS OF
SERBIA'S WARTIME HISTORY WITHIN A HISTORICAL
AND POLITICAL EXPERIENCE

Resume

In this paper author opted to use a rarely used but all the more needed hermeneutic approach to the research of history of the Great War. By doing this the author consciously put aside an insisting on a generally known factography of the war events and placed the focus of his research on the circumstances and conditions surrounding the explanation and interpretation of the war events, along with the research of possibilities of understanding the Great War in its historical retrospective and perspective. While taking into consideration arising interest in the research of various sequences of Serbian, South Slavic and Balkan past, the author underlined basic difference between appropriate and festive celebration of important historical events, and their essential and contextual research.

Current contemporary period of socio-economic and geopolitical transition has provided possibility for various interpretations of pre-Yugoslav, Yugoslav and post-Yugoslav history of Serbia and Serbian people in a wide region. According to the author of this paper, some different interpretations of both the last century history and the Great War event in the Balkan peninsula and Europe have been caused by a line of the past circumstances and conditions and have a lot to do with the people's prejudices and determined thinking pattern in their approach to the abovementioned topic in question. This certain determined thinking pattern, or determined understanding pattern for that matter, which comes before the understanding of the course and the outcome of the Great War, has the roots in several sources whose formative influence on analytical and synthetic judgments has often been

ignored. The interpretations of the past start from a point in which there are interlinked sensibility and intuition with the knowledges which have formed a historical consciousness. First source of the determined understanding of a concrete war event is a general influence of cultural and civilization spirit of the time on current interpretations of the past. Second source derives from leading ideational and ideological patterns in the time in which the analyzed event occurred and it is related to delicate relations between historical science, the politics of remembering and commemorative culture. Third influence has the roots in prevailing will in the core of some political power to create current and past historical situation through a propaganda of desirable patterns of historiographic interpretation. It is possible also to add the people's affiliation to certain historical sides, participants or non-participants of the events alike, and even more important, it is possible to add the affiliation of the interpreter to the side of the winner or loser in the conflict in question when considering the conditions and sets of the determined understanding of history. It is also ethnic, national, religious and regional identity of the interpreter which influences the determined thinking of some historical events such as the Great War. And finally it is also possible to include the affiliation of the historians and other interpreters of different historiographic movements, schools, institutions, disciplines and styles of thinking and the author's articulations into the defined understanding of history. The above mentioned circumstances and conditions certainly influence both the history interpreter's selection and focus on some historical phenomenon along with the methodological approach and thematization of the events as well as the reflection of the already formed cognitive and value beliefs regarding the academic research of the Great War.

When interpreting the events of the Great World War many historians take for granted the fact that the spatial-temporal frame of the Great War was twentieth century. However, there are also some opinions that it was the Great War which separated the nineteenth and twentieth centuries. This is the reason why it is important to precisely determine the temporal-spatial context of the Great War in Serbian and South

Slavic history. A categorical tool for such interpretation of the first global war are the time and space – a chronotope of the first global war.

The author does not establish the chronotopical principle of undrestanding of the First World War only in regard to empirical core of the history, but also in regard to temporal course of the interpretations similar or different from the interpreter's own one. If from a certain war event there has passed a long period of the time then it is necessary to recognize and take into consideration one interpretative arc from the earliest interpretations up to the current ones. In this way there is established the history of perception and reception in the interpretation and understanding of the Great War.

Some often hardly understandable differences in the interpretations of some same historical events, including among them the interpretations of the Great War, too, might make the people to try to interpret the interpreters and interpretations. Temporal points and interpretation steps get established as the chronotopes of interpretation. They are not only arranged in a linear calendar course, but they are also positioned in the relations of simultaneity and synchronicity. In Serbian history and historiography of the past hundred years the interpretive chronotopes of the First World War have been positioned in a continuous interinfluence status and stratification.

The author has underlined some important chronotopes which do differ from each other in foreshortenings of the insight and the points of views and horizons of interpretations of the First World War, although they are established within the continuity of recent Serbian and Yugoslav history. As a chronotopic starting point there is mentioned the period of Balkan wars (1912–1913) which preceded the Sarajevo Assassination (June 1914) and then the delivery of the ultimatum to Serbia by the Austro-Hungarian Monarchy, the refusal of Serbia to accept the ultimatum and the attack of the Austro-Hungarian Monarchy on Serbia.

A moment following the outbreak of the war is considered to be the beginning of first chronotope of interpretation of the Great War (1914–1918) in which instead of historical science there came an interpretative simplification, wartime

propaganda and agitation on the scene. Second chronotope of the interpretation of the Great War is related to a first peacetime period from 1918 to 1938/1941. During this twenty year-long period, which both separated and connected the two world wars, there was going on a battle of interpretations on the responsibility and guilt for the outbreak of the global conflict and its consequences. Third interpretative chronotope encompasses a new war period, this time the period of the Second World War (1939–1945) in which the science backtracked and had to give primacy to a loud pseudo-historical propaganda.

Following the end of this long global conflict there started fourth interpretative chronotope which encompassed a second peacetime period of interpretation of the First World War. In Serbian and Yugoslav circumstances this period lasted almost half a century, or more precisely, it lasted from 1945 to 1991. By their local wars with secessionist character (1991–1995/1999) which had been incited by Western factors, feuding South Slavs made sure that they marked fifth chronotope of interpretation of the hitherto Yugoslav history. This fifth chronotope was the fifth in line, but by its war character it was third chronotope of interpretation of the hitherto Yugoslav history. By this war chronotope, during which second Yugoslavia disappeared from the world scene, there was interpreted the Great War from the beginning of the 20th century whose outcome determined establishment of first Yugoslavia. Understandings of the establishment of Yugoslavia in the circumstances of its disappearing greatly differed from each other.

Finally, following the end of secessionist conflicts and aggression of NATO on the Federal Republic of Yugoslavia in 1999 there started sixth chronotope, for now the last one, and also a third peacetime chronotope of interpretation of one century long Serbian and Yugoslav past, including the important event – the Great War.

In contemporary interpretative chronotope the interpretations are made in the ambiance of separate histories and historiographies which experience and view the First World War and the role of Serbia in the establishment of first Yugoslav

state from different and opposing points of view, sometimes even from exclusive points of view.

In final part of the paper the author underlined the significance of marking topos and modes of historiographical interpretation in hermeneutical spirit. The author considers this to be necessary even more for the fact that with the change of the balance of power in the world it has become obvious that there is a pursuit of reinterpretation of the background and cause for the outbreak of the First World War on the scene. Redefining of the character of the First World War, in particular in terms of defining the responsibility for its outbreak and conduct, has sporadically even gained the traits of historical revisionism and revanchism. This is the reason why the author considers it important to recognize internal and external motives for the revision of interpretation of history of this period.

In this sense it is necessary to keep in mind also aspirations for the establishment of a consensual common European historiography which within its external framework encompasses also Balkanian, South Slavic and Serbian segment in the events of the Great War. Hence in retrospective views on the past and its interpretations it is necessary to keep in mind both conflictive and harmonious tendencies in the past and presence.

In a recognizable actuality of real events it is not possible to improve the past, nor it is possible to make it to be a „newer and better past“. When facing the recommendations to enroll into this something which is nowadays called „dealing with the past“ it is necessary to be considerate and think reasonably regarding the matrix of drawing historical lessons. The event such as the Great War is in particular a kind of historical event whose interpreted consequences provide a better understanding of a character of the last century as well as both good and bad effects that it has had on the Serbian people and Serbia.

Key words: *Serbs, Serbia, Serbian space, the Balkans, Austria-Hungary, Germany, Russia, First World War, Second World War, destruction of Yugoslavia, revisionism, retaliation*

ЛИТЕРАТУРА

- Антић, Чедомир, *Српска историја*, Вукотић Медија, Београд, 2013.
- Бјелајац, Миле; Кривокапић-Јовић Гордана, *Прилози из научне критике. Српска историографија и свет. Утицај југословенске кризе на страну и домаћу историографију*, Институт за новију историју, Београд, 2011.
- Бјелајац Миле, 1914–2014., *За што ревизија. Старе и нове контроверзе о узроцима Првог светског рата*, Медија центар „Одбрана“, Београд, 2014.
- Елм, Ралф, „Отварање хоризонта: о значењу и историји схватања хоризонта“, *Хоризонти појма хоризонт. Херменеутичке, феноменолошке и интелектуалне студије*, Академска књига, Нови Сад, 2009.
- Живојиновић, Драгољуб, *Невољни ратници. Велике силе и Солунски фронт 1914-1918.*, Завод за уџбенике, Београд, 2010.
- Историја Југославије* (Иван Божић, Сима Ђирковић, Милорад Екмечић, Владимир Дедијер, ур), Просвета, Београд, 1972.
- Јовановић, Војислав – Марамбо, *Потрага за украденом историјом. Извештај о пљачки српских историјских докумената у Другом светском рату и настојањима да се врате Србији*, Издавачка књижница Југоисток, Београд, 2010.
- Југословенски народи пред Први светски рат*, Зборник радова, Посебна издања САНУ, књига CDXVI, Београд, 1967.
- Казимировић, Васа, *Црна рука. Личности и догађаји у Србији од Мајског преврата 1903. до Солунског процеса 1917*, Прометеј, Нови Сад, 2013.
- Катарога, Фернандо, *Историја, време, памћење*, Клио, Београд, 2011.
- Кнежевић, Милош, *Европа иза лимеса*, Слободна књига – издање Владимира Максимовића, Београд, 2001.
- Кнежевић, Милош, *Отмица Косова*, Институт за политичке студије, Београд, 2006.
- Кнежевић, Милош, *Изневерена држава. Србија и Црна Гора у времену разлаза*, Институт за политичке студије, Београд, 2007.
- Кнежевић, Милош, *Евроскептицизам*, Заслон, Београд, 2008.

- Кнежевић, Милош, *Парагима распада. Разлагање државе у погледу узрочности*, Институт за политичке студије, Београд, 2009.
- Кнежевић, Милош, *Призма геополитике. Геополитичка димензија националног идентитета*, Институт за политичке студије, Београд, 2013.
- Митровић, Андреј, *Расправљања са Клио. О историји, историјској свести и историографији*, Светлост, Сарајево, 1991.
- Нације и државе у југоисточној Европи. Хисторијска читанка 2, Настава модерне хисторије југоисточне Европе. Додатни наставни материјал*, Центар за демократију и помирење у југоисточној Европи, Солун; ЦПУ Сарајево, 2007.
- Нова историја српског народа*, приредио Душан Т. Батаковић, Наш дом, Београд, 2006.
- Поповић, Васиљ, *Источно питање. Историјски преглед борбе око опстанка Османлијске царевине у Леванту и на Балкану*, Службени лист СРЈ – Балканолошки институт САНУ, Београд, 1996.
- „Савременост и историјска свест“, *Марксистичка мисао*, бр. 2, Београд, 1985.
- Станковић Ђорђе, *Србија и стварање Југославије*, Службени гласник, Београд, 2009.
- „Темељни проблеми повијести Југославије“, *Наше теме*, бр. 12, Загреб, 1986.
- Фишер Фриц, *Савез елита. О континуитету структура моћи у Немачкој 1871–1945. године*, Нолит, Београд, 1985.
- Хобсбаум, Ерик, *Доба екстрема. Историја кратког двадесетог века 1914–1991.*, Дерета, Београд, 2002.
- Ђоровић, Владимир, *Историја Срба*, трећа књига, Београдски графичко-издавачки завод, Београд, 1989.
- Ђоровић, Владимир, *Односи Србије и Аустро–Угарске у двадесетом веку*, Библиотека града Београда, Београд, 1992.

CIP - Каталогизација у публикацији -
Народна библиотека Србије, Београд

94(4)”1914/1918”(082)

327::911.3(497.11)”1914”(082)

327(497.11:436-89)”1914”(082)

НАУЧНИ скуп “Србија и геополитичке прилике у Европи
1914. године” (2014 ; Лајковац)

Србија и геополитичке прилике у Европи 1914. године /
уредници: Миломир Степић, Љубодраг П. Ристић. - Лајковац :
Градска библиотека ; Београд : Институт за политичке студије,
2015 (Београд : Еселогe). - 357 стр. : илустр. ; 24 cm

Тираж 300. - Стр. 7-8: Предговор / Уредници. - Напомене и
библиографске референце уз текст. - Библиографија уз сваки рад. -
Resumes.

ISBN 978-86-7419-283-2 (ИПС)

а) Први светски рат 1914-1918 - Зборници б) Србија - Геополитика -
1914 - Зборници с) Србија - Аустро-угарска - 1914 - Зборници

COBISS.SR-ID 217948940

Љубодраг Димић
Живојин Ђурић
Драган Траиловић
Миломир Степић
Слободан Ђукић
Далибор Денда
Александар Животић
Радослав Гаћиновић
Миле Бјелајац
Мира Радојевић
Љубодраг П. Ристић
Александра Колаковић
Милош Кнежевић

9 788674 192832